

پہتتار

تحقیقی مجلہ

شعبہ پنجابی،
لاہور کالج برائے خواتین
یونیورسٹی، لاہور۔ پاکستان
2017ء

”چھتئار“ (زنائیاں دا پہلا شاہ مکھی پنجابی جرنل)

سرپرست اعلیٰ:	پروفیسر ڈاکٹر عظمیٰ قریشی (وائس چانسلر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
مدیر:	ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ
معاون مدیر:	ڈاکٹر ثمنینہ بتول
نائب مدیر:	سونیا اللہ رکھا
اسٹنٹ مدیر:	صائمہ بتول
ماہر تحقیق:	پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز (ڈائریکٹر ریسرچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
زنائیاں دی ترجمان:	پروفیسر ڈاکٹر سارہ شاہد
نمائندہ ریسرچ سکالر:	عائشہ مرتضیٰ، سحرش افتخار
مجلس ادارت:	ایڈیٹوریل بورڈ:
	پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن، پروفیسر ڈاکٹر خالدہ تسنیم، ڈاکٹر عاصمہ غلام رسول، ڈاکٹر کلثوم اختر، ڈاکٹر عائشہ رحمان، ڈاکٹر حنا خان،
مرد نمائندے:	پروفیسر ڈاکٹر دھنوت کور (ڈائریکٹر لسانیات پیالہ)، پروفیسر ڈاکٹر جسیر کور (پیالہ)، پروفیسر ڈاکٹر عباد نبیل، ڈاکٹر حمید محسن، ڈاکٹر محمود الحسن بزوی، پروفیسر ڈاکٹر ناشرفقوی (انڈیا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (ٹوکیو)
مجلس مشاورت:	ایڈوائزر بورڈ:
	پروفیسر ڈاکٹر بشری متین (پروفیسر امریطس)، ڈاکٹر نسرین مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن ڈاکٹر فاخرہ اعجاز، ڈاکٹر نگہت خورشید، ڈاکٹر صفری صدف (ڈائریکٹر پلاک)، پروین ملک (پنجابی ادبی بورڈ)، مریم سرفراز
مرد نمائندے:	بلوندر کور (کینیڈا)، کنول جیت کور (کینیڈا)، ڈاکٹر گرپریت کور (انڈیا)، پروفیسر ڈاکٹر جمیل احمد پال، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد، پروفیسر ڈاکٹر جسوند سنگھ (انڈیا)، عجائب سنگھ چٹھہ (کینیڈا)
پتہ:	شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔
	فون نمبر: 042-99203806-297, +92-334-4050347
	chatnaar@gmail.com,
شمارے داخل:	500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 25 امریکی ڈالر

تحقیقی مجلہ

سال وار

ISSN

2521-9332

پختنار

شماره نمبر 1

جنوری۔ دسمبر 2017ء

جلد 1

مسلسل شماره نمبر 1

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر عظمیٰ قریشی

مدیر

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2017ء

مقالہ نگاراں لئی

1- تحقیقی مجلہ ”چھتتار“ وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جانڈے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی واسبب بن سکن۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات ”چھتتار“ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔

2- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔

3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت ”چھتتار“ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہوور سارے یا اخبار نوں نہ گھلن۔

4- مقالہ نگار لئی مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔

5- ”چھتتار“ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جانڈی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے ”چھتتار“ وچ شامل کیتے جانڈے نیں۔

6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔

7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔

8- مقالہ تواتر نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔

9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:

لکھاری دانان، کتاب دانان، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر

10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ چھتتار۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: chatnaar@gmail.com, drmujahida@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جٹے چارے تھوک سنواری اے
بال پالدى اُن تنبى ليلے چار دى اے

انتساب

”ظلم تے جبر نال پسیاں انکھی زنانیاں دے ناں“

فہرست

9	مدیر	اداریہ	☆
11	ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد	پنجابی وچ سوانیاں دے سفر نامے	1
35	ڈاکٹر منیر گجر	ہیر دمودر دے کرداراں وچ رہتلی امیری	2
45	ڈاکٹر حنا خان	پاکستان ہن نگروں نوں پنجابی نظم	3
67	ڈاکٹر کلثوم اختر	تصوف دے سلسلے	4
85	ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا	برصغیر پاک و ہند دی فلمی تاریخ	5
99	ڈاکٹر شہلا نگار	پنجابی ناول وچ زنانیاں دے مسئلے	6
111	مس صائمہ بتول	پنجابی کلاسیکل قصیاں وچ سگے میویاں دی اہمیت	7
123	مس رشم جمیل	ورڈ زور تھ تے شاہ حسین، بلھے شاہ دیاں شعری سانجھاں	8
141	مسز صائمہ شعبان	علی عباس جلاپوری دا فلسفہ وحدت الوجود	9
153	مس زوباریہ مرغوب	رسالہ تے پنجابی رسالہ	10

اداریہ

قارئین کرام!

مجلہ ”چھتتار“ شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور دادو جات تحقیقی مجلہ اے۔ ایہہ شعبہ پنجابی دے نال نال دنیا داتشاہ مکھی لپی وچ پہلا زانیاں دا مجلہ وی اے جس دی اشاعت دا مقصد زانیاں دیاں لکھیاں صلاحیتاں نوں منظر عام تے لیانا تے اوہناں دے جائز حقوق دا تحفظ کر دیاں اوہناں دے ادبی قدنوں ودھاوون دا چاراکرنا اے۔ ”چھتتار“ لئی ایڈیٹرنوں موصول ہونوں والے مقالیاں نوں دو ماہر پارکھاں اک پاکستان وچوں تے دو جا بیرون ملک توں (Blind Review) توں بعد ”چھتتار“ دا حصہ بنایا جاندا اے۔ تاں جے پنجابی کھوج پرکھ وچ زانیاں دا حصہ اچ کوئی دا ہون دے نال نال معیاری وی ضمانت ہوئے۔ مرداں ولوں آون والے مقالیاں وچ زانیاں بارے لکھن دا مقصد وی زانیاں نوں ماننا تے مان دینا تے نال ای ودھیری کھوج دا معیار برقرار رکھنا اے۔ مجلے وچ پنجاب تے پنجابی زبان بارے لکھے گئے ہر لپی دی مقالے شامل کیتے جان دے نیں۔ پہلی جلد دے پہلے شمارے وچ سرکلڈھویں مقالہ نگاراں دے مقالے شامل کیتے گئے نیں۔ جہاں وچ ڈاکٹر نگہت خورشید دا مقالہ ”عربی تے پنجابی گرامر وچ اسم دے معاملات“ پنجابی ادب وچ اک نگہ وادھا اے کیوں جے پنجابی گرامر بارے بہت گھٹ قلم چکیا گیا اے۔ ایس مقالے وچ ڈاکٹر نگہت خورشید دی وسیع گرامر وچ اسم دے معاملات دا احاطہ پنجابی راہیں کیتا اے تے نال ای پنجابی وچ اوہدا سمبندھ لکھن دی بھاننا وی کیتی اے۔ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد زانیاں بارے مقالہ ”پنجابی وچ سوانیاں دے سفر نامے“ اپنی مثال آپ اے۔ جہدے راہیں زانیاں دے پنجابی سفر نامیاں وچ پائے گئے حصے دا احاطہ کیتا گیا اے۔ ڈاکٹر منیر گجر خوراں ”دمودر دے کرداراں وچ رہتلی امیری“ تے چلم چک کے ہیرورگی ہٹھ دی پکی زانیاں راہیں دس پنجابی دیاں زانیاں نوں کجھ ایس ڈھنگ نال سلام پیش کیتا اے کہ جدوں زانیاں ہٹھ دی پکی ہوئے فیراوہ کسے ادبی صنف دی محتاج نہیں ہوندی سگوں اوہدے نال توں ای صنفاں نوں پچھان لہجہ جاندی اے۔ دمودر ہوئے یاں وارث شاہ، شاہ جہاں ہوئے یاں احمد کوی قصے دی پچھان ”ہیر“ پاروں ای اے۔ چوتھا مقالہ ڈاکٹر حنا خان دا اے جہاں نویں نظم بارے قلم چک کے ”چھتتار“ دی چھاں نوں ہور گوڑھا کرن دا آہر کیتا اے۔ ڈاکٹر کلثوم اختر دا مقالہ ”تصوف دے سلاسل“ بارے اے جہدے وچ اوہناں سلاسل تصوف دا ڈھیرا گھڑواں جائزہ لیتا اے۔ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا جبریاں لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی دیاں مان جوگ محققہ نیں تے ”برصغیر وچ فلمی تاریخ“ دا احاطہ کیتا اے۔ ڈاکٹر شہلا نگار خوراں دا مقالہ ”پنجابی ناول وچ زانیاں دے مسئلے“ خاص طور تے زانیاں دیاں اوکڑاں دا ترجمان

اے۔ صائمہ بتول ہوراں اپنے مقالے وچ پنجابی زبان تے ادب دے اک نویں پکھ نوں اگھیر دیا اے۔ اوہناں دے مقالے دا عنوان ”پنجابی کلاسیکل قصیاں وچ سکے میویاں دی اہمیت“ اے جہدے راہیں اوہناں سکے میویاں راہیں صوفیانہ علمیت نوں اجاگر کیتا اے۔ رشم جمیل ہوراں دا مقالہ ”ورڈز ورتھ تے شاہ حسین، بلھے شاہ دیاں شعری سانجھاں“ اپنی نوعیت دا انتہائی عمیق مطالعے تے مبنی مقالہ اے جس وچ اوہناں تن عظیم شاعراں ورڈز ورتھ، شاہ حسین تے بلھے شاہ دی شعری سانجھ اگھیر دی اے۔ صائمہ شعبان شعبہ پنجابی دیاں پی ایچ ڈی سکالرنس۔ اوہناں ”علی عباس جلاپوری دا فلسفہ وحدت الوجود“ دے حوالے نال مقالہ لکھیا اے۔ ایہہ اک تنقیدی مقالہ اے جہدے راہیں علی عباس ہوراں دے فلسفہ وحدت الوجود نوں اوہناں دی کتاب راہیں منظر عام تے لیاون دی کوشش کیتی گئی اے۔ آخری مقالہ زواریہ مرغوب دا اے جہاں ”رسالہ تے پنجابی رسالہ“ دی ٹور بارے قلم چک کے ایہہ تاریخی تناظر وچ جائزہ لیتا اے۔

مدیر چھتار

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 1, Jan.-Dec. 2017, P.33-58

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 1

☆ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد

پنجابی وچ سوانیاں دے سفر نامے

Abstract

Travelogue is an important and famous genrea in literature. There are many travelogue writers in Punjabi almost three hundred travelouages are in Punjabi but only one hundred are in Shah Mukhi Script. Women travelogue writers are few in number Noor Begum is first lady who has the owner of being the first travelogue writer. This paper is an attempt to through light on the women travelogue writer and introduce their literature to the readers.

پنجابی دی پہلی سوانی سفر نامہ لکھارن/نور بیگم نیں ایس بارے وچ عاصمہ پرویز اپنے مقالے وچ لکھدیاں نیں۔ حاجن نور بیگم دا ویاہ 20 ورہیاں دی عمر وچ اوہناں دی پھپھی دے پتر علی محمد نال کردتا گیا جیہڑی ڈھیر غریب سی۔ دھی دی سوتھی تے سوکھی حیاتی لئی نور بیگم دے اے ہوراں اوناں نوں جہیز وچ 150 یکڑز مین دتی۔

حاجن نور بیگم 1880ء وچ امیر دین دے گھر ضلع فیروز پور تحصیل فاضلکا بنگلہ کندھوالہ وچ جمیاں۔ اوہناں دے پیو ذات دے جوئے سن۔ بہت وڈے جاگیر دار سن۔ اوہناں دے گھر عام لنگر رهنداسی۔ حاجن نور بیگم دی ماں داناں امیر بیگم سی۔ اوہناں دے تن بھرا سن جہناں دے ناں صوفی محمد شریف، صوفی محمد امین تے محمد خورشید سن۔ نور بیگم ہوراں ہوش سنبھالی

☆ صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ دیال سنگھ کالج لاہور

تے لکھن پڑھن دی چاٹ لگ گئی اوس ویلے کڑیاں دا گھروں باہر جا کے پڑھنا ڈھیر اوکھاسی۔ ایسے پاروں کڑیاں لگ لگا کے پڑھدیاں سن۔ تختی پھڑ کے اوس دے اوپر کجھ نہ کجھ لکھدیاں رہندیاں سن۔ نور بیگم اپنے وڈے بھرا صوفی محمد شریف کول بیٹھ کے پڑھدیاں سن۔ اوہ نال دے سکھاں دے پنڈ ٹاہلی والے وچ پڑھن جان دے سن۔ جو صوفی محمد شریف پڑھ کے آؤندے اپنی بھین نوں پڑھا دیندے سن۔ ایس طرح صوفی صاحب دے پنج جماعتاں پڑھن دے نال نال نور بیگم وی پنج جماعتاں پڑھ گئیاں۔

”حاجن نور بیگم دی 20 ورہیاں دی عمر وچ گھر والیاں نے آپ دی شادی آپ

دی پھپھی نجمہ بانو دے بیٹے علی محمد نال کردتی۔“ (1)

عاصمہ پرویز لکھدیاں نیں۔

”میری تحقیق موجب حاجن نور بیگم دا سفر نامہ پنجابی دا پہلا اگھڑواں بھرواں

تے سفر نامے دے سارے لوازمات پورے کرن والا سفر نامہ اے جیہدا

نال ”مظاہر النور المعروف سفر نامہ نور“ اے کیوں جے آپ 1900ء دے وچ

پہلے حج تے گئیاں سن تے اوہدے مگروں وطن پرتن توں بعد اوہناں اپنے سفر

نوں لکھتی صورت وچ ڈھالنا شروع کردتاتے اخیر چار پنج ورہیاں وچ ایہ مکمل ہو

گیا تے 06-1905 وچ چھپ گیا۔“ (2)

عاصمہ پرویز ہوراں نے نور بیگم دی بھنویں سلمہ بیگم تے نو نہہ گوہر الہی نال گل بات نوں ای اپنی ریسرچ دی بنیاد بنایا

- جے اوہ ایہناں بیہیاں نال گل بات دی تھاں اندرونی شہادتاں لکھن دی کوشش کردیاں تاں سچائی تیک اپڑنا ایڈا اوکھانہیں

سی۔ نور بیگم اپنی کتاب ”فریاد نور“ وچ لکھدیاں نیں۔

پنجی سالوں عمر تمامی عیاں وچ وپہائی

بک بک دن وچ اوگنہاری لکھ لکھ بدی کمائی (3)

اوس زمانے دے رواج موجب کتاب اتے پرنٹ لائن موجود نہیں پر ”فریاد نور“ دے صفحہ 57 اتے قطعہ تاریخ

ضرور موجود نیں۔ ابو یوسف محمد شریف ہوراں موجب:

پرسیدم از سر و شے تاریخ عیسوی را
مرغوب طبع آمد فریاد نور گفتمہ (4)

۱۹۲۵ء

لکھیا اے تے ایسے صفحے تے ابوالیاس حافظ امام الدین ہوراں ہجری سال دے حوالے نال قطعہ تاریخ لکھیا اے۔

سال ہجری مجھ کو ہاتف نے کہا
دولت افزا نعت کا گلزار ہے (5)

۱۳۴۳ھ

ایہ گواہیاں صاف دس پاؤندیاں نیں کہ نور بیگم دی پہلی کتاب ”فریاد نور“ 1925ء وچ چھپی سی اوس ویلے اوہناں دی عمر پنجی ورہے سی۔ ثابت ہوندا اے کہ نور بیگم 1880ء نہیں سگوں 1900ء جمیاں سن۔ اجہی اک گواہی ”سفر نامہ نور“ وچوں وی ملدی اے۔

”سفر نامہ نور“ پہلا ایڈیشن دیوان پرنٹنگ پریس توں بابو دیوان سنگھ دے اہتمام نال شائع ہو یا سی۔ ایہدے کل صفحے 108 نیں تے صفحہ نمبر 108 تے ابو یوسف محمد شریف، حافظ امام الدین، ابوالخلیل عبدالعزیز تے حکیم محمد یار صادق دے لکھے قطعے تاریخ تے نظماں موجود نیں۔ ایہناں موجب ایہ سفر نامہ 1352ھ/1933ء چھپیا سی۔ نمونے وجہوں ابوالیاس حافظ امام الدین دا قطعہ اے:

لکھی نور بیگم نے جب یہ کتاب
ثناء کرتے ہیں اس کی سب خاص و عام
کیا فکر تاریخ کا میں نے جب
ندا آئی مختار بیت الحرام (6)

۱۹۳۳ء

”سفر نامہ نور“ دا دو جا ایڈیشن پنجاب نیشنل پریس لاہور ولوں چھپیا سی۔ چھپن ورہا ایس تے وی موجود نہیں پر ایہدے صفحے 108 دی بجائے ودھ کے 112 ہو گئے نیں۔ ودھ جان والے ایہناں چار صفحیاں تے لکھارن دے بھرا صوفی

محمد شریف تے اک دوہور شاعراں ولوں سفر نامہ چھپن حج دی سدھر پوری ہون تے نور بیگم نون مبارکاں دتیاں گیاں نیں۔
حکیم محمد یار صادق ولوں دو جا ایڈیشن چھپن دا قطعہ تاریخ وی شامل اے۔

۱۳۶۱ھ

ایہناں شہادتیاں توں بعد ایہ گل نتر جاندی اے کہ نور بیگم 1880ء وچ نہیں سگوں 1900ء وچ جمیاں سن تے
اوہناں دا ”سفر نامہ نور“ پہلی وار 06-1905ء وچ نہیں سگوں 1352ھ/1933ء وچ چھاپے چڑھیا سی تے دو جا ایڈیشن
1361ھ وچ چھپیا سی۔ نور بیگم بارے کجھ ہور جانکاری عاصمہ ہوراں انج دتی اے۔

”ہندوستان تے پاکستان دی ونڈ ہوئی تے آپ دے سارے خاندان نے
چک 52sp وچ ڈیرے لائے تے ایسے دوران آپ نے ”قصہ غدر“ لکھیا۔
آپ دے والد 1950ء وچ وفات پا گئے تے ایسے سال آپ نون حکومت
ولوں زمین الاٹ ہوئی تے آپ بی بی والا 72/5LL ول آ گیاں۔ دو جا حج
آپ نے 1964ء وچ ایٹھویں ای کیتا۔ آپ دے تائے دے پتر حاجی محمد
سعید تے اوہناں دی بیوی فتح بانو آپ دے نال گیاں۔ جولائی 1980ء وچ
فوت ہو گیاں۔ حاجن نور بیگم دے خاوند دا انتقال 1940ء وچ ہو گیا۔ آپ دی
کوئی اولاد نہیں سی۔ آپ نے اپنا بھتیجا جمیل لے کے پالیسی تے بھانجی گوہر
الہی نال اوس دی شادی کیتی سی۔“ (7)

نور بیگم دیاں چھپیاں کتاباں وچ ”فریاد نور“، ”سفر نامہ نور“، ”چٹھی راہداری“، ”قصہ غدر“ تے ”قصہ صادقہ“
شامل نیں۔ جد کہ اوہناں دیاں کجھ ان چھپیاں شعری لکھتاں وی ملدیاں نیں۔ ”سفر نامہ نور“ دو حصیاں وچ ونڈیا ہویا اے۔
پہلے حصے وچ سفر دے حالات تے دو جے حصے وچ حج دے مناسک منظوم کیتے گئے نیں۔ سفر نامے دا مڈھ حمد باری تعالیٰ توں
منھیا گیا اے۔ 61 شعراں تے کھلری ایس حمد وچ نور بیگم نے اللہ سونے دیاں صفتاں کر دیاں قرآن پاک تے حضور ﷺ
دیاں کئی حدیثاں اپنی خوبصورتی نال منظوم کیتیاں نیں کہ کدھرے احساس ای نہیں ہوندا کہ قرآن پاک دا ترجمہ پڑھیا جا رہیا
اے کہ آپوں شعر کہ رہے نیں۔ رب کائنات دی حمد تے محبوب خدا دی نعت دے بعد نور بیگم گھر توں سفر تے روانہ ہون دا

ذکر کردیاں نہیں۔ اپنے پیاریاں توں جدائی دا احساس رب کائنات تے حضور ﷺ دے درتے حاضری دی خوشی مل کے روانگی دے شعراں وچ اک حسن تے نوکلکتا بھر دیندے نیں۔

باپ نہ اپنے ساتھ بناں سی ہرگز دیندا جاون
 وچ پردیس رفیقاں باجھوں مت تکلیفاں آون
 جس دن دا رب کندھوالے وچ مینوں پیدا کریا
 ریلوں راہاں سار کیہ جاناں باہر قدم نہ دھریا
 نہ کوئی روز جدائی والا رب کریم دکھایا

کل قبیلہ حاضر ہر دم ہر شفقت دا سایا (8)

ایس توں بعد کندھوالے توں کراچی تیک دے حالات منظوم نیں۔ فیر کراچی شہر وچ ستاراں دن ٹھہرن تے کراچی شہر دیاں سیراں دا ذکر اے۔ اتھے اپڑن توں بعد ایہ وی پتہ لگدا اے کہ نور بیگم دی ماں وی ایس سفر وچ اوہناں دے نال سی۔ عاصمہ پرویز نے وی نور بیگم دی بھنویں سلمہ بیگم بارے لکھیا اے کہ پہلے حج دوران نور بیگم دا خاوند ماں تے تائی اوہناں دے نال نال سن۔ ایس توں بعد جہاز دیاں ٹکٹاں لین، سارے حاجیاں دے چھ چھ روپے پا کے مشترکہ بنک بناون تے کٹھا سودا لین دا ذکر اے۔ فیر کراچی توں ای نور بیگم اپنے پیو میاں امیر الدین تے چاچے منشی محمد علی دے نال منظوم چٹھی لکھی اے۔ منظوم چٹھیاں پنجابی وچ نویں راویت تے تاں نہیں کیوں جے ایس توں پہلاں مولوی غلام رسول عالمپوری، مولوی عبداللہ ملکھانوالہ تے کئی ہور بزرگاں دیاں منظوم چٹھیاں ملدیاں نیں۔ نور بیگم نے وی ایس راویت نوں ہور مضبوط کیتا اے۔ چٹھی وچ کراچی تیک خیر خیریت نال اپڑن دی اطلاع دین دے نال نال بیوکولوں اپنیاں کوتاہیاں دی معافی منگی اے فیر اپنے نال قافلے والیاں دے چنگے سلوک دی دس پائی اے۔

ایس توں بعد جہاز وچ چڑھن دے منظر منظوم کیے گئے نیں۔ سمندر ویکھن دے منظر نیں۔ جہاز وچ کیتیاں جان والیاں عبادتاں تے دعاواں دا ذکر اے۔ عدن اپڑن توں بعد جہاز وچ نور بیگم فیر اپنے پیونوں خط لکھدی اے۔ خط وچ وی سمندری سفر دا حال بیان دے نال نال پیو دے نال نہ ہون پاروں اک کمی محسوس ہون دا ذکر کیتا اے:

ایہو اک تھاں اے جتھے پتہ لگدا اے کہ ایس سفر وچ اوہناں دے خاوند علی محمد وی نال سن۔ جہاز عدن دی بندرگاہ

تے جاکھلوتا۔ نور بیگم نے وی اتھے دلپذیر بھیری وانگ ایہ دس پائی اے کہ لوک شیواں لے کے جہاز دے دوا لے آن کٹھے ہوندے سن تے حاجی اوہناں کولوں شیواں لے لے کے کھاندے سن۔ عدن توں ٹر کے دو دن بعد جہاز کامران شہر دے کنڈھے آن کھلوتا۔ اتھے سارے حاجیاں نوں اُترن دا حکم سی۔ کشتیاں تے بہہ کے سارے حاجی خشکی تے اُپڑے۔ مرداں تے زنانیاں نوں دکھ دکھ کمریاں وچ لیجا کے نہوایا گیا۔ نور بیگم جتھے کامران شہر وچ میماں تے دو بے لوکاں دے کردار دی تعریف کردی اے، او تھے خامیاں دا ذکر وی سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ بحری جہاز توں کشتی راہیں کامران شہر تائیں لے جان والے بدوواں دا ذکر وی کیتا اے۔

جدے اُپڑن دے حالات منظوم کرن توں بعد اماں حوادے مزار تے حاضری دتی گئی۔ او سے دن کچھ لوک اوٹھاں راہیں مکے ول ٹر پئے پر نور بیگم تے اوہناں دے سنگیاں گڈی راہیں مکے ول سفر شروع کیتا۔ مکے دے نیڑے آون دیاں کیتھیاں تے فیر حرم شریف وچ داخل ہون والے دی حالت بیان کرن توں بعد طواف شروع ہو گیا۔ ایس حوالے نال لکھدیاں نیں:

کعبہ گردے گھسن لگے اسیں غریب کینے

ہو نہال گنیاں جھب اکھیں ٹھنڈ پئی وچ سینے

اک اک پھیرے نال لوواں میں بوسہ کئی کئی واری

جوں جوں ملاں لگا کر سینہ ہووے فضل غفاری (9)

فیر آب زم زم، حرم شریف دے کبوتران، حطیم، میزابِ رحمت، کعبہ شریف دی فضیلت، طوافِ کعبہ دی فضیلت، مطاف، منبر شریف تے چاراں مصلیاں دا ذکر اے۔ انج فیہ مدینے ول سفر دا مدھ بچھا۔ اٹھاں تے سفر کر کے باراں منزلوں مارن توں بعد اوہناں دا قافلہ مدینہ منورہ وڑھیا۔ نور بیگم بڑی محبت تے عقیدت نال ہر تھاں دے حالات منظوم کردی لگی گئی۔ مدینے وچ داخلے ویلے دیاں کیفیتاں منظوم کرن توں بعد مسجد نبوی وچ داخل ہون ویلے دے جذبے بڑی تفصیل نال منظوم ہوئے نیں۔ آخر نور بیگم روضہ رسول دی جالی سامنے جاکھلو گنیاں نیں۔ ایہ اوہ تھاں اے جتھے اُپڑن لئی ہر مسلمان تڑفدا اے۔ جالی سامنے کھلوتی نور بیگم دی حالت وی دسی گئی اے:

جالی شریف دیاں صفتاں کرن دے نال نال نور بیگم نے سرکارِ انبیاء دی بارگاہ وچ اپنا سلام وی پیش کیتا اے۔

صحابہ نون سلام کردیاں مسجد نبوی دی فضیلت وی بیان کیتی اے۔ مسجد دے وکھرے وکھرے بوہیاں بارے دسیا اے تے اتھے کیتیاں جان والیاں عبادتاں دے اجر دی کہانی وی دسی اے۔ حضور ﷺ دے روضہ اقدس دی فضیلت بیان کرن توں بعد شاعر نے اللہ سونے اگے حضور ﷺ دے وسیلے نال دعاواں کیتیاں نیں تے اک دن فجر دی نمازتوں بعد جنت البقیع وچ حاضری وی دتی اے۔ ایہ اوہ دور سی جدوں ابن سعود خاندان کول نویں نویں حکومت آئی سی تے اوہ اپنے نظریاں موجب قبراں دے نشان غائب کر رہے سن۔ اوہوں اے زانیاں دے جنت البقیع وچ داخلے تے پابندی وی نہیں سی لگی۔ ایس لئی نور بیگم جنت البقیع وچ گھیاں تے اتھے مقبریاں دی حالت ویکھ کے ڈاڈھے دردیلے ڈھنگ نال آکھدی اے۔

مقبرے ڈھاہ خراب کیتے سبھ حال ویرانہ پایا
حالت ویکھ بقیع والی میں رو رو حال ونبجایا
ترت ملیا میٹ تمامی کوئی نہ نام نشانی
حاسد نے برباد کرایا میں هوواں قربانی (10)

جنت البقیع وچ دفن اصحابہ تے دو جیاں پاک ہستیاں نون سلام کرن توں بعد مدینے وچ کچھ خریداری کرن دا ذکر وی اے فیر مدینے توں روانگی دی خبر مل جاندی اے۔ دکھ دی کیفیت شاعرہ تے چھائی صاف دسدی اے۔ اوہا مدینے توں ٹرن نوں دل نہیں کردا پر بدو بدی زبردستی واپسی دا حکم سنارہے نیں۔

قسم خدا دی ایس گھڑی دا حال نہ لکھیا جاندا
بیرا بیرا کننن لگا روح پیا غوطے کھاندا
لے اوہ روضے والیا گھیرے پائے آن جدائیاں
سُجھ سُجھ آوے مول نہ کوئی ہنجواں جھڑیاں لائیاں
یا محمدؐ سو سو واری دل ہويا انکاری
چھوڑن مشکل ایہ در سائیاں بنیا امر لاچاری (11)

اخیر نیم بے ہوشی دی حالت وچ نور بیگم نوں اوٹھ تے چڑھایا گیا۔ منزل منزل سفر کردیاں اوہ یارہویں دن مکے اپڑ گھیاں۔ طواف کیتے گئے۔ اتھے مرداں تے زانیاں وچ طواف تے سعی دے فرق لکھارن نے منظوم کیتے نیں۔ لکھارن

نے فیروز خانہ کعبہ وچ اللہ سوہنے دے حضور التجاواں پیش کیتیاں نہیں۔ دعاواں منگیاں نہیں۔ خطاواں دی معافی لئی عرضاں کیتیاں نہیں۔ خانہ کعبہ دے سپاہیاں تے بادشاہ ابن سعود کولوں اک گلوں اوہ خوش وی اے کہ بادشاہ نے بدواں نوں ٹھل پائی اے۔ ملک وچ امن قائم کیتا اے پر دو جے پاسے اوہ دکھی وی اے کہ بادشاہ نے اسلامی تاریخ دے نشان مٹانے شروع کر دتے ہیں۔ اوہ حرم وچ حاجی اتے سپاہیاں ولوں کیتے جان والے لظلم وی بیان کردی اے تے بادشاہ ابن سعود تے طنز دے نشتر چلا کے اپنے عقیدے دی پختگی دا ثبوت وی دیندی اے۔

راکھے چوکیدار بٹھاندا ویکھن جان نہ دیندا

پر جو جگہ شہیداں غازیاں نہ خراب کریندا (12)

ایہدے بعد حج دے فرضاں دی ادائیگی دے حالات منظوم کیتے گئے ہیں۔ عرفات جان تے مناسک حج ادا کرن دے ذکر توں بعد واپسی دا سفر شروع ہوندا اے تے کندھوالے اپڑن توں بعد جیہڑیاں پیہیاں اوہناں نوں ملن آؤندیاں نے اوہناں دا ذکر وی مختصراً منظوم کیتا گیا اے۔ سفر نامہ حج دے آخری شعر ویکھو۔

حج دے دو سال بعد جو میں پکڑی قلم پیاری

چھ ماہ وچ سب پوری کیتی نال خدا دی یاری

دنیا وچ اولاد نہ میری لگا شوق حقانی

لوکاں نام اولادوں رہے میری رہسی ایہ نشانی (13)

نور بیگم دا ایہ سفر نامہ دو حوالیاں نال دو جے منظوم سفر نامیاں توں نویکلا اے۔ پہلی گل ایہ وے کہ اوس جتھوں وی اپنے گھر خط لکھیا اوہ منظوم لکھیا اے۔ مولوی دلپزیر بھیروی ہوراں وی منظوم خط لکھے نہیں پر نور بیگم دے خط بہتے تفصیلی نہیں تے ایہناں خطاں نوں سفر نامے دا حصہ انج وی بنایا اے کہ سفر دے حالات خط وچ ای منظوم کیتے ہیں۔ دو جہ فرق ایہ وے کہ ایس سفر نامے وچ نور بیگم ہوراں نے کئی نقشے اپنے ہتھ نال بنا کے شامل کیتے ہیں۔ حرم شریف، مدینہ طیبہ، مسجد نبوی، عرفات، منیٰ، مزولفہ، جبل نور تے جبل ثور دے نقشے ایس کتاب دے حسن نوں چارچن لاؤندے ہیں۔ سفر نامے دے دو جے حصے ”مناسک حج“ وچ نور بیگم نے ساریاں محترم تے مقدس تھاواں بارے تاریخی حوالیاں نال جانکاری دتی اے اوہناں تھاواں تے پڑھیاں جان والیاں دعاواں دا عربی متن تے پنجابی وچ شعری ترجمہ کر کے اس کتاب دی اہمیت ہور وی ودھا دتی

اے۔ 1933ء وچ چھپیا ایہ سفرنامہ پنجابی دے منظوم سفرنامیاں وچوں اپنی نو بیکھتا، بیان ڈھنگ، شعری پختگی تے عقیدت دے نال نال ایس پاروں وی اہم اے کہ ایہ پنجابی دا پہلا منظوم سفرنامہ اے جیہدی تخلیق کار اک سوانی اے۔

چین دا سفرنامہ..... بشری رحمان..... نومبر 1993ء

اُردو تے پنجابی دی وڈی شاعرہ ناول کار افسانہ نویس، کالم نگار تے سیاستدان بشری رحمان دا ایہ سفرنامہ ماہنامہ لہراں دے نومبر 1993ء دے شمارے وچ چھپیا سی۔ بشری رحمان اگے وی چین جا چکیاں نیں پر سیال وچ ایہ اوہناں دا پہلا دورہ سی۔ بیجنگ ہوائی اڈے تے ماروٹھنڈ تے اوہناں نوں جی آیاں آکھیا۔ اوہ سیت دے منظر بیان کردیاں ای چین دی تاریخ، جغرافیہ تے حدود اور بعد دن لگ پیندیاں نیں۔ چین نال پاکستان دی دوستی تے چینیاں دی محنت دا ذکر کرن دے نال نال اوہناں ایہہ وی دسیا اے کہ:

”بیجنگ چین دی ثقافت، ادب، علوم و فنن دا گڑھ اے۔ ایہدے وچ سترتوں

ودھ یونیورسٹیاں تے کالج تے چار سوتوں و دھ تحقیقی ادارے نیں۔“ (14)

اوہناں بیجنگ دیوار چین تے گولن صوبے وچ کئی سوسال پرانیاں غاراں دی سیردا حال وی مختصراً بیان کیتا اے۔

ایہ سفرنامہ نکا ہون دے باوجود اپنے اندر سفرنامے دے پورے سہین سمیٹے دکھالی دیندا اے۔

جھیل سیف الملوک / شمینہ پرویز / اکتوبر 1994ء

سرکاری اُردو پرچے ”ماہ نو“ دی بچھلی ایڈیٹر شمینہ پرویز دا لکھیا ایہ نکا جیہا سفرنامہ ماہنامہ ”لہراں“ دے اکتوبر 1994ء دے شمارے وچ چھپیا سی۔ سفر دیاں اوکڑاں تے خطرناک راہواں بارے دس پاون دے بعد شمینہ پرویز ہوراں وادی کاغان نارن تے خاص طور تے جھیل سیف الملوک دے سہین نوں موضوع بنایا اے۔ ایس وادی نوں طلسم کدہ تے بالا کوٹ نوں ایس طلسم کدے دا بوہا قرار دیندیاں شمینہ نے جھیل سیف الملوک ول رخ موڑیا اے تے ایہدے سہین بارے بھروس دس پاؤندیاں لکھیا اے کہ:

”جھیل سیف الملوک جیہڑی چارے پاسیوں پہاڑاں وچ گھری انج گدی

اے جیویں چاندی دے پیالے وچ رکھیا زمر د۔ اُچی شان والے برف نال

ڈھکے ہوئے پہاڑاں دا عکس جدوں جھیل دے پانیاں وچ پیندا اے تاں انج گدا

اے جویں زمر دے رنگ وچ چاندی گھل رہی ہووے۔ ملکہ پریت دیاں
 قدماں وچ ٹھہری ہوئی جھیل انج اے جیویں ماں دیاں قدماں تھلے جنت۔
 صاف ستھری پاک تے کچ وانگوں نازک خاموشی نال ڈھکی ہوئی“ (15)

سفر نامہ ج / کریمیاں بی بی

ماہنامہ لہراں دے جنوری 1994ء دے شمارے وچ پروفیسر مجید ہورائ کریم بی بی دے منظوم سفر نامہ جج دی دس پائی
 اے۔ اوہناں موجب ایہدے 48 صفحے نیں تے ایہ حافظ محمد زبیر ہورائ کوٹ سردار محمد علی مشمولہ دیو کھارے ضلع قصور ولوں
 چھاپیا اے۔ سفر نامے بارے گل کردیاں اوہ لکھدے نیں۔

”کریمیاں بی بی ہورائ جس سچے ڈھنگ نال جج دے نقشے دے نال نال حضور
 نبی کریمؐ دی ذات لئی ہنجواں تے ہاڑیاں نوں موتیاں وچ پرویا اے اوہ پڑھن
 تے ویکھن والی گل اے۔“ (16)

ویلے دے پچھے پچھے / افضل تو صیف / 2004ء

پروفیسر افضل تو صیف اُردو پنجابی دیاں نامور لکھارن نیں۔ اوہ 18 مئی 1938ء نوں زبیدہ بی بی تے مہندی خاں
 دے گھر سمبلی تحصیل گڑھ شکر ضلع ہوشیار پور وچ پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم کولے توں حاصل کیتی تے لاہور دے کئی کالجوں وچ
 پڑھاندے رہے۔

”ریٹائرمنٹ توں بعد ہن لاہور وچ رہ رہے نیں۔ 2017 وچ اوہناں دا

انتقال ہو گیا۔“ (17)

افضل تو صیف دیاں کہانیاں دے کئی مجموعیاں توں اڈ کالماں تے مضموناں دے پراگے وی چھپ چکے نیں۔ اوہ
 اپنی بڑی بیٹی ”من دیاں وستیاں“ وی لکھ چکیاں نیں۔ اوہناں دے کالم پنجابی تے اُردو اخباراں وچ چھپدے رہندے نیں۔
 اُردو پنجابی توں اڈ اوہناں دیاں کہانیاں دا اک پراگ انگریزی وچ وی سامنے آیا اے۔ ”ویلے دے پچھے پچھے“ اوہناں دا
 بھارت دا سفر نامہ اے۔ اوہ ستھ لانہڑا ولوں 2000ء وچ بابا فرید ایوارڈ حاصل کرن والی پہلی پاکستانی لکھارن سن۔ ایہ ایوارڈ
 حاصل کرن لئی ای اوہناں ہندوستان دا سفر کیتا سی۔ ایس توں پہلاں اوہ دلی توں ہو آئیاں سن پر بھارتی پنجاب دا ایہ اوہناں دا

پہلا دورہ سی۔ افضل توصیف ترقی پسند خیالاں دی مالک نہیں ایس پورے سفر نامے وچ اپنے کیمونسٹ ہون تے فخر وی کردیاں نہیں۔ سفر نامے وچ عام سفر نامہ لکھاریاں وانگ کوئی ترتیب موجود نہیں سگوں وکھ وکھ عنواناں پیٹھ لکھے جان والے ایس سفر نامے وچ کئی گلاں دی دوہرائی کیتی گئی اے۔ افضل توصیف نوں ایوارڈ ملن دا ذکر گھٹ وگھٹ دس وارتاں ضرور موجود اے۔ ایسے طرحاں اپنے پنڈ سمبلی تے اوس دے کھوہ وچ چھالاں مار کے عزت بچان لئی اپنیاں جاناں دین والیاں غیرت مند بھیناں دا ذکر وی اوہناں کئی وار کیتا اے سگوں ایہ جملہ ”سمبلی والے تاں خورے کج دے وحشی نکلے“ او سے کھوہ دا پانی پیندے رہے جہدے وچ میریاں بھیناں ڈیاں سن“ سفر نامے وچ کئی وار دوہرایا گیا اے۔

افضل توصیف دے ایس سفر نامے نوں مڈھ توں دیکھیے تاں ایہ ستاراں باباں تے کھلریا بھرواں سفر نامہ اے۔ ایہدے پہلے باب ”من وچ وس گئی اک ہو وستی“ وچ دلی وسدی وڈے پنجابی لکھارن امرتا پریتم تے اوہناں دے سجن امروز بارے جا نکاری دتی گئی اے۔ امرتا دی محبت دی کہانی بیان ہوئی اے تے اوہناں دے گھر گزرے پلاں دیاں یاداں نوں تازہ کیتا گیا اے۔ دو جے باب ”تیریاں سوچاں کون پڑھدا“ وچ اک پاسے تاں بھارت تے پاکستان دے واسیاں نوں پنجاب دا ویزا نہ دین دی دوواں حکومتاں دی پالیسی نوں تنقید دا نشانہ بنایا گیا اے۔ فیر اپنے توں پہلاں اپنیاں کہانیاں بھارت واسیاں کول اپڑن تے اوہناں دی بنیاد تے ای افضل توصیف نوں بابا فرید ایوارڈ دین دی گل دسی گئی اے۔ آزادی ویلے اپنے خاندان دے جیاں دے قتل ہون دی دس وی پائی گئی اے تے دریاواں دے سک جان دا المیہ اُلکیا اے۔ اوہناں اپنا ماضی وی چیتا کرایا اے امروز تے امرتا پریتم دی محبت دیاں کہانیاں وی اک وار فیر بیان کیتیاں نہیں۔ ایوارڈ ملن توں بعد اپنے خطاب دی گل وی کیتی اے جس وچ اپنیاں بھیناں دے قتل تے معافی منگن والیاں لئی سخت جملے وی آکھے نیں۔ تیجے باب وچ ”ویلے دے کچھ نسدی رہی“ وچ افضل توصیف ہوراں اک پاسے اپنی 1997ء دی بھارت پھیری دا ذکر کیتا اے جدوں اوہناں نوں پنجاب دا ویزہ نہ دتا گیا اے تے اوہ پنجاب دی دھرتی تے پیر رکھن دی سک رکھدیاں دلی اپڑ گئیاں۔ فیر 1947ء دیاں تلخ یاداں نوں چیتا کردیاں نیں۔ ونڈ دے کرب نوں الیکدیاں نیں تے فیر ایہتوں تیک لکھ جان دیاں نیں۔

”پنجاب دی تقسیم اقتدار دی ونڈ..... سروری دی عزت..... دگبیر دی حال ایسے

طرحاں ہوندا اے۔ میرے اندر دی لکھارن نے تبصرہ کیتا، اقتدار تے ونڈ دی

جنگ وچ لٹ مار دے ہر زمانے وچ عورت دی بے عزتی ضروری ہوندی اے
لٹ دامال، سونا، چاندی تے عورت۔“ (18)

راہ وچ اوہ ہندوستان دی تاریخ دا سفروی دسیا اے۔ پنجاب دی زرعی ترقی تے سڑکاں دیاں گلاں دے نال نال
ماضی دا ذکر وی اے۔ کدی سرہند لنگھدیاں اوہنوں مائے چاچے تے تائے چیتے آؤندے نیں تے کدی اوہناں دیاں دھیاں
تے فیر ماضی چیتا کر دیاں اوہ لکھدے نیں۔

”اوہناں کولوں سنیا پنجاب دے سارے پل ٹٹ گئے۔“ سرہند والا پل وی؟“
میں پچھیا تاں ابا جی بولے ”آہو کوئی نہیں پچیا کا کی“ اوہناں اکھاں تے رومال
رکھ لیا، اوہ روندے رہے۔ میں ڈردی رہی میرے مائے میریاں مامیاں
میرے تائے دیاں دھیاں..... اوہ ساریاں پریاں ورگیاں ڈب گئیاں ہونیاں
اوہناں دیاں یاداں رنگ برنگے ڈوپٹے وانگ ویلے دے پانی اُتے تر دیاں رہ
گئیاں تے اج جدوں عمراں دے پل پار کر کے میں نہر سرہندوں ویکھ رہی ہاں
اوہ دوپٹے او سے طرحاں تر دے میرے سامنے آ گئے۔ ماسی اکبری دا گلہابی
ڈوپٹا، ماسی اختر دی دادھانی ڈوپٹا، نکلی ماسی نور جان داتاں نویں وہٹی سی، اوہدا سبھا
سُرخ گوناگا“ (19)

اوہ اپنے بچپن تے اوہدیاں تلخ تے معصوم یاداں نوں جھولی وچ لپھدیاں سفروی کر دیاں رہیاں۔ دادے نانے
دے پنڈتے سنتالی وچ برباد ہوئے پنڈنوں یاد کر دیاں اوہ سکے ہوئے بیاس توں لنگھیاں فیر جالندھر جا پڑیاں۔ ایس شہر دے
چنگے بندیاں دا ذکر دیاں ایہ وی آکھیا کہ اوس شہر وچ ضیاء الحق ورگی ڈکٹیٹر جے سن۔

اگلے باب ”اجمیر سدھو دیر نال آیا“ وچ پہلاں تاں اوہ ستنام سنگھ مانک تے ڈاکٹر نزل سنگھ دا تعارف کراندے
نیں۔ فیر اپنے خاندان بارے دسدیاں نیں کہ رانا کرم سنگھ میرا دادا اسی جیہڑا مان سنگھ دافوجی سی۔ اوہ مسلمان کیوں ہوئے پتہ
نہیں پر سنتالی وچ اوہناں اپنا دلیس چھڈن توں انکار کیتا جس پاروں اوہناں دے گھر دا سونائے سونے ورگیاں دھیاں لٹیاں
گئیاں۔ اوہناں اپنے آپ نوں بابا فرید ایوارڈ ملن دی گل وی کیتی اے پر ایس باب وچ سبھ توں ودھ ذکر اجمیر سدھو دا کیتا

اے جہنے رویل وچ افضل تو صیف دی ہڈ بتی ”من دیاں وستیاں“ پڑھی تے فیر اوہناں دے پنڈ سمبلی جا پڑے۔ او تھے لوکاں نوں مل کے افضل تو صیف دے گھر، خاندان تے زمیناں بارے جانکاری دتی ایہ جانکاری ”اجیت“ اخبار وچ وی چھپی تے پنڈ دیاں تصویراں افضل تو صیف نوں وی لاہور گھلیاں۔ افضل تو صیف ہوراں ایس سفر نامے وچ اوہدا کردار بڑی محبت نال اُلکیا اے۔ فیر اوہدے نال اوہ اپنے پنڈ سمبلی اپڑ گئیاں۔ اپنیاں زمیناں گھر تے اوہ کھوہ جیہدے وچ اوہدیاں بھیناں ڈب مریاں سن سب ویکھ آئیاں۔ ماضی چیتا کردیاں پر پنڈ دی مسیت دے اندر نہیں گئیاں کیوں جے

”اوسے گلی وچ اک مسیت وی ہیگی، جو اُتوں اُتوں اوسے طرحاں دسدی اے پر اندروں سکھنی ہوگئی اے، گردوارا بن گئی اے پر ایہ میرے لئی کوئی جذباتی مسئلہ نہیں۔ اٹاں ای نیں ناں، بندہ ہتھاں نال گھڑدا جوڑدا، آپے ناں رکھدا، آپے بدل وی دیندا، جے اٹاں بول سکدیاں تاں میں اوہناں نال بڑیاں گلاں کردی۔ انج بندے ودھیرا کجھ بول رہے سن۔ مینوں لگا ذیلداراں دامکان کوئی اُجڑی زبانی اے۔ پرانے ماکان داماتم کری جا رہی اے پر مسیت مڑ کے وس گئی عورت ہووے۔“ (20)

حالاں غور کیتا جاوے تاں ذیلداراں (افضل تو صیف) دے وڈیاں دے گھر وی تاں لوک آن و سے سن تے مسیت وی گردوارا بن گئی سی پر گل تاں جذباتی مسئلے دی سی۔ جے جذباتی وابستگی نہ ہووے یاں ترقی پسند بنن دا چاء ہووے تاں ایجیہے جملے اپنے آپ قلم وچوں نکل کے تضاد دی نشاندہی کر جاندے نیں۔ اگلا باب ”دریا سک گئے“ پرندی وگدی پئی اے، ”اُنی ویہدے فرق نال“ دو جباب ”تیریاں سوچاں کون پڑھدا“ اے۔ پنج سست جملے اگے چھپے نیں یاں فیر جملیاں وچ اک دو لفظ بدلے ہوئے پر دوواں باباں دی روح اکوای اے۔ افضل تو صیف لکھدیاں اوہو گلاں دوہرا گئیاں نیں یاں کمپوزر نے کمال دکھایا اے تے دو جباب ای دوہرا دتا اے پر کمپوزر کولوں اُنی ویہدے فرق دی توقع نہیں ہوندی۔ اوہ جملے بدل کے نہیں لکھدے تے نہ وڈھ کٹ کردے نیں، البتہ مواد دوہرا بارہا جوڑ سکدے نیں۔

اگلے باب ”ستھ لانبرا تے ڈاکٹر نزل سنگھ“ وچ لکھارن نے بابا فرید ایوارڈ دین والی تنظیم ستھ لانبرا تے اوہدا آگو ڈاکٹر نزل سنگھ تے مسز نزل سنگھ بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ اوہناں دے کم کار سوچاں، فکراں تے سنگیاں بارے دسیا

اے۔ اپنی کیمونسٹ برادری تے چائن پایا اے۔ پریس ولوں کیے جان والے انٹرویو دا ویروا وی کیتا اے۔ باب ”معانی“ پر کہڑے گناہ دی؟“ وچ اک وار فیر اپنے پنڈتے کھوہ وچ ڈب جان والیاں اپنیاں بھیناں دانوحہ لکھیا گیا اے۔ پنجاب دے نقشہ بدلن تے ہنجو کیرے گئے نیں۔ ڈاکٹر نزل سنگھ دے میوزیم تے بھارتی پنجاب دے پنڈاں دی ترقی بارے دس پائی گئی اے۔ کیمونسٹ تے صوفی وچاراں وچ سانجھ بھالی گئی اے انت تے پنجاب دے گواچدے جا رہے درختاں تے کیرنے پائے گئے نیں۔ اگلے باب ”لمیاں جدائیاں پچھوں“ وچ اپنے پنجاب نوں ملن دی کہانی اُلکی اے۔ ایتھے اک وار فیر افضل توصیف ہوراں وٹد دے کرب نوں چیتے کیتا اے۔ ایوارڈ ملن دی تقریب دیاں گلاں دسیاں نیں کئی گلاں اوہوای دوہرائیاں نیں جیہڑیاں باب ”ستھ لائبرائے ڈاکٹر نزل سنگھ“ وچ اوہ کرائیاں سن۔

باب ”میں تاں جانا پنڈ پیکے.....“ وچ اپنے پیکا پنڈ سہیلی جان دی گل دسی اے۔ لکھارن پہلاں اپنے پنڈ بارے اپنے جذبے دکھی دل نال الیکدیاں نیں۔ فیر بھگت سنگھ دے پنڈوں لنگھدیاں چیتا کردیاں نیں۔ اوتھے پڑکے اوہ ویلے نوں واجاں ماریاں نیں تے سنتالی دیاں کجھ کڑیاں بھالن وچ کامیاب وی ہو جاندیاں نیں۔ گھر، کھوہ تے اپنے بھین بھراواں دے وڈھے جان دی کہانی اوہ ایتھے وی دہرائیاں نیں۔ اگلے باب ”میری حویلی میرے کھیت“ وچ وی سہیلی پنڈ دے پھیرے دا ذکر بڑی تفصیل نال کیتا گیا اے۔ پچھے مسیت نوں گردوارا بنن پاروں مُرتوں وس گئی زنانی آکھن دا حوالہ آیا اے فیر اک تھاں اوہناں لکھیا اے۔

”نانی ذیلدرانی داخل ورگا گھر تے دوویں مسیتاں جو آزادی دے سال سہیلی دیاں کڑیاں وانگ انواء کر کے اوہناں داندھب بدل دتا گیا پر شکلاں او سے طرحاں رہن دتیاں۔ انج وی مسیت گردوارے وچ بہت فرق نہیں ہوندا۔..... دوجی مسیت کولوں لنگھدے مینوں لگا اوہو مسیت اے جہدی تصویر ڈاکٹر سوچ نے مینوں بھیجی سی۔ میں دروازہ دیکھیا، فیر گنبدول دیکھیا، کسے آکھیا ”اندروں وی دیکھ لوو“ جھٹ کر کے بار کھولن دی کیتی پر میں اندر نہیں گئی، کاہدے لئی فرق وی کیہ ہونا، قرآن دی تھاں گرتھ رکھ دتا ہونا، میں تاں دوہاں کتاباں دی عزت کردی ہاں۔ نفرت تاں مینوں اوہناں ساریاں کولوں اے جو مذہب تے عورت

نوں اک دو جے دی بے عزتی کرن واسطے ورتدے نیں۔“ (21)

ایہ سارا کچھ لکھن دے بعد افضل توصیف نوں ایہ جملہ لکھن دی لوڑ خورے کیوں محسوس ہوئی سی۔ پنجاب تھوڑا چھیا سیکولر تے ہیگا اے پر اتھے مسیتاں ڈھے کے مندر نہیں بنے۔ سمجھ نہیں آؤندی کہ جے مسیت نوں گردوارا بنادتا جاوے تاں اوہ جائز اے تے جے مندر بنادتا جاوے تاں سیکولر ازم نوں خطرہ پے جاندا اے۔ عبادت گاہ تاں عبادت گاہ اے۔ اوہ مسلماناں دی ہووے یاں سکھاں دی تے بھواں ہندوواں دی عبادت گاہ ای ہوندی اے تے بطور انسان سناں اوہدا احترام کرنا چاہیدا اے۔ اگلے باب ”پنجاب دھرتی نال میرا رشتہ ٹھاوی جُویا وی“ وچ افضل توصیف ہوراں شروع وچ پنجاب دے سوہلے گائے نیں۔ پنجاب تے تاریخی جھات ماری اے۔ 1947ء دے دکھانت نوں اک وار فیر چیتے کیتا تے لکھیا اے۔

اوہ 1947ء وچ برچھیاں مار دے سکھاں دی ننڈیا وی اے تے ڈاکٹر تھند ڈاکٹر سوچ، مسز مہندر سوچ تے مانک ورگے علم ادب تے سوجھوانی دے نال انسان دوستی دا نور کھلار دے سکھاں نوں وکھ کے حیران وی ہوندی اے۔ اگلے باب ”پنجاب نے پنجابی ہیوں رہنا“ وچ اوہ پنجاب وچ آؤندیاں تبدیلیاں دی گل کردیاں نیں۔ پنجاب اتے ہور ہے کلچر دے حملے دا ذکر وی کردیاں نیں۔ لوکاں دے باہر جان نوں موضوع بناؤندیاں نیں تے پنجاب وچ چھارے بہاری دا ذکر کردیاں نیں۔ دوواں مکاں دیاں سرکاراں نوں اتھے وی ننڈیا گیا اے کہ اوہ پنجاب دے مسئلے حل نہیں کردیاں۔ باب ”میں اوہناں دے گھر وکھے“ وچ اوہناں سکھ گھرانیاں ولوں ملن والیاں مُسبتاں دی کہانی پائی اے پر کئی گلاں دی دوہرائی اتھے وی موجود اے۔ ہر باب وائنگ پرانی سبلی تے نانی ذیلداری دے محل ورگے گھر دا ذکر اتھے وی کیتا گیا اے۔ اگلے باب ”پرورگریسو کتاباں تڑے پُھل تے سوشیلا چین دیاں گلاں“ وچ کالے پانی گھلے جان والے آزادی دے جنگجواں دی یاد وچ قائم ”دیش بھگت یادگار ہال“ وچ استقبالیے دی گل کیتی اے۔ ایہناں غدری بابیاں نوں سلام کرن توں بعد 1947ء دی ونڈ دا کرب بیان کیتا گیا اے۔ کیمونسٹ لیڈر سوشیلا چین نال ملاقات دا حال بیان کیتا اے۔ نال ای پاکستانی کیمونسٹاں بارے وچ اساتجھے کیے نیں۔

اگلے باب ”من تے ماربل دے زخم ملدے نہیں“ وچ پہلاں پنجاب دی تاریخ بارے کجھ گلاں دوہرائیاں نیں۔ فیر سفر بارے کجھ گلاں دی دوہرائی اے۔ اوہ دے بعد مسز مہندر سوچ نال گولڈن ٹمپل جان دی گل اے پر اوہناں گولڈن ٹمپل دی سیر دا حال گھٹ تے 1984ء دے اپریشن بلیوسٹار دے نشان لکھن تے اوہدا نوحہ لکھن ول بہتا دھیان دتا اے۔ نال نال

پنجاب تے حملے کرن والے دھاڑویاں نوں وی رگڑیا اے انت ڈاکٹر سوچ تے مہندر سوچ ہوراں دیاں محبتاں نوں بیان کیتا اے۔ باب ”بھارتی اخبار تے پنجاب پارٹیشن دے نشان“ وچ اک پاسے اوہناں فیروڈ دی گل اخباراں دے حوالے نال کیتی اے پر بہتا تعارف بھارتی پنجاب توں چھپن والے گرکھی تے ہندی اخباراں دا اے۔ جہناں دی قیمت ایہی گھٹ (ڈیڑھ توں دو روپے) اے کہ اوہ ہر کسے دی پہنچ وچ نہیں نکلے جیسے پنجاب وچ لکھاں دی گنتی وچ چھپدے نیں۔ ہندی اخبار ”بھاسکر“ وی لکھ چھپد اے تے پنجابی اخبار ”اجیت“ چار پنچ لکھ چھپد اے۔ آخری باب ”کتھا کھواروشی“ ڈاکٹر دلپ کور ٹوانہ نال ملاقات بارے اے۔ افضل توصیف ہوراں ڈاکٹر دلپ کور ٹوانہ تیکر اپڑن دی پوری کوشش کیتی اوہناں دیاں حیات دی دے کئی پکھ سامنے لیاندے نیں۔ افضل توصیف ایس سفر نامے ”ویلے دے پکھے پکھے“ وچ تاریخ دا پچھا کر دیاں دکھالی دیندیاں نیں۔ اوہناں 1947ء توں پہلاں دے پنجاب تے 1947ء دے دکھانت دیاں کئی مورتاں سامنے لیاندیاں نیں پاکستان بنن توں بعد بھارت دے علاقیاں وچ ہون والیاں تبدیلیاں دی دس وی پائی اے۔ ایہ سفر نامہ امرتا پریتم، امروز، دلپ کور ٹوانہ تے افضل توصیف دی حیات تے وی جھات پائی اے۔ انج ایس وچ ہڈ بیتی دے تہ وی موجود نیں۔

”ویلے دے پکھے پکھے“ وچ اک چنگے سفر نامے دیاں ساریاں خوبیاں موجود نیں پر ایہدے نال نال گلاں تے واقعییاں دی دوہرائی کئی تھاواں تے گراں گزردی اے۔ افضل توصیف ہوراں ایس نوں دکھ وکھ ویلیاں وچ لکھیا اے۔ جس پاروں کئی گلاں بار بار نہیں جے اوہ چھپوان توں پہلاں کتاب نوں دو بار اپڑھدیاں تے ایہدی نوک پلک درست کر دیاں تاں دوہرائیاں جان والیاں گلاں دی وڈھ کٹھ ہو جاندی تے تیہہ چالی صفحے گھٹ جاندے پر سفر نامے دا سپین وی ودھ جانا سی۔

چڑھدے سورج دی دھرتی / نیلما ناہید درانی 2006ء

نیلما ناہید درانی اُردو تے پنجابی دیاں معروف شاعرہ تے سفر نامہ نگار نیں۔ اوہ 15 اکتوبر 1955ء نوں لاہور وچ آغا اعجاز حسین دے گھر جمیاں۔ لاہور کالج تے پنجاب یونیورسٹی توں تعلیم مکمل کیتی۔ فارسی، ماس کمیونیکیشن تے پنجابی وچ ایم اے کرن بعد اوہناں پنجاب پبلش وچ بطور انسپیکٹر نوکری کر لئی اوہ ایس پی سپیشل برانچ لاہور رہیاں اجکل پبلش ٹریننگ سکول چوہنگ وچ بطور پرنسپل کم کر رہیاں نیں۔ اوہناں دی شاعری دے اٹھ پراگے:

”چھ اُردو تے دو پنجابی“ چھپ چکے نیں جد کہ اوہناں تن سفر نامے وی لکھے

نیں۔ دو پنجابی تے اک اُردو وچ چھپیا اے۔ (22)

”چڑھدے سورج دی دھرتی“ اوہناں دا جاپان دا سفر نامہ اے جیہڑا جنوری 2006ء وچ ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت ولوں چھپیا اے۔ اوہ ”سیمینار آن ویمن پولیس آف پاکستان“ وچ رلت کرن لئی جاپان گئیاں سن جیہدا سر بندھ JICA (جاپان انٹرنیشنل کواپریشن ایجنسی) نے کیتا سی۔ ایس سفر وچ لاہور کراچی تے اسلام آباد توں چار دو جیاں پلس افسر وی اوہناں دے نال سن۔ اوہ دلی تے لکھنوتوں لنگھدے رنگون ایئر پورٹ جا اتر دیاں۔ جتھے نیلماجی بہادر شاہ ظفر دے قید وچ گزرے آخری دیہاڑے تے اوہناں دناں دی شاعری نوں یاد کیتا اے۔ بنکاک ایئر پورٹ توں جہاز بدل کے اوہ ٹوکیو جا اتر دیاں نیں ٹوکیو انٹرنیشنل سنٹر اوہناں دی منزل سی جتھے کمرہ الاٹ ہو یا تاں اوہ شہر دا جائزہ لین لئی باری کھول کے بالکونی وچ آن کھولتیاں۔

نیلماجی ناہید درانی دے ایس سفر نامے وچ جتھے جاپان دی حیاتی تے خاص طور تے اوہناں دے پلس دے نظام بارے بھروسے جانکاری ملدی اے۔ اوہتھے ایس سفر نامے وچ انسانی نفسیات تے احساساں دیاں جھلکیاں وی تھان تھان تے دسدیاں نیں۔ مثلاً بنکاک ایئر پورٹ تے جدوں اک دھان پان میک اپ تے خشبو وچ رچی سیل گرل اوہناں نال بھدی آواز تے کرخت لہجے وچ گل کردی اے تاں جویں اوہناں دا کوئی سفناٹ گیا ہووے فیر نیلماجی ناہید درانی ہوراں نے ایس سفر نامے وچ جاپان دی حیاتی دیاں تصویراں بڑے سپہن نال پینٹ کیتیاں نیں۔ سب توں پہلا تاثر کجھ انج اے کہ:

”ساڈی گائیڈ کہہ رہی سی کہ ٹوکیو بہت وڈا تے بھری آبادی والا شہر اے پر سانوں کسے سڑک تے کوئی ہجوم نظر نہیں آیا۔ نہ کوئی رولاتے نہ کوئی شور شرابا ہی سنائی دتا۔ اتھے کجھ جہی آبادی اے۔ اسیں تے سنیا سی جتھے دو بھانڈے ہوون کھڑکدے ضرور نیں..... پر اتھے تے کوئی وی کھڑاک نہیں سی..... مکان انج سن جیویں ایہناں وچ کوئی وسدا ای نہیں سی۔ سڑکاں سنجیاں سن؛ سارے لوکی کماں کاراں تے گئے ہوئے سن۔ صرف ٹریفک دے اشارے تے کجھ سیگنڈ واسطے گڈیاں، سائیکلاں رکدیاں یاں پیدل لوک نظر آؤندے پر اشارے کھلدے ای کسے رولوٹ وانگوں اگے ٹر پیندے۔“ (23)

اگے جا کے اوہناں نوں ٹریناں وچ وی لوک دسدے نیں اک دو بازاراں وچ وی لوکاں داریں دکھائی دیندا اے پر

مجموعی طور تے آبادی پرسکون تے کم کردی ای دسری اے۔ نیلما ناہید درانی ہوراں نے ایس سفر نامے وچ اپنی ٹریننگ تے اوس ٹریننگ دے حوالے نال ملن والے پلس افسراں تے جواناں دا ذکر تھیں تھیں کہتا اے پر ایس دے باوجود ایس سفر نامے وچ جاپان دی حیاتی دے کئی رنگ دکھالی دیندے نیں۔ جاپان دی گھریلو حیاتی تے ویاہ شادی بارے مکمل ذکر کرکیتا گیا اے۔

جاپانیاں دیاں عاداتاں تے لباس بارے جانکاری دیندیاں جتھے نیلما جی ایہ دسدیاں نیں کہ جاپانی لوک کدی وی ”نہ“ دالفظ ورتوں وچ نہیں لیاندے سگوں ہمیش ”ہاں“ ای کہندے نیں۔ اوتھے اک دو بے نون بلان دے حوالے نال جانکاری دیندیاں لکھدیاں نیں:

”SAN اک عزت دالفظ اے جس طراں ایس محترم، محترمہ، جناب، جنابہ، مس، مسزیاں مسٹر آکھنے آں جاپان وچ تذکیر و تانیٹ وچ کوئی فرق نہیں سمجھیا جاندا، ہر شخص نوں عزت نال اوہناں دے ناں نال سان ”SAN“ پکاریا جاندا اے اوہ خواہ زانی ہووے یاں مرد! ایس واسطے کسے وی ناں توں ایہ اندازہ نہیں ہوندا سی کہ اوہ مرد دا ناں اے یاں زانی دا، جدوں اوہ سامنے آوندے سن تے پتہ چلداسی۔ ویسے تے مرد، عورت دونوں دالباس وی اکوای سی یعنی کوٹ تے پینٹ وغیرہ۔ بس زانیاں نیں کناں وچ والیاں یا گلے وچ سونے دی چین پائی ہوندی سی۔“ (24)

جاپان دے مذہب بارے گل بات کردیاں نیلما ناہید نے لکھیا اے کہ:

”جاپان وچ عام طور تے دو مذہب منے جاندے نیں۔ اک ”میچی بادشاہ داندھب“ جس نے جاپان وچ بہت ساریاں اصلاحات کیتیاں سن تے عوام دی فلاح و بہبود دے کم کیے سن۔ اوہدے منن والیاں دی عبادت گاہ نوں ”شنتوشراسن“ کہیا جاندا اے۔ دوسرا ”بدھ مذہب“ دے منن والے سن، مہاتما بدھ دی عبادت گاہ نوں ٹمپل کہندے نیں تے جاپان وچ رہن والے لوکاں دی اکثریت ایہناں دوہاں مذہباں دی پیروکاراے۔ ایہتھوں دی ریت رواج مطابق جدوں کوئی خوشی دی گل

ہوئے، مثلاً شادی ویاہ، بچے دی پیدائش تے ایس موقع تے شٹو شرائن آوندے
 نیں۔ ویاہ شادی سارے شٹو شرائن وچ ہوندے نیں تے جدوں کوئی مر جاوے
 تے اوس نوں بدھا دے ٹھیل وچ لے جایا جاندا اے تاکہ اوہ ابدی سکون حاصل کر
 لوے۔“ (25)

نیلما ناہیدرانی ہوراں نے شرائن تے بدھا دے اساکسا مندر حاضری وی دتی تے دوواں تھاواں تے عبادت
 دے طریقیاں بارے وی جانکاری دتی اے۔ ایس سفر نامے وچ کئی تھاواں تے اوہناں دسیا اے کہ جاپان دے لوک پیدل
 ٹر دے نیں۔ ریل گڈیاں تے سفر کردے نیں۔ سائیکلاں تے ایدھر او دھر سفر کردے نیں۔ ایسے پاروں اوہ صحت مند وی نیں
 اوہناں نوں کوئی شخص مٹاپے دا شکار وکھالی نہیں دتا۔ جدوں اسلام آباد پلس دے سربراہ DIG چودھری افتخار احمد اوہناں نال
 رلے تاں آکھیا کہ DIG صاحب نوں وی اپنا ہر کم آپے کرنا پوے گا۔

ایس سفر نامے وچ نیلما ناہیدرانی اک سچی پاکستانی تے کچی لاہورن دسدیاں نیں۔ اوہ جتھے جاپان دیاں چنگیاں
 قدراں اوہناں دی محنت، لگن تے کم نال محبت دی گل کردیاں نیں۔ اوہناں دی ترقی دا ذکر کردیاں نیں۔ اوہناں دیاں
 خامیاں دا ذکر کردیاں نیں۔ ہر تھاں اوہناں اپنا پاکستان تے اپنا کلچر چیتے آؤندا اے۔ جدوں رنگون وچ اوہناں نوں
 ترچھیاں چھتاں دسیاں تاں اوہناں سوچیا کہ ایہ لوک پتنگاں کیوں اڈاندے ہون گے تے نال ای لاہور دی بسنت تے
 لاہوری کھانے وی اوہناں نوں چیتے آگئے۔ ٹوکیو دیاں زنانیاں توں بناں بالکونیاں ویکھدیاں نیں تے لاہور دیاں بالکونیاں
 وچ کھلوتیاں کڑیاں سامنے آجاندیاں نیں۔ جاپان دے بادشاہ دا قلعہ ویکھن جاندے نیں تاں لاہور دا قلعہ اوہناں دے
 چیتے دے بوہے کھیڑکاندا اے۔ اوہ جاپانی محل وچ گھوڑسوار نوں ویکھدیاں نیں تے ایتھوں دیاں جنگاں دے گھوڑسوار یاد
 آؤندے نیں۔ اوتھوں دے لوکاں نوں پیدل تے ریل گڈیاں وچ سفر کردیاں ویکھدیاں نیں تاں اوہناں نوں اپنا ریلوے
 سسٹم چیتا آجاندا اے۔ پاکستان نال نیلما ناہیدرانی محبت دا اندازہ ایتھوں وی ہوندا اے کہ جدوں اوہ ”اساکسا“ دے تھانے
 دے چیف نوں ملیاں اوہناں نال تحفیاں دا تبادلہ کیتا تے اوتھے:

”شاہین تے طیبہ نے سندھی ٹوپی نالے اجرک دتی نال کہیا۔“ ایہ سندھ دی
 طرفوں اے، سندھ پاکستان دا علیحدہ صوبہ اے، اوہناں دے لہجے وچ پنجاب

تے پنجابیاں نال نفرت بھری ہوئی سی۔ اوہناں دی ایس گل دا سانوں دلی
افسوس ہو یا کہ سندھ نوں پاکستان دا حصہ نہیں بلکہ اک علیحدہ اسٹیٹ سمجھدیاں
نیں۔“ (26)

نیلماناہید درانی ہوراں دا ایہ سفر نامہ اوہناں دی ٹریننگ توں اڈ دعوتیاں تے کھانیاں بارے وی کافی جانکاری دیندا
اے۔ جاپان دی حیاتی، جاپانیاں دے رسم و رواج تے اوہناں دے جیون بارے وی کافی معلومات ایس سفر نامے وچوں
ملدیاں نیں لکھن ڈھنگ دے حوالے نال الیاس گھسن دا ایہ تجزیہ وی حقیقی اے۔

”لکھن ڈھنگ کتے کتے نثری شاعری دے نیڑے جا چکدا اے تے کتے
داستانی انداز نظر آؤندا اے۔ مینوں ایس گل دی خشی اے کہ ہورناں کئی
لکھاریاں دے اُلٹ لکھیاریاں بی نے روز نامے لکھن یاں رپورٹنگ کرن جہیا
ڈھنگ طریقاً نہیں اپنایا، ایس لئی ایہ اک کھرا ادبی پندھ ویروا بن گیا
اے۔“ (27)

اکھاں ویہندیاں رہندیاں نیں/ بشری اعجاز/ 2006ء

اردو پنجابی دی معروف شاعرہ، افسانہ نگار تے کالم کار بشری اعجاز دا اردو سفر نامہ ”آکھیں دیکھتی رہتی ہیں“ پہلاں
لاہور وچ چھپیا سی۔ 2006ء وچ ایہد اپنجاں ترجمہ (گورکھی لپی وچ) بھارت توں سامنے آیا اے۔ ایہ ترجمہ ڈاکٹر روبینہ شبنم
نے کیتا۔ ایہ سفر اوہناں 1994ء وچ دلی، چنڈی گڑھ تے پٹیالہ وچ ہون والے مشاعریاں وچ رلت کرن لئی کیتا سی۔ ایس
سفر دوران اوہ ہندوستان دے شاعران ادیبان نوں ملیاں۔ علم ادب دیاں گلاں سفر نامے دا حصہ نہیں تے دوواں مکاں دیاں
سانجھاں اسانجھاں دا نکھیر اووی موجود اے پر بہت زور دوواں مکاں وچ سانجھاں دی بھال تے وے۔ مثال دے طور تے
اوہ جمننا کنارے شاہدرہ ویکھدیاں نیں تاں لکھدیاں نیں:

”مینوں راوی کنارے دے شاہدرہ تے جمننا کنارے دے شاہدرہ ہونچ ناواں
دی اکسارتا توں علاوہ ماحول تے ورتا ورن دی وی کجھ اجہی کسارتا دکھائی دتی
کہ مینوں لگیا، میں او تھے امی اپڑ گئی آں، اوہی دھوڑ بھریاں سڑکاں، اچے نیویں

مکان آتے آل دوالے اکاؤ کا کجھوردے درخت جو ہمیشہ وانگ اس ویلے وی
 مینوں اُداس تے اکلے دکھالی دتے۔ ایداں جو یں اوہناں نوں اپنے باغ
 توں زبردستی دکھ کردتا گیا ہووے۔ بالکل اوہی درش سی ساڈے شاہدرے والا“
 سڑکاں آتے ٹیڈھے میڈھے مکان نہ اسیں بدلے سی ہ ساڈیاں زمیناں بدلایاں
 سن، کیوں ونڈ دا انترسی آتے ایہہ اجیہا انترسی جس نے راوی دے شاہدرہ تے
 جمنادے شاہدرہ دے وسنیکاں دیاں تقدیریاں بدل کے رکھ دتیاں سن۔“ (28)

ایس سفر نامے وچ بشریٰ اعجاز تھان تھان تے دووواں مکاں دی سنجھی تاریخ تے تاریخی کرداراں دا تجزیہ کیتا اے
 تے اجو کے عہد دیاں سانجھاں دا ویرواوی تفصیلی موجوداے۔ ایسے پاروں ڈاکٹر دھنوت کو رکھیا اے کہ:
 ”بشریٰ اعجاز دا ایہ سفر نامہ ساڈے ورثے تے ورتمان نوں اکو ویلھے ویکھ سکسن دا
 اک اعلیٰ پتن ہے۔“ (29)

چن چانی چنڈی گڑھ / نیلما ناہید درانی / 2007ء

نیلما ناہید درانی دا ایہ سفر نامہ پہلاں لاہور وچ اردو وچ چھپیا سی۔ ایس دا پنجابی ترجمہ (گورکھی لپی وچ) ڈاکٹر
 سرنجیت چھینا ہوریاں کیتا اے۔ جدکہ مشہور شاعر سلکھن سرحدی ہوریاں ایہنوں ایڈیٹ کر کے چھپوایا اے۔ نیلما ناہید درانی
 چنڈی گڑھ وچ ہون والی دسویں عالمی پنجابی کانفرنس وچ رلت کرن لئی بھارت گئیاں سن۔ اوہناں امرتسر، چنڈی گڑھ تے
 دلی دی یاترا کیٹی سفر نامے دے شروع وچ پاکستانی وفد دا تعارف کروایا اے تے نال جان والے شاعراں ادیبوں صحافیاں
 تے ایکٹراں بارے جانکاری دتی اے۔ اپنیاں نظماں وی سفر نامے دا حصہ بنائیاں نیں تے دو بے شاعر اں دے چنگے شعر
 وی لکھت نوں سواد لا بناؤندے نیں۔ اوہناں بھارتی لکھاریاں نال اپنیاں ملاقاتاں دا ویرواوی کیتا اے تے کانفرنس دی
 رپورٹاژ وی تفصیل نال لکھی اے۔ شاعر اں ادیب اں دا ذکر ایس سفر نامے تے چھایا ہو یا اے پر ایس سب کجھ دے باوجود
 اوہناں آل دوالے توں اکھاں بند نہیں کیتیاں۔ چنڈی گڑھ شہر دے سپن دے منظر وی بیان کیتے نیں پر دلی دا سفر کردیاں
 جتھے اوہناں امیر خسرو مرزا غالب تے امرتا پریتم بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ اوہتھے جامع مسجد تے اوس علاقے دے
 مسلماناں دی حالت وی بیان کیتی اے، لکھدیاں نیں:

”بہت وڈی جامع مسجد جو کھوتر دے لحاظ نال لاہوردی بادشاہی مسجد توں وڈی
 لگی۔ ایس دے چار طرف گندگی دے ڈھیر سن۔ غربت اتے مفلسی دے شہکار
 آسے پاسے کھڑے سن۔ سئکے زرد چہرے، پہلے بھوک بال عورتاں تے بڈھے
 بھیکھ منگ رہے سن۔“ (30)

لکھن انیس سفر نامے وچ کتے کتے تاریخ تے وی جھات پائی تے تاریخی مقاماں دی سیر دا حال وی لکھیا اے۔

پینڈے / پروین ملک / 2009ء

پنجابی دیاں نامور کہانی کار پروین ملک ہوراں دے ایس سفر نامے وچ انڈیا دے دوسراں دی کہانی بیان کیتی گئی
 اے۔ پہلا سفر اوہناں 2004ء عالمی پنجابی کانفرنس پٹیالہ وچ شرکت لئی کیتا سی تے دو جی وار 2007ء وچ اوہ ’ماں بولی
 دی ہوند نوں ودھان دی لوڑ‘ دے سرناویں نال ہون والے سیمینار وچ رلت کرن لئی بھارت گئے سن۔ پہلے سفر دا حال تماہی
 پنجابی ادب دے مسلسل شمارا نمبر 93, 92 تے 94 وچ موجود اے جدکہ دو جے سفر نامے دا تھوڑا جیہا حصہ تماہی ’پنجابی
 ادب‘ دے مسلسل شمارا نمبر 97-96 وچ چھپیا سی۔

پروین ملک جی پہلے سفر دوران سرکاری مہمان سن۔ وزیر اعلیٰ پرویز الہی تے وزیر اعلیٰ امر بیدر سنگھ پاروں ہون والی
 ایس سرکاری کانفرنس وچ پہرے زیادہ سن۔ رلتیاں نوں ایدھر او دھر ہون دی اجازت نہیں سی۔ سیکورٹی والے قدم قدم تے نال
 ہوندے سن۔ دو جے سفر نامہ نگاراں وی ایس کانفرنس دے حال لکھدیاں پروڈوکول دیاں بندشاں دی ذکر دے کھ نال کیتا اے پر
 پروین ملک ہوراں اک ادھ اشارے نال ای گل مکادتی اے۔

پروین ملک جی اک چنگے کہانی کار نہیں۔ اوہ نثر لکھن دافن جان دے نیں۔ اوہناں سفر نامہ لکھدیاں کدھرے احساس
 نہیں ہون دتا کہ اوہ سرکاری پروگراماں دے مطابق بجھے سن سگوں اوہناں سفر دی روداد اپنے سپین نال بیان کیتی اے کہ بندہ
 اپنے آپ نوں اوہناں دے نال سفر کردیاں محسوسدا اے۔ پروین ملک کہانی لکھدیاں قاری نوں کیل لیندے نیں۔ اوہ
 منظر نوں بیان دے فن تے عبور رکھدے نیں۔ اوہ سیر کردے کردے ماضی ول ٹر پیندے نیں تے ماضی دا ذکر کردیاں بڑے
 سپین نال سیاست دے منظر وی اُلک جاندے نیں۔ جو یں

”اوہ زمانہ یاد آؤندا اے، جدوں لوکاں دے ویہڑے سا نچھے ہوندے سن تے
 باہردیاں کندھاں گھٹ ودھای و لیاں جاندیاں سن۔ اک دو جے نال نیڑتا

دی وجہوں سارا پنڈا ای اک ویٹرا جا پدا سی۔ ایہہ ہور گل پئی فیر کسے لئی دو جیاں
 کولوں کچھ اولھے رکھنا، اینا ای اوکھا سی جنادے غریب مکاں لئی امریکہ دی اکھ
 بچا کے ترقی کرنا ہو گیا ہو یا اے۔ ..... اُتوں اوہدا گھڑی گھڑی اوہناں
 مکاں نوں ای دوشی بنانا..... عقل حیران تے بندہ پریشان ہو جاندا
 اے۔‘ (31)

پروین ملک ہوراں دا کہنا اے کہ اوہناں تناں سفر اں بارے سفر نامے لکھے نیں پر دو جے سفر دا وی تھوڑا جیہا حصہ ای
 تمہا ہی ”پنجابی ادب“ وچ چھپیا اے۔ بعد وچ پتہ نہیں کیوں پروین ملک ہوراں نے ”پنڈے“ دیاں قسطاں اپنے ای پرچے
 وچ چھاپنیاں بند کر دتیاں نیں۔ اوہناں کول ایہ سفر نامے مسودے دی شکل وچ موجود نیں۔ خورے کدی کتابی روپ وچ
 سامنے آئی جان۔

حوالے

- 1- عاصمہ پرویز: حاجی نور بیگم دی شاعری (مقالہ ایم اے پنجابی)؛ لاہور۔ شعبہ پنجابی، اوری اینٹل کالج، پنجابی
 یونیورسٹی، 2004ء، ص 1
- 2- اوہی، ص 44
- 3- نور بیگم: فریاد نور؛ لاہور۔ کریبی پریس، 1925ء، ص 5
- 4- ابو یوسف محمد شریف، فریاد نور از نور بیگم؛ لاہور۔ کریبی پریس، 1925ء، ص 57
- 5- ابو الیاس حافظ امام دین، فریاد نور از نور بیگم؛ لاہور۔ کریبی پریس، 1925ء، ص 57
- 6- نور بیگم: سفر نامہ نور؛ لاہور۔ دیوان پرنٹنگ پریس، 1933ء، ص 108
- 7- عاصمہ پرویز: حاجی نور بیگم دی شاعری (مقالہ ایم اے پنجابی)؛ لاہور۔ شعبہ پنجابی، اوری اینٹل کالج، پنجابی
 یونیورسٹی، 2004ء، ص 10
- 8- نور بیگم: سفر نامہ نور؛ لاہور۔ دیوان پرنٹنگ پریس، 1933ء، ص 5

- 9- اوہی، صفحہ 21
- 10- اوہی، صفحہ 54
- 11- اوہی، صفحہ 56-57
- 12- اوہی، صفحہ 65
- 13- اوہی، صفحہ 11
- 14- بشریٰ رحمان، چین داسفر نامہ مطبوعہ ماہنامہ ’لہرا‘، لاہور، نومبر 1993ء، ص 36
- 15- شمینہ پرویز: جھیل سیف الملوک مطبوعہ ماہنامہ لہرا اکتوبر 1994ء، ص 42
- 16- پرویز مجید: کتاب ویروا: ماہنامہ لہرا، جنوری 1994ء، ص 62
- 17- پریتم سنگھ، پروفیسر، پنجابی لیکچر کوش، چنڈی گڑھ- یونیورسٹی، 2003ء، ص 85
- 18- افضل توصیف، ویلے دے پچھے پچھے، لاہور- بھلیکھا پبلشرز، 2004ء، ص 31
- 19- اوہی، ص 34
- 20- اوہی، ص 46
- 21- اوہی، ص 89-90
- 22- نیلمانا ہیدرانی نال فون نمبر 042-7510387 تے گل بات مورخہ 2008-03-23
- 23- اوہی، ص 15
- 24- اوہی، ص 58
- 25- اوہی، ص 60
- 26- اوہی، ص 93
- 27- اوہی، ص 12
- 28- بشریٰ اعجاز، اکھاں ویہندیاں رہندیاں نیں، چنڈی گڑھ: لوک گیت پرکاشن، 2006ء، ص 41
- 29- دھنونت کور، اکھاں ویندیاں رہندیاں نیں، چنڈی گڑھ: لوک گیت پرکاشن، 2006ء، ص 15
- 30- نیلمانا ہیدرانی، چین، چاندنی، چنڈی گڑھ، چنڈی گڑھ: لوک گیت پرکاشن، 2007ء، ص 62
- 31- پروین ملک، تمہاں پنجابی ادب، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اپریل، مئی، جون 2010ء، ص 102

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan.-Dec. 2017, P.59-68

☆ ڈاکٹر منیر گجر

چھتھنار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 1

ہیر دمودر دے کرداراں وچ رہتلی امیری**Abstract**

"characters in any tale work as a prism through which a poet or writer generates a creative reflection of society he belongs to. Damodar was a 16th century poet who claimed to be the eye-witness of chronicles of Heer and Ranjha and Akbar the Great's regime as well. He was the founder poet of Qissa tradition in Punjabi literature. Characters in "Heer" of Damodar are true sons and daughters of soil. He enriched his characters not only with zeal of life but also with folk wisdom. Punjabi tradition of sacrificing own life for commitment and for merely a word you uttered are highlighted."

دمودر گنی شاعر سی۔ اوس پنجابی ادب وچ قصہ ریت دی نیمہ رکھی تے ایہدی جھولی ایسے قصے نال بھری جیہڑا آون والے سمیاں وچ پنجاب داسبھتوں ودھ ہرمن پیارا قصہ بنیا۔ دمودر دے جیون بارے ڈھیر جانکاری نہیں لہدی۔ باوا گنگا سنگھ بیدی ہوراں دی رائے موجب اوہ موجودہ ضلع چنیوٹ دے پنڈولہ راں دارہن والا سی (1)۔ اوہ دے جن، مران بارے کوئی کچی پیڈی جانکاری نہیں ملدی۔ اوس اپنی لکھت وچ قصہ ہیر دے واقعات تے اکبر دی شاہی نوں اکھیں دیکھن دا دعویٰ تاں

☆ صدر شعبہ پنجابی، یونیورسٹی آف سرگودھا

لگ بھگ 17 تھاواں تے کیتا اے۔ ایہہ دوویں گلاں نکر اویاں نہیں کیوں جے ہیر دا ذکر اکبر دے سہ توں پہلاں وی ملدا

اے۔ دمودر دے ایس دعوے نوں نتارن لئی بھائی کاہن سنگھ نا بھاہوراں ہیر بارے انج دس پائی اے:

”سیال جات دے راجپوت چو چک دی، ملکی دے ادرتوں پیدا ہوئی اک کنیا، جو

چناب (جھناں) دے کنارے جھنگ نگر دی وسنیک سی۔ چاہے اوس داویاہ

رنگ پور (ضلع مظفر گڑھ) نو اسی کھیڑے جات دے سیدے نامک جٹ نال

ماپیاں نے کردتا سی، پر اُس دا پریم بھاوتخت ہزارے دے وسنیک، موچو دے

پتر رانجھے نال سی۔ اس دی کتھا انیک پنجابی کویاں نے اتم ریت نال لکھی ہے۔

ہیر دا دیہانت رانجھے دامر ناسن کے سمت 1510 وچ ہويا۔ اس دی قبر جھنگ

توں ادھ کوہ تے ہے، جیسی تھان انیک لوک دودھ چڑھاوندے ہن۔“ (2)

محمد آصف خاں ہوریں ایس بارے انج دس پاوندے نیں:

”اج تا ئیں دی کھوج مطابق ہیر دا ذکر سبھ توں پہلی وار ”مقامات داؤدی“ وچ

لکھدا لکھیا۔ ”حضرت مخدوم شاہ داؤد کرمانی کول اک جنا آیتے اوس نے میاں

رانجھاتے مائی دا تذکرہ کیتا۔ حضرت ہوراں اوس نوں فرمایا ”تساں نیک لوکاں

دا ذکر کیتا ہے۔ اللہ تعالیٰ تہاڈیاں آون والیاں پنچ پیہڑیاں اُتے رحم

کری۔“ چیتے رہوے کہ حضرت مخدوم داؤد کرمانی مغل بادشاہ ہمایوں

(1530-1556) ویلے اللہ نوں پیارے ہوئے ہاین۔“ (3)

ہتھلا موضوع ہیر دمودر دی کردار نگاری اے۔ دمودر نے قصے دے کرداراں نوں سمکالی وسیب نال اک سُر کر کے

پیش کیتا اے۔ پنجاب اک واہی وان وسیب سی تے دمودر وسیب دیاں قدراں نوں سمجھدا سی۔ اوس ایہناں قدراں نوں

کرداراں دے رچھویں، بول چال تے ادم راہیں بہت سچ نال بیان کیتا اے۔ ہیر صرف باراں ورھیاں دی ہوندی اے تاں

چو چک دی برادری اوہنوں ویاہون دیاں صلاحواں دین لگ پیندی اے:

رل سیالاں مسلت کیتی، آکھن چوچک تائیں
 ہیر تیرے گھر وڈی ہوئی، کیجسے ساک کدائیں
 آخر مال پرایا ایہو، رکھیاں بندی ناہیں
 آکھ دمودر سبھ سیالاں، ایہو گل سنائی (4)

ایہہ وچار پنجابی رہتل دا اُچھا گن اے کہ دھیاں بھیناں سانجھیاں ہوندیاں نیں۔ دو جے دے دھی پتر دی وی
 اپنے دھی پتر وانگوں فکر کیتی جاندی اے۔ چوچک اینا وڈا راٹھ اے کہ دمودر اوہدی تلنا اکبر نال کردا اے۔
 اکبر نال کریندا دعوے، بھونیں نہیں داسائیں (5)

پنجابی رہتل وچ دھی دا بیوہ ہونا پینا ہوون دی نشانی اے۔ دھی دے ساہوریاں تے اُچھا کر کے جوئی نوں پتر اں
 توں وی ودھ آدر دتا جاند اے۔ ایڈا وڈا راٹھ ہو کے وی دھی داساک دیندیاں چوچک بہت ہینا نال آکھدا اے:

تازی چھوڑ رکھے بھونیں اُتے، چوچک آکھ سنایا
 کیتے ویر جگت بوہتیرے، سبھ کو آن نوایا
 دے کر تیغاں گاہ زمیں تے، سبھ کو پیرے لایا
 خان سلامت کہیں نہ نوایا، ہُن ہیرے آن نوایا (6)

پنجابی رہتل دا بہت وڈا گن پراہون چاری اے۔ گھر آئے دا آدر کرنا ایس دھرتی دے سبھا وچ شامل اے۔
 دمودر کول ایس رہتلی امیری دی جھلک تھاؤں تھائیں دکھالی دیندی اے۔ لوک آپ اوکھے ہو کے وی پراہونے دی سیوالئی
 پتوں ودھ ٹل لاوندے نیں۔ قصے وچ جتھے کدھرے وی اک دھر دے دوجی کول جاون دا ذکر آیا اے، دمودرون سونے
 پکواناں، رسماں، کھڈیاں تے بشناں دا ذکر کردا اے۔ اُچھا کر کے خوشی دے موقعیاں تے تاں لوک من دیاں رتجھاں
 لاہوندے نیں۔ ہیر دی کھیڑے نال منگنی سے پہلاں جھنگ تے پھیر رنگ پور وچ جش ہوندے نیں۔ لوک نکلی توں نکلی
 خوشی نوں وی مناون دا آہر کردے نیں۔ کھیڑیاں دے کمی سیالاں ولوں ساک منن دی خبر لے کے جاندے نیں تاں ٹرت
 ای جش شروع ہو جاند اے:

ٹمک آن دھرایا علی، سبھ بھراؤ سدائے
 شادی کیتی دل دی بھاندی، کوٹھے آن لُکائے
 کئی بھیج سدیونے سکے، آئے خاناں جائے
 کھانا کھا کریندے مسلت، کیسے متے پکائے (7)

کھیڑے منگنی کرن آئے تاں اوہناں دی چڑھتھل کسے بہت وڈے جشن دا منظر پیش کردی اے۔ خوشی دے موقعیاں تے ڈھاڈی واراں گاوندے نیں، ڈوم نقلوں کردے کجھریاں ناچ کردیاں ون پونے پکوان بندے تے کیاں نوں بخشیشاں ڈھیندیاں نیں۔ پورا وسیب خوشی وچ رلت کردا اے۔ ایہناں منظران نوں دمودر پاتراں نال جوڑ کے انج بیان کردا اے کہ قصہ سمکالی رواج، پہراویاں تے گہنیاں وغیرہ داکھتی ثبوت بن جاندا اے۔ دمودر دے پاتراں دی رہتل نال بہت جوت اے۔ پاتراں دے اک اک آہرتوں رہتلی امیری دی جھلک دکھالی دیندی اے۔ اپنے توں ماڑے تے مصیبت دے مونہہ آئے بندے دی مدد کرنا تے اوہدی خاطر جان دی پرواہ نہ کرنا پنجابی رہتل دا گن اے۔ دمودر دا قصہ تاں شروع ای ایس نکلتے توں ہوندا اے۔ دمودر (پاتر) مندے حالیں جھنگ اپڑیا۔ چوچک نے اوہدی گل سن کے اوہنوں دلاسا دتا اے، اوہداجی دھراونداتے دمودر اوہتھے ہٹی بنالیندا اے۔ لڈن ملاح نورے سنبل کولوں اپنی بے عزتی دابدلہ لین لئی اوہدی بیڑی کھول کے ہیر کول لُہ لین آیا۔ ہیر اوہنوں ناصر لُہ دتا سگوں بعد وچ اوہدے لئی نورے نال پوری جنگ لڑی۔ حالاں لڈن پٹھلے میل داجی سی تے نورہ ہیر وانگوں راٹھ سی۔ ہیر کسے گل دی پرواہ نہیں کردی سی تے اوس صرف لڈن نال کیتی زبان پچھے جان دی بازی لادین والی سی۔ پنجابی رہتل دے ایس پکھ دی سبھ توں ودھیا ونگی ناہڑاں دے کردار راہیں دکھالی دیندی اے۔ رنگ پوروں نس کے جانڈیاں کھیڑیاں دی واہر چڑھدی اے تاں ہیر تے رانجھا ناہڑاں کول لُہ لیندے نیں۔ کھیڑے وی چکھا کر دے اوہتھے اپڑ جاندا اے نیں۔ پہلاں تاں ناہڑاں کھدے نیں:

ناہی ڈٹھے، چکھو اگا ہوں، اداے ناہیں آئے (8)

پر جدوں کھیڑیاں تھوڑا جڑ کے آکھیا:

ہس رس کے دسو بھائی، نہیں اسیں لوہے ہتھ پھیندے (9)

انگوں ناہڑاں دے جواب راہیں دمودر دسیا اے کہ لوک کیتی گل پچھے کچھے جان دیون توں وی نہیں سن ڈردے۔ ناہڑاں

کھیڑیاں دا کھر ہوا سُبھا ویکھ کے آکھیا:

چکھے پئے نہ گتے دپن، ایہہ آئے راٹھہ اساہیں

جے تسیں کتک وڈیرا دِسو، تاں تھوڑیاں بہتیاں سائیں (10)

زوراں دی لڑائی ہوئی۔ کھیڑیاں دے چوداں تے ناہڑاں دے اٹھ جی مرے (11)۔ دھیان جوگ گل ایہہ ہے کہ ناہڑاں دا ایس سارے معاملے وچ کوئی لیکا دیکا نہیں۔ اوہناں صرف ہیر تے رانجھے نال کیتی گل چکھے اٹھ جی مراد تے۔ رجوے والے سید آکے لڑائی بند کرائی۔ لڑائی بند کرا کے سیداں دوہاں دھراں دیاں گلاں سنیاں تاں ناہڑاں کول لڑائی دا صرف اکو جوازی کہ اسیں ایہناں نوں اُوہ دتی اے:

سیداں رسائی کر ادتی تاں تڑت ای ساری گل منوں وسار کے ناہڑ کھیڑیاں نوں نال گھر لے گئے کھانا کھوایا تے پراہونے بنا کے رکھیا۔ سویرے جدوں کوٹ قبولے گئے تاں ناہڑوی نال گئے تے چھیکو تائیں رانجھے تے ہیر دا ساتھ نہیں چھڈیا۔ انج ناہڑاں دے کردار راہیں دمودر وکھالیا اے کہ لوکاں وچ گل دی پالنا کرن دی کئی اہمیت سی۔ ایس توں اک ہور گل وی اُگھڑدی اے جو او دو کے پنجاب وچ لوکاں دے سُبھا کئے جمہوری سن۔ اوہ لوک جیہناں نال تھوڑی دیر پہلے تک جنگ چل رہی سی، جیہناں نال لڑائی وچ تہاڈے کئی جی جانوں گئے سن صلح صفائی ہونداں ای ساری دشمنی وسار کے اوہناں نوں گھر لے آؤندا تے اوہناں دی مجبانی وی کیتی۔

ہیر ویکھن نوں اک چنچل جیہی مٹیا سی۔ دمودر اوہدے پاترو وچ وی ڈو ہنگھی رہتلی سو جھ وکھالی اے۔ پہلی ملاقات وچ ای اوہ رانجھے نوں دل دے بیٹھی۔ اوس نوں نوکری لئی پوکول گھلیا۔ اتھے اوس بہت دانے بینے بندے وانگوں رانجھے نوں سمجھایا کہ کیوں جانا اے تے کیوں گل کرنی اے:

ہولی تڑیں تے مٹھا بولیں، پہلوں منگیں پانی

مونہہ تے ڈھال دیویں لڑنگی، گل نہ بوہت بکھانی (12)

چوچک نے ہیر تے رانجھے نوں اکٹھیاں ستا وکھ لیا۔ ایہہ گل کسے وی دھی دے پیوئی سہن جوگ نہیں۔ اوہدا غصے وچ آونافطری گل سی، پر پنجابی رہتل وچ پیو دھی نوں انج دی گل سدھی سدھی نہیں آکھدا۔ چوچک اک پیو دی سیانف توں کم لیندیاں تھوڑی وٹھ تے جا کے رانجھے نوں ہا کاں ماردا اے تے ایہہ وکھالا کردا اے کہ اوس ہیر تے رانجھے نوں اکٹھیاں نہیں ویکھیا۔

ہک دیونہ ٹھیک دوپہراں ویلے، چوچک گیا توائی
 جٹھر اُتے دوہیں سُتے، کیوں کر کچے بھائی
 ویکھدیاں پھر مڑیا چکھانہہ، آئی لُج توائی

آکھ دمورر ویکھ حقیقت، کیجے سد اُتھائیں (13)

چوچک نے رانجھے نوں مہنیاں وچ ای گھیاں رمزاں راہیں گل سنادتی، سدھاسدھانہیں آکھیا۔ ایہہ دمورر دی پاتر اساری داوڈاگن ہے کہ اس چوچک نوں اک سُچا پنجابی پیو دکھالیا اے، جیہڑا دھی نال انج دی گل کرن توں لجت ہوندا اے تے انج دی گل صرف سوانی نال ای کردا اے۔ کندی وی رہتل وچ رچی ہوئی ماں سی۔ لوکاں ساہنے تاں ہیر دے پردے کج دی رہی، پر کلیاں اوس نوں ہوڑن دا آہر کیتا۔ رانجھے نال بھراواں داساڑتاں اوہدے جمدیاں ای شروع ہو گیا سی۔ لوکائی وچ اوہدے حسن دے چرچے بھراواں لئی ڈراوا بن گئے۔

بھرادن رات اوہنوں مارمکاون دے منسو بے ساجدے نیں۔ اخیر پیو دے مرن پچھوں جدوں کجھ اوہناں دے ہتھ وس ہوندا اے تاں رانجھے نال کھل کھلا کے مخالفت شروع کر دیندے نیں۔ بھراواں دی بھٹری نیت دی صلاح وچ دمورر وسپی سو جھ انج بھری اے کہ اوہ دھرتی دے جیوندے جاگدے کردار بن گئے نیں۔ ساری مخالفت تے ساڑے دے باوجود اوہناں نوں لوکائی دامونہہ ماردا گیا:

پہلوں تھیوو وکھ صحیح سچ، بدی گھناوے ناہیں
 ونڈو ملکھ مال اندر دا، ونڈو یو ستے پاہیں
 ونڈو کپڑا، لتا، لنگی جو بھنو کھوج کواہیں

ایس پدھ مارن نہیں مناسب، بدی بڈاہاں ناہیں (14)

جدوں ہیر دے پرنیوے پچھوں رانجھا تخت ہزارے پرت آیا تاں یعقوب وڑانج، جیہدی دھی نال رانجھے دی منگنی بالپنے وچ ہوئی سی، اوہدے پرت آون دی خبر سن کے برادری سمیت تخت ہزارے آیا پھیر بھراواں دی رہتلی سو جھ دا ثبوت ملدا اے کہ اوہ اپنے سر کوئی گل لے کے وڑانچاں نوں کوئی جواب دین دی تھاں اوہناں نوں رانجھے کول لے گئے جیہڑا پنڈوں باہر جھگی پائی بیٹھاسی۔ اوہناں دا خبرے ایہہ وچاری کہ دھیدونوں ایڈے مندے حالیں ویکھ کے وڑانچ آپ ای

رشتیوں جواب دے چھڈن گے۔ اوہ دلوں ایہو چا ہوندے سن کہ ایہہ رشتہ ٹٹ جاوے اوہ رانجھے دی تھاں اوہدے بھترے دے دا ویاہ وڑا نچاں ول کر سکے۔ رانجھے دا کردار وی پنجابی رہتل دا گڑھیا ہویا اے۔ قصے وچ کئی تھاں اوہدی ڈوہنگھی رہتلی سو جھ دیاں ونگیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ گھروں نکل کے جھنگ گیا تاں ہیر دے سچھاء تے اوہدے پیو چوچک کول چاک لگ گیا۔ اپنے چالے راہیں رانجھا اپنی ذات وچ رہتل دا رچاء دسد اے۔ تخت ہزارے اوس کدی کم نہیں سی کیتا، پر جھنگ آکے جدوں مجھاں چارنیاں پٹیاں تاں اوس سبھنوں حیران کردتا۔ پہلی ای ملاقات وچ جدوں چوچک اوہنوں کھانا کھوایا تاں رانجھا صرف اک گرانہ لے کے ای اپنے مشاہدے دی طاقت وکھا کے سبھنوں حیران کر گیا:

پہلا گھن نوالہ دھیدو، صحیح سلامت کھاپو
تھییا قہر نہ قہراں جیہا، بوہتا کاوڑ آپو
ترس نہ کیتا صاحب سندا، میں غریب کر پاپو

آکھے دھیدو ’مندا کیتو، مجھ تروئی دا دودھ پو اپو (15)

دمودر دے کرداراں وچ وسوں دی سو جھ تے ڈوہنگھیائی دا اک ہور ثبوت رامو باہمن دا کردار اے۔ سہتی دی صلاح نال رامو ہیر داسنیہا لے کے تخت ہزارے گیا تاں او تھے اپڑ کے پہلاں باہمن دے گھر گیا۔ آنے بہانے رانجھے بارے جانکاری اکٹھی کیتی تے کسے نوں اپنے آون دا مقصد نہیں۔ رامودی ہزارے دے باہمن نال گل بات وچ دمودر اک پاندھی دا تجسس دکھایا جیہڑا راہ جانڈیاں کسے وتی وچ پڑا کرے تے او تھوں دے حالات بارے پرچلت جیہی واقفی لیندا ہووے۔ پراصل وچ اوہ بہت صفائی نال اپنا کم کردا پیا سی۔

کیسے حاکم؟ مینہہ کوئیے؟ کیسے سردار تساہیں
کیسے فعل ٹساڈے بھائی؟ بوہت آسودیاں جاہیں

معظم بھلا سنیوے ساؤ، آکھو گل اساہیں
آکھو چچھے معظم دے بیٹے، کیسے آکھ دساہیں (16)

ساری جانکاری لے کے رامو رانجھے کول اپڑیا تاں رانجھا اگوں اوس توں وی ڈوہنگھا نکلیا۔ ایہہ وی لوک سیانف دا

اک پکھ اے کہ کسے نال بھیت سا بنجھا کرن توں پہلاں اگلے نوں چنگی طرح جان پچھان لیا جاوے۔ رامو نے ہیر دی گل کیتی تاں رانجھا پہلاں تاں پراں تے پانی نہیں پین دتا۔ صاف ای مگر گیا۔ ہیر رامو اک کر کے اوہوں پچھلیاں نشانیاں دسئیاں شروع کیتاں:

دو جا گھن سنیہا دھیدو، تینوں میں جو اکھاہیں
چھتی ٹاہلی تے لُنڈا پچل، اُتھے جال تساہیں
بیلے دے وچ میہیں چاریں، تے ہیر آوے تیں تائیں
آکھ دمور رامو آکھے، سنیہے ایہہ دوائیں (17)

ایہناں گلاں مگروں رانجھے نوں پک ہو گیا کہ رامو سچ مچ ہیر داسنیہا لے کے آیا سی۔ اوہ رامو دے پیراں تے ڈگاتے ہیر دا حال احوال پچھیا:

ٹُٹا پیراں اُتے رانجھا، ”مُتدھ اکھیں ڈُٹھی بھائی
صحیح سلامت، آکھ حقیقت، دس چوچک دی جائی
صحیح سچ جان عقیدے تائیں، میں مرنوں ڈھل نہ کائی
آکھ حقیقت باہمن مینوں، ہُن آخر اسماں آئی (18)

دمور دی پاتر اُساری دی ایہہ نفاست سلاہون جوگ اے کہ اوس چھوٹیاں چھوٹیاں گلاں داوی بہت دھیان رکھیا۔ رانجھے نوں ہیر توں دکھ ہویاں ڈھیر سارا ویلا لنگھ گیا۔ اوہ مڑلن دی اُمید وی لگ بھگ چھڈ ای بیٹھاسی، پراہنا ڈوہنگھاسی کہ سبھ کچھ ختم ہو جاوے توں بعد وی بھیت نوں سانجھی بیٹھاسی۔ ہیر دی عزت نوں اپنی عزت سمجھدا اے اوہ دے نال عشق دی گل ہر کسے نال سانجھی نہیں کردا۔ کسے وی قصے وچ سبھ توں اہم چیز پاتر ای ہوندے نیں، کیوں جے ایہہ پاتر ای سنیہاں یا پڑھنہاراں دے نمائندے ہوندے نیں۔ ایہناں راہیں اوہ اپنیاں سدھراں دی پورتی ہوندی دیکھدے نیں۔ ایس پاروں ایہہ اجیہا پکھ اے، جس ول قصہ کار بہت دھیان دیندے نیں۔ اک چنگا، من کچھواں تے پھل قصہ اوہی ہوندا اے، جیہدے پاتر سمکالی وسب وچوں پھٹے ہوون تے اوہناں دیاں جڑھاں مقامی رہتل وچ ہوون۔ دمور پنجابی ادب وچ قصہ کاری دی نینہہ دھری۔ دمور دے پاتر رہتل وچ گڑھے دکھالی دیندے نیں۔ کسے وی قصے دے پاتراں دے سُبھاتے چالے نوں دیکھن،

جاچن داسبھ توں ڈھکواں طریقہ ایہو ہوندا کہ اوہناں پاتراں نوں سسے تے سمکالی وسیب نال جوڑ کے دیکھیا جاوے۔ ہیر دمور دے مرکزی کردار تاں ہیر، رانجھا، کھیڑا تے سہتی نیں، پر کجھ ایسے پاتروں نیں، جیہڑے ویلے سر قصے وچ آوندے نیں تے کہانی نوں آگے ودھاوون وچ مدد کردے نیں۔ جیویں ناہڑاں دا کردار۔ ناہڑاں توں بغیر وی قصہ آگے ودھ سکدا سی، پر دمور ایہناں نوں قصے وچ لیا کے رہتلی امیری دی اک جھلک دکھائی اے تے اک بہت وڈی سمکالی سچائی اُلکی اے، جو پنجاب دے لوک کسے لو بھ دے بغیر، صرف اپنی کیتی گل کچھے راہ جان دے لئی وی جان دین نوں تیار ہو جان دے سن، پرزبانوں نہیں سی پھر دے۔

حوالے

- 1- Encyclopaedia of Indian Literature, Vol. I (Delhi: Sahitya Akademi, 1995) P 845.
- 2- بھائی کاہن سنگھ نا بھا، مہان کوش (پٹیالہ: بھاشا و بھاگ پنجاب، 1981ء) 277
- 3- دمور، ہیر دمور، مرتب۔ محمد آصف خاں (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء) 19
- 4- دمور 38
- 5- دمور 37
- 6- دمور 44
- 7- دمور 41
- 8- دمور 253
- 9- دمور 253
- 10- دمور 253
- 11- دمور 254

94 دمودر	-12
121 دمودر	-13
71 دمودر	-14
99 دمودر	-15
199 دمودر	-16
202 دمودر	-17
203 دمودر	-18

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan.-Dec. 2017, P.69-92

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری-دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 1

☆ ڈاکٹر حنا خان

پاکستان بنن مگروں نوں پنجابی نظم

Abstract

"Nawai Punjabi Nazam ....Qayam-e-Pakistan Magroon
" is a strong research article. This article is a detailed
study of new punjabi poem and its trends. These
trends range from modernity, symbolism, nostalgia,
loneliness and fear to naturalism, impressionism,
imagery and resistance. Besides review of the new
Punjabi Poem form different aspects like form,
genera and construction, specimen of trend setter
poet's poetry have also been incorporated in this
article".

پاکستان بنن مگروں نظم وچ اسلوب تے ہیئت دے دکھو دکھ تجر بیاں توں دکھ خیال، موضوع تے فکر دے کئی رنگ
دسدے نیں۔ ایس دور وچ نظم لکھن والے بھتے شاعر اوہ سن جیہڑے پاکستان بنن توں پہلاں لکھ رہے سن۔ اوہناں پاکستان
نوں بندیاں اپنیاں اکھاں نال دیکھیا سی۔ ایس لئی اوہناں دے تخیل وچ اوہ ساریاں گلاں، واقعے تے حالات موجود سن
جیہڑے ملکی ونڈ دے دوران پیش آئے۔ ایس لئی اوہناں دی شاعری وچ ایہہ موضوع بھرویں دیکھے جاسکدے نیں، پرجیکر
ہیئت دے حوالے نال دیکھے تاں اک پاسے پابند نظماں لکھیاں جا رہیاں سن، جہاں وچ عروض دی مکمل پابندی کیتی جاندی

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

سی۔ جد کہ دو جے بنے آزاد نظمیں دا چلن سی۔ جہاں وچ قافیے ردیف دی پابندی توں آزاد ہو کے شاعر اپنے دماغ وچ آون والے ہر خیال نوں شعراں داروپ دے رہیا سی۔ اوہنوں نوں دل دی گل کرن دی پوری آزادی سی۔ شاعر اپنے آل دوالے تے ماحول توں بھجیا نہیں ہوندا۔ جوں جوں حالات بدلے نیں نظم دے موضوع وچ وی تبدیلی آوندی جاندی اے۔

نویں پنجابی نظم پاکستان بنن مگروں یاں بنن دے نیڑے نیڑے سامنے آئی، حقیقی طور تے دیکھئے تاں اپنا سفر پاکستان بنن دے نال ای شروع کیتا۔ ایہدے نال ای پنجاب دے اوہ شاعر جیہڑے اُردو وچ نامناکھٹ چکے سن اوہ وی پنجابی شاعری ول آگئے۔ ایہناں شاعراں وچ شریف کنجاہی تے احمد راہی شامل نیں۔ اُردو توں پنجابی ول آون والے شاعراں نے اُردو نال بغاوت کرن دی تھان اپنی دھرتی تے ماں بولی نال اپنی سانجھ قائم کرن دا چار کیتا۔ اوہناں اپنی شاعری راہیں پنجابیاں وچ موجود احساس کمتری نوں گھٹاؤن دا پر بندھ کیتا۔ پنجابی شاعر اپنیاں ایہناں کوششاں وچ کافی حد تک کامیاب اے کیوں جے پنجابی زبان اپنا اک وکھراتے نوں کھلا مزاج تے روایت رکھدی اے۔ ایہدے وچ پنجاب دی بھوری مٹی دی خوشبو رچی ہوئی اے۔ ایسے لئی شاعر ایہدے وچ خیالاں دے اظہار نوں بہت آسان تے مناسب سمجھدے سن۔ ایہدے وچ کسے منطقی یاں عقلی خیال یاں دلیل دی پیروی نہیں کیتی جاسکدی۔ ۴۷ء دی ونڈ تے ایس ونڈ نال جنم لین والے حالات نے شاعراں نوں اپنی ماں بولی وچ لکھن تے مجبور کر دتا۔ 1947ء توں پہلے دی شاعری کجھ خاص موضوعاں دوالے گھمدی سی، پر پاکستان بنن مگروں پنجابی شاعری وچ بہت سارے نویں مہاڑ دیکھن نوں آئے۔ ایس دور دے اہم شاعراں وچ امرتا پریتم تے شریف کنجاہی ہوراں دے ناں اگھڑویں نیں۔ جہاں روایت توں ہٹ کے شاعری کیتی۔

ایہناں دونوں شاعراں نے نظم نوں قافیے دی قید توں آزاد کروایا تے ایہنوں نویاں راہواں اُتے ٹوریا۔ شریف کنجاہی نوں اجوکی پنجابی نظم دا موڈھی منیا جاندا اے۔ ایہناں نے فرضی تے رومانوی گلاں دی تھان حقیقت پسندانہ روش اختیار کیتی تے انج نظماں وچ حقیقت نگاری دے نال نال منظر نگاری تے واقعات نگاری دے رجحان نوں وی فروغ ملنا شروع ہو گیا۔

1947ء وچ پاک و ہند دی تقسیم نال پنجاب دو ٹوٹے ہو گیا۔ اک پنجاب (مشرقی پنجاب) ہندوستان تے دو جا (مغربی پنجاب) پاکستان دے حصے وچ آیا، پر ظلم، تشدد، فساداں تے قتل و غارت نے اتھے خون دیاں نہراں وگادیاں تے پنجاب نوں زخمی کر دتا۔ ایہناں فساداں داسب نالوں وڈا شکار زانیاں سن۔ جہاں نال ظلم تے زیادتی ایس انداز نال ہوئی پئی عزتاں

تے جاناں دا جنازہ نکل گیا۔ جہاں لوکاں ایہناں واقعاں نوں اپنیاں اکھاں نال ویکھیا اوہ ایہدے توں متاثر ہو یوں بغیر نہ رہ سکے۔ شاعراں ایس دکھ، تکلیف تے کرب دے احساس نوں تخلیقی سطح تے محسوس کیتا تے ایہدے خلاف کوک اٹھے۔ جتھے ہور بہت سارے شاعراں نے ایہناں ظلماں دے خلاف بہت کجھ لکھیا۔ او تھے چڑھدے پنجاب دی مشہور شاعرہ امرتا پریتم نے وی اوس ویلے دے حالات دے خلاف ڈھیر سونہی نظم لکھی۔ جیہڑی اوہناں واقعاں دا نقشہ پیش کردی اے۔ امرتا پریتم اپنی ایس نظم ”آج آکھاں وارث شاہ نوں“ وچ حالات اُتے دین کردیاں وارث شاہ نوں انج پکار دیاں نیں کہ:

اُٹھ درد منداں دیاں دردیا اُٹھ تک اپنا پنجاب

آج نیلے لاشاں وچھیاں تے لہودی بھری چناب (1)

مغربی پنجاب وچ ایس پریشانی، دکھ تے غم نوں بھروسے طور تے محسوس کیتا گیا ایس بارے بہت کجھ لکھیا وی گیا۔ آج تیکر ایس ایسے دا اظہار کسے نہ کسے طور تے پنجابی ادب وچ ظاہر ہوندا رہندا اے۔ آزادی گروں منظر عام تے آون والے پہلے پنجابی شعری مجموعے ”ترنجن“ وچ احمد راہی (1923-2002) ہوراں ایہناں فساداں دا نشانہ بنن والی کڑی دے جذبیاں، احساساں تے اوہدی بے بسی نوں متاثر کن شہداں وچ بیان کیتا اے۔ فرماوندے نیں:

سُن وے باہل میریا تیرے ٹٹ گئے سارے مان

تیری پگ پیراں وچ رُل گئی مٹی وچ مل گئی شان

تیری شرماں والی دھی نوں آج ویکھ کے سب شرمان (2)

جدوں مصیبت گل پیندی اے تاں ماپے ای یاد آوندے نیں۔ جیکر ماپے دکھاں، درداں تے مصیبتاں نوں دور کرن جو گے نہ وی ہون تاں وی اوہناں اگے دکھڑا پھولن نال تکلیف دا احساس کافی گھٹ جاندا اے۔ ماپیاں وچوں وی ماں اک اجیہی ہستی اے جیہڑی اولاد دے دکھ نوں اپنا دکھ سمجھدی اے تے گل جدوں دھیاں دی ہووے تاں اوہدیاں فکراں دا حساب ای نہیں ہوندا۔ جتھوں تیکر نویں پنجابی نظم لکھن والیاں داسا نگا اے۔ تاں ایہناں نے موضوع، ہیئت تے اسلوب دے حوالے نال آون والیاں تبدیلیاں نوں تاں قبول کر لیا، پر اوہ اپنی روایت توں پورے طور تے بغاوت نہ کر سکے۔ محمد عباس نجمی ”پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ“ وچ شامل اپنے مضمون وچ ایس گل دی وضاحت انج کردے نیں:

”پنجابی شاعروں نے ساختیاتی اور حسیاتی سطح پر نئی راہوں کا چلن تو قبول کر لیا،
البتہ کلاسیکی ورثے سے کلی انقطاع مناسب خیال نہ کیا۔ یہی وجہ ہے کہ جدید تر
پنجابی نظم میں بھی تصوف، کلاسیکی علامات اور مضامین معرفت کی جھلکیاں ملتی ہیں
۔“ (3)

نویں شاعراں نے حالات دی ناسازگاری دے باوجود حیاتی بارے اپنے رویے نون مثبت ای رکھیا۔ حیاتی نون
سنوارن اوہنوں پیار کرن تے ایہنوں نال لے کے ٹرن دارحجان پنجابی شاعران وچ بڑا اگھڑواں اے۔ ایہوکارن اے پئی
نواں شاعر سچائی تے حقیقت نون کھل کے بیان کردادسد اے۔ سرفراز حسین قاضی ہوراں دے آکھن موجب:

”نویں شاعر نے عام طور تے رومانیت نون چھڈ کے نفسیاتی تے بیانیہ حقیقت
نگاری نون اپنایا اے۔ اوہدے کول شاعری جذبیاں دے نال نال سوچاں دی
زنجیروی بن گئی اے۔ پنجابی دے پرانے سارے شاعر اک اجتماعی نظام وچ
ابھر دے سن، نواں شاعر اپنے آپ نون کل مکلا سمجھدا اے۔“ (4)

ایس دھرتی تے نویں نظم دے ودھن پھلن دازمانہ اوہو اے، جیہڑا تاریخ وچ برصغیر پاک و ہندی ونڈ تے پاکستان
دے وجود وچ آؤن دادور اکھواندا اے۔ اُنج تاں ایس ونڈ دے اثرات سارے برصغیر اُتے ای پئے، پر پنجاب تے بنگال
ایہدے نال جنا کو متاثر ہوئے ہور کوئی صوبہ نہ ہو یا۔ بقول شفقت تنویر مرزا:

”ایس رتورت کیفیت نون زبان وی صرف پنجاں دریاواں وچ بولی تے سمجھی
جان والی مل سکدی سی..... ایہو ہڈ ورتی تے پنجاب ورتی امرتا پریتم دی کتھابنی
تے مڑ احمد راہی، شریف کنجاہی تے دو جیاں نے ایس سائھی پیڑ نون کلیجے نال لا
کے وین کیتے تے ڈھاہ مارے۔“ (5)

ایہو وین شریف کنجاہی ہوراں دی شاعری دا مڈھ بنے، پر اک گل ضرور اے پئی کنجاہی ہوراں کول ایس موضوع
نون بیان کرن دا انداز امرتا پریتم تے احمد راہی ہوراں توں دکھرا اے۔ جیویں اپنی نظم ”سوچنا“ وچ اوہ انسان دی سانجھ تے

انساناں دی نویں سوچ بارے سوچنا شروع کیتا۔ فرماوندے نیں:

سوچناواں دنیا نوں کبھی وگ گئی اے

اکو جیہی ہر پاسے اک لگ گئی اے (6)

اجوکی پنجابی نظم دے موڈھی ہون دی حیثیت نال شریف کنجاہی ہوراں دی شاعری وچ وی آل دوالے وا پڑن والے حالات و واقعات دا بھرواں احساس و کھالی دیندا اے۔ شریف کنجاہی ہوریں اپنیاں نظماں لئی موضوعات حیاتی وچ وا پڑ دے نکلے موٹے واقعات توں لیندے نیں۔ اوہ لوکائی دے دکھ نوں اپنا دکھ سمجھدے نیں تے اوہناں نال ہون والے نظماں، زیادتیاں تے دھروواں نوں اپنیاں نظماں دا موضوع بنا کے ایہناں سمھناں دے خلاف اواز چکدے نیں۔ اپنی نظم ”میرے بول اولے“ وچ اوہ فرماوندے نیں:

جے میں آکھاں اسیں تسیں آں اک آدم دے جائے

کیوں مڑ اک وگاراں کٹے تے اک ویلھیاں کھائے (7)

کنجاہی ہوراں نے اپنے شعری پراگے ”جگراتے“ وچ اوس دور دے سیاسی، سماجی، معاشرتی تے ادبی حالات دی بھرویں عکاسی کیتی اے۔ جہدے وچ عالمی جنگاں دے نتیجے وچ ایس خطے وچ آون والیاں سیاسی، سماجی تے معاشرتی تباہیاں تے ایہناں دے اثرات، قدران دی ٹٹ بھج، سیاسی تے سماجی اتھل پتھل، کمزور تے غریب ملکاں تے توماں دا استحصال، ترقی پسند تحریک دے اثرات، برابری، مساوات تے ادب برائے ادب دی تھاں ادب برائے زندگی دا چرچا شامل نیں۔ شریف کنجاہی ہوراں اپنیاں نظماں وچ نہ صرف ایہناں سمھناں دا ذکر بڑے متاثر کن انداز وچ کیتا سگوں ایہناں بارے اپنے وچاراں دا اظہار وی کیتا اے۔ ترقی پسند ہون پاروں شریف کنجاہی ہوراں دیاں نظماں وچ جتھے ۴۷ء دے حالات تے واقعات دا ذکر لکھدا اے او تھے اک امن پسند سماج دا ذکر وی موجود اے۔ جتھے بندہ ای بندے دادار وائے۔ ایس توں وکھ ماییاں دلوں اولاد خاص کر کے دھیاں لئی محبت تے پیار دے جذبات، اساڈی رہتل دے وکھو وکھ انگ، رومانوی انداز، جذبیاں، سدھراں تے احساساں دا اظہار، انسان دوستی، انسانی مساوات تے بھائی چارے ورگے موضوع وکھالی دیندے نیں۔ ترقی پسندیت دے حامل اوہ شاعر سن جہاں عشق عاشقی دی تھاں حقیقت نوں اپنی شاعری راہیں بیان کیتا۔

ایہہ شاعر ترقی پسند تحریک نال سمبندھ رکھدے سن۔ ایہہ تحریک ملکی ونڈتوں پہلاں ۱۹۳۵ء وچ شروع ہوئی۔ آسی ضیائی ایس حوالے نال جانکاری دیندے نیں:

”1935ء میں سوشلسٹ خیالات رکھنے والے ادیبوں نے ”ترقی پسند تحریک“

کے نام سے ایک نئی ادبی تحریک کا آغاز کیا۔ اس کے ارکان نے پوری قوت سے

نئے نظریات و موضوعات کے تحت شعر، افسانہ اور ناول تخلیق کیے۔“ (8)

ایہہ تحریک رومانیت دی تحریک دے رد عمل دے طور تے ظاہر ہوئی۔ ایس تحریک نال سمبندھ رکھن والیاں وچ شریف کنجاہی توں وکھ احمد راہی، نجم حسین سید تے نسرین انجم بھٹی ہوراں دے ناں اگھڑویں نیں۔ شاعری دے ایس رجحان نوں پاکستان پن مگروں ابھرن والا پہلا طاقتور رجحان یاں لہر آکھیا جاسکد اے۔ جس حساس دل رکھن والے ہر شاعر دے تخیل نوں اپنے وگن وچ لے کے اوہنوں آل دوالے دے حالات تے واقعاں بارے قلم چکن لئی مجبور کرداتے اوہناں سماجی نا انصافی، غریب امیر دے فرق تے بھکھ ننگ نوں اپنیاں نظماں دا موضوع بنایا۔ نجم حسین سید لکھدے نیں ”جی ٹی روڈ تے اک سفر“ وچوں وگنی ویکھو:

اپنے آپ دوالے رڑھدیاں دن دی بن جائے رات

سورج دوالے رڑھدیاں رڑھدیاں مگھر جیٹھ و ساکھ (9)

ایہناں ترقی پسند شاعراں دا مقصد لوکائی وچ اک نواں حوصلہ، ہمت تے امید پیدا کرنا سی۔ جبر تے غلامی دی فضا نوں ایہناں ہنھیرے تے رات دیاں علامتاں راہیں بیان کیتا اے۔ اوس دوردی نویں نسل لئی ایہہ رجحان بڑا متاثر کن سی، پر کجھ ورھیاں مگروں 1975ء دے لاگے ایہہ رجحان گھٹنا شروع ہو گیا۔ انج آون والے سمیاں وچ نظم وچ ایہدے اثرات ملنا شروع ہو گئے۔

اجوکی پنجابی نظم وچ اک ہور رجحان جیہڑا بڑا ودھیا پھلایا اوہ علامت نگاری یاں Symbolism دار رجحان اے۔ اجوکی نظم وچ علامتاں دا اک ٹھاٹھاں ماردا سمندر دسد اے۔ نویں شاعر کوشش دے باوجود وی ایہدے توں پلا نہیں چھڈا پاؤندے ایہہ اک غیر شعوری عمل دے طور تے اوہناں دیاں نظماں دا لازمی پکھ بن کے منظر عام تے آجاندیاں نیں۔ ویلا

بدلن نال حالات بدل گئے، حالات دے تقاضے، قدراں دے بدلاؤ دا کارن بنیاں۔ ایس بدلاؤ دا اوڈا کارن دووڈیاں جنگاں تے پل پل لگدے مارشل لاء بنے جیہناں دے نتیجے وچ غربت، افلاس، بے روزگاری، انتشار، افراتفری تے خوف دی فضا نے ہر بندے نوں اپنی وگن وچ لے لیا۔ ایہناں دے نال نال دکھو کھریاں علمی ادبی تحریکاں نے وی اجوکی شاعری اُتے گوڑھے اثرات پائے۔ علامت نگاری دے رجحان بارے ڈاکٹرناہید شاہد جاکاری دیندے نیں:

”فرانس وچ علامت نگاری دی تحریک 1885ء وچ شروع ہو کے تقریباً

ویہاں پنجیاں وریاں وچ اپنا اثر گوا بیٹھی پر ساڈے سیانیاں کول ایہہ

۱۹۶۰ء دے نیڑے پہنچی تے ایہدا اوہو حال اتھے وی ہو یا جو فرانس وچ

ہو یا سی۔“ (10)

پنجابی دی صوفیانہ شاعری وچ علامتاں دا ورتار اوہو دیکھن نوں لہدا اے، پر پاکستان بنن مگروں پنجابی شاعراں نے جہاں علامتاں نوں ورتیا اوہ روایتی وی نہیں تے اجوکیاں وی۔ ایہناں علامتاں راہیں اوہ گلاں کرن دا چاروی کیتا گیا جیہڑیاں کھلم کھلا نہیں سن کیتیاں جاسکدیاں۔ اجوکی پنجابی نظم وچ علامتاں نوں اپنے آل دوالے دے گوڑ بارے جانو کروان دے نال نال دل دی بھڑاس کڈھن دا ذریعہ وی بنایا۔ ایہناں وچ شریف کنجاہی، احمد راہی، منیر نیازی، باقی صدیقی، اقبال صلاح الدین تے ہور بہت سارے نظم گو شاعر شامل نیں۔ جیہناں اپنیاں نظماں وچ علامتاں نوں بڑے سوہنے تے سلکھنے ڈھنگ نال ورتیا۔ جیویں شریف کنجاہی دی نظم ”ون دا بوٹا“ تے احمد راہی دی نظم ”سورج تے دھرتی“ وچ علامتاں دا سوہنا ورتار اوسدا اے۔ جد کہ منیر نیازی دی شاعری وچ علامتاں دا اک جہان آباد اے۔ ایہناں دیاں علامتاں وچ بہتا کر کے ڈر تے خوف دارنگ غالب اے۔ جیویں اوہ ”سفر دی رات“ وچ شامل اپنی نظم ”اک پکی رات“ وچ لکھدے نیں:

گھر دیاں کندھاں اُتے دس چھٹاں لال پھوار دیاں

ادھی راتی بوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں مار دیاں

سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں گجے پیار دیاں (11)

ایس نظم وچ منیر نیازی ہوراں دے دور دا سہم تے تضاد اوسدا اے۔ انساناں نے ڈیناں داروپ وٹا لیا اے، گھراں

دیاں کندھاں وی منافق ہو گئیاں نیں تے پیار پیار نہیں سگوں سپ دی شوکر بن گیا اے۔ باقی صدیقی دے شعری پراگے ”کچے گھڑے“ وچ شامل کچھ نظماں وی علامتی رنگ دیاں نیں۔ انجی ای بشیر منذر ہوراں اپنی نظم ”نیں جیون دی“ وچ حیاتی لنگھن دے عمل نوں علامتی رنگ وچ بیان کیتا اے:

ایہناں شاعراں دیاں ورتیاں علامتاں داسمبندھ فطرت نال اے۔ اوہ اپنے آل دوالے دیاں شیواں نوں علامتاں داروپ دے کے اپنیاں نظماں وچ پیش کردے نیں۔ ایہدے نال نال ایہناں شاعراں دیاں علامتاں وچ اک نویکلا پن وی اے۔ ایہہ شاعر لنگھدے ویلے دی ہر چال دے جانو نیں۔ احساس تے اظہار دی آزادی اُتے لگے پیریاں پاروں گرا وندے نیں۔ علامت نگاری دا ایہہ رجحان نویں پنجابی نظم وچ بڑا پھلپھلایا پھلتا آون والے شاعراں وی ایہہ نوں کسے نہ کسے طور تے اپنایا۔ اجوکی پنجابی نظم وچ ورتیاں جاون والیاں علامتاں ان گنت نیں۔ جہاں وچ جنگل، پنڈتے شہر، رُکھ، ترنجن، ڈر، خوف تے سہم، ماں، عورت، رات، شام، کھوہ، گڈی تے سٹیشن دے نال نال اساڈے لوک قصیاں دے کردار وی شامل نیں۔ مجموعی پکھوں پنجابی دی نویں نظم وچ عصری شعور انفرادی تے نفسیاتی مسئلیاں تے سیاسی سماجی صورتحال دے نقشے وی شاعراں نے علامتاں راہیں پورے تخلیقی حسن نال بیان کیتا اے۔

انسان بھاویں کنواوی بدل جاوے یاں دنیا دی کسے وی ٹکڑ وچ چلا جاوے اوہدا اپنی دھرتی نال سمبندھ کدی وی ٹٹ نہیں سکدا۔ سگوں اوہدی جنم بھومی اوہنوں ہمیش اپنے ول بلا وندی رہندی اے۔ ایہو حال لوک گیتاں دا اے۔ بھانویں کنی ترقی کر لینے تے کنیاں ای غیر ملکی صنفاں نوں اپنالے، پر اپنا سا نگا لوک گیتاں نال کسے نہ کسے طور جڑیا رہندا اے۔ اجوکی پنجابی شاعری وچ کئی پنجابی شاعر اچھے نیں جیہناں اپنیاں نظماں لوک گیتاں دے رنگ وچ لکھیاں۔ ایہناں وچ ساریاں نالوں اگھڑواں ناں احمد راہی دا اے۔ اوہناں دے پنجابی نظم پراگے ”ترنجن“ دی مقبولیت دا وڈا کارن شاید ایہو اے پئی اوہناں پنجاب دے لوک گیتاں تے لوک کہانیاں نوں ذہن وچ رکھ کے ایہہ شاعری کیتی۔ لوک گیتاں دے رنگ دیاں نظماں وچ ”ککلی کلیر دی“، ”ونجارا“ چناں وے تیری چاننی“، ”ونج کرن ونجارے“، ”پٹے“، ”ماہیا“ تے ”بولیاں“ شامل نیں۔ ایہہ نظماں ثبوت نیں پئی راہی صاحب دے خون وچ ایس بھوری مٹی دی خوشبو رچی ہوئی سی۔ ایہو اوہناں نوں اپنی دھرتی تے ایہتھوں دے لوکاں نال جوڑ دی تے اوہناں نال محبت کرن لئی اکساندی اے۔ ”بولیاں“ لوک گیتاں دی اچھی

صنف اے جہدے وچ اکومصرعے وچ پوری گل کردتی جاندی اے۔ راہتی صاحب دی ”ترنجن“ وچ ”بولیاں“ دے سرناویں پیٹھ اک نظم وی موجوداے۔

”ککلی“ کڑیاں دا کھیڈ تے گیت اے۔ جیہنوں اوہ باہواں وچ باہواں پا کے گول گول گھم کے گاوندیاں نیں۔ احمد راہی ہوراں ”ککلی“ دے سرناویں پیٹھ نظم لکھی۔

ایہناں گیتاں وچ لوک گیتاں ہار کڑیاں دے نرم تے نازک جذبیاں، احساساں تے سدھراں نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ احمد راہی دیاں کئی نظماں ہندی مزاج دیاں حامل نیں۔ جہدے موجب پیار، محبت تے عشق دیاں کیفیتاں دا اظہار زبانی ولوں ہوندا اے۔ لوک گیتاں دارنگ باقی صد لیتی ہوراں دی شاعری وچ وی نظریں آوند اے۔ اوہ پنڈ دیاں کھیڈاں نوں اجو کے احساس نال پیش کردے نیں۔ اک کھیڈاں ڈنہ (گلی ڈنڈا) راہیں حیاتی دے عروج زوال نوں پیش کردیاں کہندے نیں:

اے
اٹی ڈنہ

آج ہک کھیڈ تے کل اک ہاسہ

نکیاں کھیڈن آپ تے وڈیاں وقت کھڈائے (12)

ہر انسان کسے نہ کسے حوالے نال اپنے ماضی نال جڑیا رہندا اے۔ اوہدا ماضی ای اوہدی شناخت دی نیہہ اے۔ جہدے اُتے اوہدے حال تے مستقبل دی عمارت اُسردی اے۔ شاعر تے ادیب کیوں بے سماج دے حساس جی ہوندے نیں۔ ایس لئی اوہناں دا لگاؤ اپنے ماضی نال کجھ واڈھوای ہوندا اے۔ آون والے سماں وچ پنجابی دی نویں نظم وچ جہدے رجحان دیکھن وچ آئے۔ اوہناں وچ ماضی پرستی یا Nostalgia دارحجان وی شامل اے۔ ماضی پرستیاں ناسطجیادا شکار شاعر اپنے ماضی دیاں یاداں، ریتاں روایتاں، ثقافت تے اخلاقی قدراں نال مکمل طور تے جڑے ہوندے نیں اوہ کسے قیمت تے وی نویاں ریتاں، رواجاں، قدراں تے بدلدے سمے دے تقاضاں نوں اپناون لئی تیار نہیں ہوندے۔ باقی صد لیتی دی نظم ”ایہہ نہیں مینڈا گراں“ ماضی پرستی دی سوہنی مثال اے۔

ایس نظم وچ باقی صد لیتی ہوریں سماجی، اخلاقی قدراں تے اپنی رہتل نوں بدل دیاں وکھ کے دکھی ہورہے نیں۔

ناسٹلجیا دار۔ رحمان تقریباً ہر نوے شاعر دے کلام وچ پایا جاندا اے۔ جیویں منیر نیازی اپنی نظم ”کل دی گل“ وچ اپنے ماضی دیاں یاداں دہرا کے خوش ہوندے نیں۔ دنیازی دی ماضی پرستی دے حوالے نال ڈاکٹر ناہید قاسمی نے اپنے وچاراں دا اظہار انج کیتا اے:

”منیر نیازی کی فطرت نگاری میں سب سے قومی عنصر یاد (ماضی کی یاد، بچپن کی یاد، کھو چکے حسن کی یاد) ہے۔ اس حوالے سے مناظر فطرت کی کئی انوکھی پرکشش تصویروں کی مثالیں ملتی ہیں۔“ (13)

کدھرے تے ماضی دیاں ایہہ یاداں شاعر وچ سکون تے خوشی دا احساس پیدا کردیاں نیں تے کدھرے ماضی دیاں یاداں حال دے ہاڑے بن جانیاں نیں۔ جیویں احمد راہی تے شریف کنجاہی دی شاعری وچ ۴۷ء دے فساداں وچ لٹیاں تے برباد ہوون والیاں دھیاں، بھیناں دے ہاڑے ہنجوا گھڑویں طور تے ویکھے جاسکدے نیں۔

ماضی پرستی دا ایہہ رحمان جتھے اک پاسے شاعراں نوں اوہناں دے ماضی نال جوڑدا اے او تھے دو جے بنے ایہہ اوہناں نوں روایت توں ہٹن نہیں دیندا، پراہد مطلب ایہہ وی نہیں پئی اوہ اپنے حال توں بے خبر نیں۔ اصل گل تاں ایہہ وے پئی شاعر حساس ہوون پاروں اپنے آل دوالے دے ماحول وچ افراتفری، انتشار، اخلاقی قدریں دا زوال تے بے سکونی ویکھ نہیں سکدے۔ ایس لئی ایہناں حالات توں دلبرداشتہ ہو کے اوہ ماضی دیاں سہانیاں یاداں وچ رہنا شروع کر دیندے نیں۔ جتھے ہر پاسے امن و آشتی، سکون، محبت، پیار تے بھائی چارے وچ آرام تے بے فکری دی حیاتی گزار دے سن۔ ایہہ رحمان نوں نظم وچ بڑی حد تک نمایاں رہیا۔ ماضی پرستی دے نال نال اک ہو رہا رحمان جیہڑا نوں پنجابی نظم وچ پرچلت رہیا اوہ اکلاپے دار رحمان سی۔ شاعر تے ادیب لوک اپنے آل دوالے دے حالات توں گھرا کے لوکاں توں دور اکلاپے وچ اپنی اک وکھری دنیا وسالیندے نیں۔ جیہدے وچ اوہ اپنی مرضی نال جیویں چاہندے اوویں حیاتی لنگھاندے سن۔ حال دا خوف اوہناں نوں اکلاپے وچ رہن تے مجبور کر دیندا اے۔ اکلاپے دا ایہہ رحمان ۱۹۷۰ء دے دہاکے وچ بہتا ویکھن وچ آیا۔ اوں دور دیاں پنجابی نظماں وچ اکلاپے، بے بسی تے معاشرے کولوں نفرت دا بھرواں احساس لہندا اے۔ ایہے حالات وچ اک حساس بندہ اپنے آپ نوں کلام محسوس کر دا اے۔ ایہہ اظہار عارف عبدالمتمین ہوراں دے ایہناں بولاں توں جھلکارے پیا

ماردا اے۔ جہدے وچ اوہ فرماوندے نیں

۷ میں جنگل وچ کلم کلا، میرے چار چوفیرے رُکھ،

رُکھاں نال کیہ دُکھڑے پھولاں، ایہناں نوں کیہ میری سار، (14)

ایس نظم داسرناواں ”میں، جنگل تے رُکھ“ اے۔ جیہڑی عارف عبدالمتین ہوراں دے شعری پراگے ”اکلاپے دا مسافر“ وچ اے۔ ایس نظم وچ شاعر نے ایس سماج دی گل کیتی اے جہدے وچ بے حسی دا غلبہ اے تے بدی دیاں قوتاں انسان دا لہو نچوڑ رہیاں نیں۔ ایہہ اکلاپا اوس حساس انسان دا اکلاپا اے۔ جیہڑا انسانیت دی اُچیائی تے حق سچ لئی لڑدا اے۔ اکلاپے دا ایہہ احساس شریف کنجاہی ہوراں کول وی بڑا بھرواں دسد اے۔ اوہناں دی نظم ”لمیاں سیالی راتاں“ وچ اوہ اک اجیہی کڑی دی تنہائی، اوہدے جذبات تے احساسات نوں بیان کردے دسدے نیں۔ جیہڑی اپنے سمے توں دور اے۔ ایس نظم راہیں اوہ اپنے سخن نال کجھ گلے شکوے کردی دکھالی دیندی اے۔

انج ہور بہت سارے شاعر اکل وی ایہہ رجحان واضح دسد اے۔ جیہناں وچ سلیم الرحمن، سلیم کاشر، شفیع عقیل، الطاف قریشی، نجم حسین سید، افضل احسن رندھاوا، افضل پرویز، انیس ناگی، جانباز جتوئی، قیوم نظرتے بشیر منذر شامل نیں۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید نوں دور دے اکلاپے دا شکار بندے دا المیہ تے اوہدے اکلیاں ہوون دا کارن دسدیاں لکھدے نیں:

”نوئیں دور دے آدمی دا المیہ ایہہ اے کہ اوہ اک پاسے موت تے قابو پانا چاہندا

اے تے دوجے پاسے مذہبی فلسفے توں وی باغی اے..... سماجی تے معاشرتی

تبدیلیاں نے وی انسان نوں انسان توں دکھ کر کے اوہنوں تنہائی دا شکار کردتا

جہدے نتیجے وچ ذات دے سفر دا عمل جاری ہو یا تے ٹکدیاں بھجیاں قدریاں

اندر دی ٹٹ بھج دا سمبل بن گئیاں۔“ (15)

جدید شاعر جیس اکلاپے دا شکار اے اوہدا اظہار بشیر منذر ہوراں دی نظم ”کلا رُکھ“ وچ وی لکھدا اے:

۷ بھاں بھاں کردی جوہ میرے دی

جیون بڑا کولا

چار چو فیرے ڈو ہنگا ریتا
 میں وچ کلم کلا
 ساوے پیلے میرے پتر
 موٹے پتلے ڈاھلے
 لم سلمیاں لگراں اُتے
 بولن کاں مونہہ کالے
 آون جھکڑ جاون جھکڑ
 تھاں توں ذرا نہ ہلاں
 لو ہندیاں دھپاں مارو پالے
 اپنے جان تے جھلاں
 چھاں نوں کوئی چھاں نہ سمجھے
 پھل نوں پھل نہ جانے
 اوہ جیون کیہ جیون
 جیہدا کوئی مل نہ جانے (16)

اجوکی پنجابی نظم وچ فطرت نگاری دارنگ گوڑھا دسد اے۔ فطرت تے انسان دا گوڑھا سمبندھا اے۔ اوہ کدی وی اپنے ماحول، رہتل، ثقافت تے مٹی توں دور نہیں ہوسکدا تے نہ ای کدی ایہنوں نظر انداز کرسکدا اے۔ کیوں جے ایہہ ساریاں چیزاں اوہدے وجود دا اٹوٹ انگ ہوندیاں نیں، جدوں کوئی شاعر یاں ادیب اپنے وچاراں تے احساساں نوں اُلکدا اے تاں ایہہ سارا کجھ آپ مہارے اوہدی تخلیق دا حصہ بندا چلا جاندا اے۔ گوہ کریئے تاں اجوکی پنجابی شاعری وچ پنڈاں تھاواں، رُکھاں تے ترنجن دے نال نال بابل تے ماں دا ذکر وی لکھدا اے۔ ایہہ کارن ایہہ وے پئی اوہ اجو کے دور دی مشینی حیاتی، بناوٹ تے مصنوعی پن نوں کناوی اپنے اُتے لاگو کرنا چاہوے، پر اوہ کدی وی اپنے مڈھ نوں بھلا نہیں سکدا۔

اوہ اپنیاں ریتاں، رواجان نال انج جڑیا جا پدا اے جیویں ایہہ اوہدی ذات دا امی کوئی حصہ ہون۔ شریف کنجا ہی ہون یاں احمد راہی یاں فیر باقی صدیقی تقریباً ہر پنجابی شاعر اپنیاں نظماں راہیں فطرت دی بھر پور عکاسی کردا دکھالی دیندا اے۔ فطرت دی عکاسی تے اپنے اصل نال جڑے ہون دا ثبوت باقی صدیقی دیاں اوہ نظماں نیں۔ جیہناں وچ اوہ جدوں محبوب دا ذکر کر دے نیں تاں اوس ویلے وی اوہناں کسے شہزادے دا ذکر نہیں کیتا۔ سگوں روایتی انداز وچ گبھر و جوان دی گل بڑے سدھے ساویں ڈھنگ نال کہتی اے۔ اپنی نظم ”بھلیکھا“ وچ اوہ اک گبھر و تے اک الھڑ میار دے انملے و چاراں نوں اجیہے سوہنے تے من موہنے ڈھنگ نال پیش کر دے نیں۔

انج ای باقی صدیقی جدوں عاشق تے محبوب دے اک دوجے نال پیار تے محبت نوں ظاہر کر دے نیں تے اوہدے لئی تشبیہ یاں استعارہ پنڈ دی وسوں وچوں لیندے نیں۔

اپنے قیام دے مڈھلے پنجی ورہیاں وچ دو جنگاں لڑنیاں پئیاں۔ ایہہ دوویں پاک بھارت جنگاں ۱۹۶۵ء تے ۱۹۷۱ء وچ لڑیاں گئیاں۔ ۱۹۶۵ء وچ ہون والی جنگ وچ تاں پاکستان نے شاندار فتح حاصل کر کے ہندوستان دیاں امیدیاں تے پانی پھیر دتا۔ جد کہ ۱۹۷۱ء دی پاک بھارت جنگ وچ پاکستان نوں اپنے اک حصے بگلہ دیش جیہنوں مشرقی پاکستان وی آکھیا جاندا اے توں ہتھ دھونا پیا۔ ایہناں جنگاں دے دوران ہر مکتبہ فکر نال تعلق رکھن والا پاکستانی اپنے اپنے طور تے جنگ وچ حصہ لے رہیا سی۔ جتھے اک پاسے پاکستانی فوجاں سرحدیں دی راکھی کر رہیاں سن۔ او تھے دوجے پاسے شاعر لوک وی ایہدے وچ اپنا حصہ پاؤن لئی لہو گر مادیں والے جنگی تے ملی ترانے تخلیق کر دے رہے۔ جیہڑے موسیقاراں تے گلوکاراں راہیں عوام تے افواج تیکر اڑ کے اوہناں وچ جوش، ہمت تے اپنی دھرتی ماں لئی کجھ کر جاؤن دا جذبہ ابھار رہے سن۔ ایہناں گیتاں بارے جیکر آکھیا جاوے ایہہ تاثیریت توں بھر پور سن تاں غلط نہ ہووے گا۔

کسے وی تخلیق وچ تاثرات ای جمدے نیں۔ جداوہدے وچ کسے نہ کسے مقصد نوں خون گرمادیوں والے ڈھنگ نال بیانیا جاوے۔ جیویں ۱۹۶۵ء تے ۱۹۷۱ء دیاں پاک بھارت جنگاں دے دوران جیہڑا ادب خاص کر کے شاعری رچی گئی اوہدے وچ تاثریت دارنگ بڑا گوڑھا دکھالی دیندا اے۔ ایہناں جنگی ترانیاں وچ اک جذباتی اُبال وی سی تے قومی جذبہ وی موجود سی۔ ایس حوالے نال پروفیسر ریاض احمد شادا اپنے اک مضمون ”جدید شاعری“ وچ لکھدے نیں:

”ایہناں ترانیاں نے جیہڑی قومی خدمت کیتی اوس توں وکھ ایہناں دی اک
 وڈیائی ایہہ اے پئی ایہدے توں باقاعدہ قومی شاعری دارواج پیا۔ شاعر زمین
 دی گل زیادہ کرن لگ پیا۔ اپنے وطن دی خوبصورتی تے ایہدے گودی وچ پلن
 والیاں دے صادق جذبیاں نوں زبان ملی۔“ (17)

پنجابی دی نویں نظم وچ ملی تے قومی جذبیاں نوں بیان شروع ہو گیا۔ ایس موقعے تے ڈاکٹر رشید انور ہوراں ”جنگ
 کھینڈ نہیں ہوندی زانیاں دی“ لکھ کے نامنا کھٹی۔ صوفی تبسم تے ڈاکٹر فقیر ہوراں جنگی تے ملی ترانے لکھ کے پاکستانیاں نوں
 ہلاشیری دتی۔ ایہناں توں اڈ سلیم کاشر، سلطان محمود آشفقت تے ہورناں وی اپنا حصہ پایا۔
 صرف جنگی تے ملی ترانیاں وچ ای تاثیریت دارنگ نہیں لیہد اسگوں کئی شاعراں دیاں نظماں وچ وی ایہہ رنگ
 اگھڑواں اے۔ جیویں اقبال صلاح الدین ہوراں دی نظم ”تاج محل“ ویکھو جیہڑی تاثیریت دا بھرواں احساس رکھدی اے:

لوڑاں تھوڑاں والے لوکی
 جھوٹی موٹھی جیون مگروں

سچی مچی مر جاندے نیں (18)

ایس نظم وچ اقبال صلاح الدین ہوراں اک پاسے جیون دا کوڑ تے دو جے پاسے موت دی ابدی سچائی نوں فلسفے دا
 مسئلہ بنا کے پیش نہیں کیا۔ سگوں صرف دو صورتاں دا تقابل دکھایا اے جیہڑا پڑھن والیاں نوں متاثر کردا اے۔ ہر دور دی
 شاعری وچ امیج دا کوئی نہ کوئی تصور ضرور لیہد اے۔ پر 1958ء مگروں ہون والی شاعری وچ ایہد اور تارا وکھرے ڈھنگ
 نال کیتا جاوے لگ پیا۔ جیہدے وچ انفرادی شعور دکھالی دیندا اے۔ اجو کا شاعر نوں زواہیاں دی تخلیق تے روایت توں ہٹ
 کے کچھ کرنا چاہندا اے تے ایہو کچھ اوہدے امیجز وچ وی لیہد اے۔ اجو کے مشینی دور نے انسان نوں وی اک مشین ای بنا دتا
 اے۔ اج دا انسان افراتفری تے انتشار دا شکار اے۔ امیج تے امیجری دی وضاحت CD Cuddon نے "The
 Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory" وچ انجلیتی اے:

"('making of likenesses') The term image and

imagery have the use of connotations and meanings.(19)

جدوں نظم وچ امیجری دی گل کیتی جائے ایہدا مطلب سدھراں، احساساں، جذبیاں، خیالاں تے حرکتاں نوں
شبدراں راہیں بیان کرنا ہوندا اے۔ پنجابی دی اجوکی نظم دے شاعران دی گل کرے تاں ایہہ شاعر شبدراں راہیں حالات تے
واقعات نوں انج بیان کردے نیں جیویں اوہ واقعے اکھاں ساہنے واپر رہے ہوں۔ امیجری دے حوالے نال اجوکی پنجابی نظم
دے کھیتز وچ منیر نیازی ہوراں دانال اکھڑواں اے۔ منیر نیازی ہوراں دی خصوصیت اے پئی اوہ اپنی سوچ لئی شبد دے
غلام نہیں بندے۔ اوہ جو کجھ ویکھدے تے محسوس کردے نیں۔ اوہنوں اوہ سے طرح قاری تیکر اپڑا دیندے نیں۔ ایس سلسلے
وچ اوہ صرف مورتاں پیش کردے نیں جیہناں دی کسے وی نظریے نال جڑت نہیں ہوندی اتے ایہہ قاری اُتے چھڈ دیندے
نیں پئی اوہ ایہدے وچوں کیہ مطلب کڈھدا اے۔ امیج وچ جدت تے تازگی شاعر دے کھلا رویں تے ڈونگھے مشاہدے
اتے نویں تصوران نال ای پیدا ہوندی اے ایہو کارن اے پئی اجوکی پنجابی نظم کہن والے اکثر شاعران کول ایہہ رجحان پایا
جاندا اے۔

پنجابی دی نویں نظم وچ اک ہور مہاڑ جیہڑا پاکستان بنن مگروں ویکھن وچ آیا اوہ مزاحمتی شاعری دا مہاڑا اے۔ ایہدا
کارن پاکستان بنن مگروں پیدا ہون والے سیاسی، سماجی تے اخلاقی حالات سن۔ پاکستان بنن مگروں پیدا ہون والے ہور
بہت سارے مسئلیاں وچ جاگیر دارانہ نظام (Fudolism)، بار بار لگدے مارشل لاء تے ایہناں دے نتیجے وچ ہون والی
لٹ ماروی شامل اے۔ ایہناں حالات دا مقابلہ کرن لئی شاعر لوکاں نے مزاحمتی انداز اپنایا۔ انج پنجابی نظم دا مزاج مزاحمتی ہوندا
گیا۔ ایہناں شاعران ہر اوس نظام دی مخالفت کیتی، جیہڑا قوم دے مفاد دے خلاف سی۔ ایہدے نتیجے وچ مزاحمتی شاعری نے
جنم لیا۔ سماج دی مایوسی تے نا امیدی نوں دور کر کے مظلوماں تے بے بس لوکاں وچ جدوجہد دا جذبہ پیدا کیتا تے حیاتی دے
مقصد نوں اگھیر دیا۔ آزادی مگروں کجھ ورھیاں بعد ای روز دیہاڑی وزارتیاں بدلن تے حاکماں دا دھیان وطن تے عوام دی
بھلیائی دی بجائے اپنا ڈھڈ بھرن ول ودھ گیا۔ ایہدے نتیجے وچ لوکاں دیاں آساں تے امیدیاں ٹٹ گئیاں، چور بازاری عام
ہو گئی، ہر پاسے لٹ مار ودھ گئی۔

مزاہمتی ادب، لکھاری یاں شاعر دی صرف اپنے خلاف، فیوڈل ازم یاں جاگیردارانہ نظام دے خلاف یاں فیر مارشل لاء دے خلاف ای مزاہمت نہیں سگوں اصل وچ ایہہ معاشرتی، سماجی تے اخلاقی برائیاں دے خلاف وی مزاہمت کرن دے نتیجے وچ تخلیق ہوندا اے۔ شریف کنجاہی دی نظم ”ڈونگھے ویہن“ وچ اوس دور وچ انسانیت اُتے ٹھوسا گنیاں جگاں تے فریبی ٹولیاں دیاں کرتوتاں بارے بڑے بھروسے دکھ دا احساس۔ مزاہمتی ادب دے حوالے نال فخر زمان دے وچار کجھ اناج نہیں:

”1977ء دے مارشل لاء تے فیر ذوالفقار علی بھٹو دی شہادت ساڈی قومی تاریخ دے دو اچھے وڈے المیے نہیں۔ جہناں نے ہر پدھر تے ساڈی قومی زندگی نوں متاثر کیتا۔ فکری تے تخلیقی پدھر تے ایہناں دا ڈونگھا رد عمل ظاہر ہو یاں اناج مزاہمتی ادب دے حوالے نال اک نویں سوچ تے فکر ساڈے سامنے آئی۔“ (20)

مزاہمتی شاعری دے ایس رجحان نے اک پاسے لوکاں وچ ہمت، حوصلہ تے جبر دے خلاف اُٹھ کھلون دا جذبہ پیدا کیتا۔ دو بے بنے ایہہ ادبیاں تے شاعراں لئی معاشرتی تے سیاسی لٹ مار، افراتفری تے ظلم دے اظہار دا ذریعہ بنیا۔ گل کیہ پئی مزاج تے موضوع دے حوالے نال نویں پنجابی نظم وچ بہت سارے رجحان ویکھن وچ آئے جیہناں نویں نظم نوں روایت توں ہٹا کے نویں راہے ٹوریا۔

ہنتر، ہیبت تے انداز دے حوالے نال اجوکی پنجابی نظم دا مطالعہ کیتا جاوے تاں بہتیاں تبدیلیاں دکھائی نہیں دیندیاں۔ اجو کے پنجابی شاعراں نے پابند نظم دے نال نئی نظم، معری نظم، نثری تے آزاد نظماں وچ وی طبع آزمائی کیتی اے۔ جتھوں تیکر معری نظم دا سبندھ اے تاں ایہدی وضاحت کردیاں ڈاکٹر محمد فخر الحق نوری لکھدے نیں:

”معرا نظم میں وزن اور بحر کی پابندی کرتے ہوئے مصرعوں کو یکساں رکھا جاتا

ہے لیکن قافیے کا التزام نہیں کیا جاتا۔“ (21)

معری نظم نوں انگریزی وچ Blank Verse آکھیا جاندا اے یعنی غیر مقفی نظم۔ اجیہی نظم جیہدے وچ قافیے دی پابند نہیں کیتی جاندی۔ نظم دی اک ہور قسم آزاد نظم اے جیہوں Free Verse آکھدے نیں۔ ایہدے مڈھ تے تاریخ دے

حوالے نال ڈاکٹر وزیر آغا لکھدے نیں:

”آزاد نظم جسے انگریزی میں فری ورس اور فرانسیسی میں 'Vers Libre' کا نام ملا تھا، مغربی ادبیات میں ایک عرصہ سے مستعمل رہی ہے۔ اس کے اولین نقوش ملٹن کے ہاں ملتے ہیں۔ گوئے، ہیوگو، بلیک اور آرنلڈ ان سب نے آزاد نظم کو برتا۔ تاہم اسے زیادہ فروغ والٹ و ہیٹ مین کی شاعری سے ملا۔“ (22)

نویں شاعراں وچ آزاد تے معرئی نظماں لکھن دا کارن ذہن وچ آون والے خیالاں تے وچاراں نوں آزادی نال صفحہ قرطاس اُتے اتارنا وی سی۔ کیوں جے بعض ویلے شاعر اپنے دماغ وچ آون والے زبردست تے منفرد موضوع تے مضمون نوں شاعر مناسب قافیہ نہ ہون کر کے شعراں داروپ نہیں دے سکدا۔ ایس لئی شاعران نے آزاد تے معرئی نظماں نوں اپنا کے اپنے جذبیاں تے احساساں نوں قافیہ دی پابندی دے بغیر ای شعراں داروپ دینا شروع کر دتا۔ ”اُردو شاعری کافی ارتقاء“ وچ شامل اک مضمون ”معرئی اور آزاد نظم کا ارتقاء“ وچ لکھیا گیا اے۔

”آزاد اور معرئی نظم لکھنے والا شاعر خیال کی تابناکی کو بنیادی اہمیت دینے کی ذمہ داری لیتا ہے اور پٹے پٹائے اور آزمودہ کارنسخوں کو نظر انداز کر کے نئی ترتیب کے ساتھ اپنی نظم میں موسیقی اور آہنگ قائم رکھنے کے چیلنج کو قبول کرتا ہے۔“ (23)

وڈتوں پہلاں وانگوں وڈ پچھوں وی آزاد نظم لکھن دارواں پرچلت رہیا۔ آزاد نظم وچ مصرعیاں دی لمبائی دا خیال نہیں رکھیا جاندا۔ سگوں ایہہ نکے وڈے مصرعیاں اُتے مشتمل ہوندی اے۔ اقبال صلاح الدین دی نظم ”لیکھ“ پراگے ”باردی سار“ وچ کر لیا۔

جتن تائیں

سورج

ایویں

چڑھدا.....

لہندا رہسی
 اوتن تائیں
 کال مکالیاں.....
 راتاں
 ایویں
 اگے کچھے

اوندیاں رہسن (24)

بہت سارے شاعراں وانگوں الطاف قریشی ہوراں وی قافیہ ردیف دیاں قیداں توں آزاد ہو کے نظما کہیاں، پر
 بھرتے وزن دا پلا نہیں چھڈیا۔ ایسے لئی اوہناں دیاں نظماں وچ ردھم تے تسلسل برقرار اے۔ نظم دی اک ہور قسم نثری نظم وی
 اے۔ نثری نظم وچ بھرتے وزن دا خیال نہیں رکھیا جاندا۔ اجیہی نظم ادھے صفحے توں تن چار صفحیاں تیکر طویل ہوندی اے۔ بعض
 واری طوالت و دھن کارن نثری نظم اپنا تاثر کھو بیٹھدی اے۔ ڈاکٹر محمد فخر الحق نوری دے وچاراں موجب:

”یہ ایک ایسی صنف شاعری ہے جو اوزان و بحر کے کسی مروجہ نظام کی پیروی

نہیں کرتی بلکہ نثر میں ہوتی ہے۔“ (25)

نویں پنجابی شاعراں نے بہتیاں نثری نظماں نہیں لکھیاں۔ صرف کچھ شاعر اجیہے نہیں جیہناں کول نثری نظماں
 لکھدیاں نیں ایہناں وچ نسرین انجم بھٹی تے عائشہ اسلم ہوریں شامل نیں۔ نسرین انجم بھٹی دے شعری مجموعے ”نیل کرانیاں
 نیلکاں“ (۱۹۷۹ء) وچ ۳۱ طویل نثری نظماں شامل نیں۔

عائشہ اسلم ہوراں دے شعری پراگے ”ککھ تے کانے“ (۱۹۸۳ء) دا اک حصہ نثری نظماں اتے مشتمل اے۔

جیہدے وچ کل ویہہ نظماں شامل نیں۔

جدوں میں کئی ہوندی ساں

ماں کہندی سی

جھوٹ بولیں گی تے جیب کالی ہو جاوے گی

پڑھن

سچ بولن والے دی جیب کالی ہو جاندی اے

کل تے اج وچ کنہا فرق اے۔ (26)

اجو کے دور تے نويس و سپیے دا ایہہ مہاڑ پئی جیہدے وچ گل دی تھاس تے جزو یعنی اک خاندان دے دکھ و دکھ ٹوٹیاں وچ وٹڈے جاو نال اوہ نظم جیہڑی اپنی ذات وچ اک پورا واقعہ بیان کردی سی اوہ وی کئی ٹوٹیاں وچ وٹڈی گئی۔ ایہہدا ہر ٹوٹا اپنی تھاس تے اک مکمل تاثر دا حامل ہو گیا۔ جیہدے نتیجے وچ کئی نظم وجود وچ آئی۔ پنجابی وچ کئی نظم دے حوالے نال منیر نیازی، باقی صدیقی تے سلیم الرحمن دے ناں اگھڑویں نیں۔

گھٹ توں گھٹ شبدان وچ وڈی تے ڈونگھی گل کرنا تخلیق کار دی وڈی خوبی ہوندی اے۔ ایجیے تخلیق کاراں وچ اک اہم ناں منیر نیازی ہوراں دا اے۔ جیہناں نوں مختصر نظماں لکھن وچ کمال مہارت حاصل اے۔ منیر ہوراں دیاں کئی نظماں تے صرف اکو سطر دیاں نیں۔ انج ایجیہیاں نظماں لکھ کے اوہناں مختصر نظماں نوں رواج دتا۔ اوہناں دی اک سطر دیاں ایہہ نظماں وی معنی دے لحاظ نال کئی کئی صفیاں دیاں نظماں نالوں بھاری نظر آوندیاں نیں۔ اک سطر دیاں نظماں دے سر ناویں وی خاص اہمیت دے حامل نیں۔ جیہناں دے بغیر نظم دے مفہوم نوں چنگے طور تے سمجھنا اوکھا اے۔ ای مختصر نظم ”پہلے آدم دی سوچ“ اے جیہڑی صرف تن شبدان اُتے مشتمل اے فرماوندے نیں:

میں کیہ کراں (27)

پاکستان بنن مگروں کئی شاعراں نے گیت تے لوک گیت رنگ دیاں نظماں وی لکھیاں۔ ایہناں نظماں دا لہجہ بہتا کر کے رومانی اے۔ گیت رنگ دی شاعری کرن والیاں وچ احمد راہی ہوراں داناں ساریاں توں اگھڑواں اے۔ ”ترنجن“ وچ شامل راہی صاحب دیاں تقریباً ساریاں ای نظماں وچ نرم تے کول جذبات تے احساساں دی گل کیتی گئی اے۔ جیویں اپنی نظم ”نواں نواں بور“ وچ اگھڑٹیاں دے نويس جذباں تے جو بن نوں اوہ کیتا اے۔

ریت رنگ دیاں نظماں وچ ہور موضوع تے سماجی حوالیاں دی تھان نرم ملوک جذباں دی گل کیتی جاندی اے۔

جیہدے وچ رومانیت دا عنصر موجود ہوندا اے۔ اجیہیاں اکثر نظماں ہندی اثر پیٹھ لکھیاں جان دیاں نیں جیہناں وچ محبت تے عشق ورگے جذبیاں دا اظہار زبانی ولوں کیتا جاندا اے۔ اوہ محبوب دی جدائی تے وچھوڑے دا ذکر کردے اوہدے نال گلے شکوے وی کردے وکھالی دیندے نیں۔ اجیہیاں نظماں وچ شہداں دا چناؤ بڑی احتیاط دا حامل ہوندا اے تاں جے ایہناں نازک جذبیاں دا اظہار پر اثر ہوئے۔ راہی صاحب دیاں ہور وی کئی نظماں، نظماں گھٹ تے گیت بہتے نیں کیوں جے ایہناں وچ مصرعے ہم قافیہ تے باوزن نیں۔ گیت رنگ دیاں ہور نظماں وچ ”سورج تے دھرتی“، ”ونج کرن ونجارے“، ”ڈک لے شرارتی اکھیاں نوں“، ”قول قرار“، ”دلاں دے سودے“، ”پچھے پے گئے نیں بن ڈور“، ”ٹانویں ٹانویں تارے“ تے ہور بہت ساریاں نظماں شامل نیں۔ انجے ای شریف کنجاہی ہوراں کول وی گیت رنگ دیاں نظماں لہھدیاں نیں۔ جیویں اوہناں دی نظم ”مسافر“ وچ اساڈ اپنیڈ ووسیب جھلکارے ماردا وکھالی دیندا اے:

آزادی مگروں نویں پنجابی نظم وچ موضوعاتی تے تکنیکی اعتبار نال جیہدے مہاڑ پرچلت سن۔ اوہناں بارے گل کردیاں ایہہ سٹاکڈھیا جاسکدا اے پئی ایہناں مہاڑاں نے پنجابی زبان تے نظم دے فروغ دے نال نال ایہدے ذخیرے وچ وی وادھا کرن وچ بھرواں حصہ پایا اے۔ ایہناں راہیں پنجابی نظم وچ جدت تے تنوع پیدا ہو یا اے۔ جیہڑا اوہنوں ایس قابل بنا وندا اے پئی اوہ دو جیاں زباناں دی شاعری ساہمنے ڈٹ کے کھلو سکے۔ پاکستان بنن مگروں دی پنجابی نظم دی تصدیق غلام حسین ساجد ہوراں دے ایہناں وچاراں نال بھرویں طور تے ہو جاندا اے۔ اوہناں موجب:

”قیام پاکستان کے بعد پنجابی نظم، کہیں روایت سے جڑ کر پنپ رہی ہے تو کہیں روایت کی بازیافت کا عمل سرانجام دے رہی ہے۔ کہیں اس نے ذات کا کارنامہ انجام دیا ہے تو کہیں اٹھائے ذات سے کام لے کر نئی علامتوں اور استعاروں کو جنم دینے کا سبب بنی ہے۔“ (28)

پنجابی نظم دے ایہناں مہاڑاں نے لوکائی نوں معاشی، معاشرتی، سیاسی تے اخلاقی سطح تے نہ صرف باخبر رکھیا سگوں اوہناں دی تربیت وی کیتی اے۔ سیانے آکھدے نیں پئی جیکر ویلے دے نال نال کسے زبان تے اوہدے ادب وچ موضوعات، مضموناں تے ہیئت دی سطح تے تبدیلیاں نہ آون تاں اوہ زبان تے ادب جمود دا شکار ہو جاندا اے۔ جیہڑا اوہدے

زوال داکارن بن سکد اے۔ ایسے لئی ایچھے رجحانات، زبان تے ادب نوں تازہ رکھن تے اوہناں دے ودھاوچ مڈھلا کردار ادا کردے نیں۔

حوالے

- 1- نويس رُت، ص ۱۱۳
- 2- احمد راہی، ترجمان، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، اٹھویں وار، ۲۰۰۷ء، ص ۱۱۳
- 3- پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص ۱۰۵
- 4- نويس نظم، ص ۱۶
- 5- جگراتے، ص ۸
- 6- اوہی، ص ۶۳
- 7- اوہی، ص ۳۶-۳۵
- 8- آسی ضیائی، تاریخ زبان و ادب اُردو، لاہور: ڈوگر سنز، دسمبر ۱۹۹۲ء، ص ۱۳۶
- 9- نجم حسین سید، چندن رکھتے و ہیڑا، لاہور: ادارہ پنجابی ادب، پہلی وار، ۱۹۶۸ء، ص ۹
- 10- کھوج (چھیمہ ہی)، لاہور: شعبہ پنجابی اور اینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، مسلسل شمارہ ۵۲، جنوری۔ جون ۲۰۰۴ء، ص ۲۱۸
- 11- منیر نیازی، سفر دی رات، لاہور: مکتبہ میری لائبریری، سن ۹، ص ۹
- 12- کچے گھڑے، ص ۸۷
- 13- ناہید قاسمی، ڈاکٹر، جدید اُردو شاعری میں فطرت نگاری، کراچی: انجمن ترقی اُردو پاکستان، ۲۰۰۲ء، ص ۵۳۶
- 14- عارف عبدالمبین، اکلاپے دامسافر، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، ۱۹۷۶ء، ص ۵۹
- 15- پنجابی ادب و ارتقاء، ص ۵۰۴

- 16 کلارکھ، ص ۸۰-۷۹
- 17 سانجھ و چار، ص ۱۹-۱۸
- 18 اقبال صلاح الدین، لکڑکنڈیالی، لاہور: عزیز پبلشرز، پہلی واری، ۱۹۷۷ء، ص ۳۱
- 19- Cuddon, CD: The Penguin Dictionary of Literary terms and Literary theory, London: Penguin Books, Fourth Edition, 1999, P.413
- 20 پاکستانی ادبیات (سہ ماہی)، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، جلد ۲، شمارہ ۲، ۱۹۹۵ء، ص ۷
- 21 فخر الحق نوری، محمد، ڈاکٹر، نثری نظم، لاہور: مکتبہ عالیہ، س ن، ص ۶۴
- 22 پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص ۱۱۱
- 23 نظم جدید کی کروٹیں، ص ۲۱۶-۲۱۵
- 24 اُردو شاعری کا فنی ارتقاء، ص ۱۵۵
- 25 اقبال صلاح الدین، باردی سار، لاہور: یونیورسل بکس، پہلی وار، ۱۹۷۶ء، ص ۷۵
- 26 عائشہ اسلم، لکھتے کانے، لاہور: ہنساء پبلشرز، اشاعت اول، ۱۹۸۳ء، ص ۹۳
- 27 منیر نیازی، رستہ دین والے تارے، لاہور: مکتبہ منیر، بار اول، س ن، ص ۱۴
- 28 غلام حسین ساجد، تائید، لاہور: اورینٹ پبلشرز، دسمبر ۱۹۹۶ء، ص ۶۳

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan.-Dec. 2017, P.93-112

☆ ڈاکٹر کلثوم اختر

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری-دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 1

تصوف دے سلسلے**Abstract**

This research paper is about religious term Tasawaf and Sufism. According to some researchers and scholars Tasawaf is a creation of historical circumstances. But it is not true the Sufis and the people who has control on their thoughts and wishes are born in every period. If we look in history Abu Hashim Koofi (777-160) is declared as a first Sufi. Abdul Qashir told that in the period of Holy Prophet (P.B.U.H) sohabi was a great and real momin. With the passage of time the term used to change and in the end the people who spend their life according the way of Allah called Sufi. In this article different type of Sufisu are described in detail.

تصوف دے حوالے نال کچھ محققاں دا آکھنا اے کہ تصوف تاریخی حالات دی پیداوار اے۔ پر ایہہ گل ٹھیک نہیں صوفیا نہ حیاتی گزارن والے تے ہر دور وچ موجود رہے نیں۔ پر لفظ ”صوفی“، مگروں رائج ہو یا۔ تاریخ وچ ساریاں توں پہلے بندے جہاں توں صوفی دا لقب دتا گیا۔ اوہ ابو ہاشم کوئی (و-160ھ-777ء) سن۔ لفظ تصوف دی تاریخ بارے ابو القاسم

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ زمیندار کالج، گجرات

قشیری ہو راں دسیا اے کہ رسول اللہ ﷺ دے زمانے وچ ”مومن“ بارے لفظ ”صحابی“ توں ودھ کے کوئی ہو لفظ اعلیٰ تے افضل نہیں ہو سکدا۔ اوہناں توں مگروں جدوں دوجی نسل چلی تے اوہناں صحابیاں لئی تابعین دی اصطلاح رواج پا گئی۔ فیر اوہناں نوں دیکھن والیاں نوں تبع تابعین آکھیا گیا۔ اوہناں توں مگروں جدوں امت کھلری تے جیہڑے لوکاں نوں دین بارے غور و فکر کرن دی پرینا ہوئی اوہناں نوں زاہد تے عابد آکھیا جان لگ پیا۔ پر جدوں بدعتاں جاری ظاہر ہوئیاں تے فیر فرقے وکھو وکھ ہونے شروع ہو گئے تے ہر فرقہ اپنے آپ نوں زاہد تے عابد سمجھن لگ پیا۔ اوس ویلے اہل سنت دے خاص طبقے جیہڑا ہر ویلے ربی ذکر وچ ڈیبا رہندا سی تے غفلتاں توں دور رہندا سی۔ اپنے لئی اہل تصوف دی اصطلاح قائم کیتی تے ایہہ لفظ ایس طبقے دے خاص بندیاں لئی مخصوص ہو گیا۔ صوفیاں دے پہلے دھڑے وچ فضیل بن عباس، حضرت ابراہیم ادھم (و-162ھ)، حضرت معروف کرخی (و-200ھ) شفیق بلخی (و-194ھ) دے ناں سرکدھویں نیں۔ ایہہ بزرگ بڑے عابد تے زاہد سن تے اوہناں سادہ حیاتی گزاری۔ اوہناں دے دلاں تے رب دی محبت غالب سی۔ اوہناں دی فکر وچ سدھیاں تے سوکھیاں گلاں سن۔ اوہناں دا علم سراپا عمل سی۔ حضرت ابراہیم ہوراں فرمایا کہ ”تکڑی وچ ساریاں توں بھارا اوہ عمل ہووے گا جیہڑا جسم لئی سبھ توں بہتا اوکھا ہووے گا“۔

عالماں تے صوفیاں وچ کوئی اختلاف نہیں سی۔ پر جدوں صوفیاں دے علم وچ باطنی علم دے اشارے ملن لگے۔ تے فیر صوفیاں تے عالماں دے دھڑے وکھو وکھ ہو گئے۔ عالم لوک صوفیاں دے مخالف ہو گئے تے صوفیاں بارے فتوے دین لگ پئے۔ جیہناں وچوں سب توں وڈی مثال منصور حلاج والی اے۔ حضرت ذوالنون مصری (و-245ھ) ساریاں توں پہلے بزرگ سن۔ جیہناں کول وحدت الوجود دارنگ ملدا اے۔ حضرت مولانا جامی اوہناں نوں صوفیاں دے سردار آکھدے نیں۔ تے اوہناں دے قولوں توں وجودی فکر دارنگ ملدا اے۔ اوہناں دا فرمان اے کہ ”رب نال جیہڑی محبت کیتی جاندی اے اوہ انسان نوں اخیر اوہدے وچ رلا دیندی اے۔ انسان رب دی ذات وچ غرق ہو جاندا اے۔ اوہدی ذات اپنی ذات وچ نہیں رہندی، سگوں رب دی ذات دا حصہ بن جاندی اے“۔ صوفیاں محسوس کیتا کہ اوہ اپنے زہد و عبادت، ذکر تے فکرنوں لکھتی روپ وچ پیش کرن تاں جے کوئی غلط فہمی نہ جے۔ ساریاں توں پہلاں عبداللہ بن مبارک ہوراں ”کتاب الزہد“ لکھی۔ جیہدے وچ اوہناں اوہ حدیثاں جمع کیتیاں جیہناں وچ زہد و پریریا گیا سی۔ انج ای ابو عبداللہ حارث بن اسد بخاری (و-243ھ) ہوراں ”الرعایۃ الحقوق اللہ“ لکھی۔ ایہہ کتاب خاص موضوعاں بارے سی۔ مگروں صوفیانہ تعلیم بارے

جامع کتاباں لکھیاں جان لگ پیاں۔ ایس قسم دی پہلی کتاب ابو بکر بن اسحاق محمد بن ابراہیم بن یعقوب الکلابازی کتاب ”التصرف المذہب اہل تصوف“ اے۔ ایسے زمانے وچ ابونصر عبداللہ بن محمد بن یحییٰ سراج طوسی نے ”کتاب اللمع فی التصوف“ لکھی۔ ابونصر سراج دے اک ہم عصر محمد بن علی بن عطیہ مکی حارثی (و-386ھ) نے کتاب ”قوت القلوب فی معاملۃ الحجوب ووصف طریق المرید الی مقام التوحید“ لکھی۔ ابوطالب فقہ تے حدیث دے بڑے وڈے عالم سن۔ اوہناں فقہ دے مسئلیاں نوں صوفیانہ رنگ وچ پیش کیتا تے صوفیانہ مسئلیاں دی دلیلاں نال وضاحت کیتی۔ تصوف دیاں مڈھلیاں کتاباں وچوں چوتھی کتاب ابوالقاسم عبدالکریم (و-465ھ) دی کتاب ”رسالہ“ اے۔ ایہدے وچ اوہناں صوفیاں دا تھوڑا تھوڑا تعارف دتا اے۔ ایسے زمانے وچ حضرت علی بن عثمان، جویری (و-465ھ) ہوراں تصوف اُتے کجھ کتاباں لکھیاں۔ جیہڑیاں اِنج وی لہجہ جانداں نیں۔ ”کشف المحجوب“ تے ”کشف الاسرار“۔ ایہناں وچ ”کشف المحجوب“ مشہور ہوئی تے اوہدے انگریزی، عربی، سندھی، پنجابی وچ ترجمے ہو چکے نیں۔

چھویں صدی ہجری بمطابق بارہویں صدی عیسوی نوں اسلامی تصوف دی تاریخ وچ خاص اہمیت رکھدی اے۔ ایسے زمانے وچ تصوف دے فلسفے نوں پوری طرح ترتیب دتا گیا۔ ایہتوں تیکر کہ ایہہ نوں اک مستقل فن دی حیثیت حاصل ہو گئی۔ ایسے زمانے وچ کجھ روحانی سلسلیاں دائمڈھ بچھا۔ بھانویں ایہناں سلسلیاں نوں عروج تیرہویں صدی عیسوی وچ لہھا۔ ایس دور وچ جیہڑے بزرگاں تصوف نوں ودھان پھلان وچ اہم کردار ادا کیتا۔ اوہناں دے ناں اِنج نیں۔ امام غزالی، حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی، شیخ نجیب الدین عبدالقادر سہروردی، شیخ محی الدین ابن عربی، شیخ شہاب الدین سہروردی رحمہم اللہ علیہم تے شاعراں وچوں حکیم سنائی، نظامی گنجوی، خواجہ فرید الدین عطار تے مولانا جلال الدین رومی وغیرہ۔ امام غزالی، شیخ اکبر تے شیخ شہاب الدین سہروردی ہوراں ایس فلسفے، ایہدیاں اصلاحات تے مڈھلے مسئلیاں نوں کھول کے بیان کردتا۔ حکیم سنائی تے خواجہ عطار نے عشق الہی نوں بیان کرن وچ اپنے شاعرانہ کمالات توں پورا پورا لالچہ چکیا۔ ہُن تصوف داعوامی تحریک بنا باقی سی۔ تیرہویں صدی عیسوی وچ سلسلیاں دے بن نال ایہہ کمی وی پوری ہو گئی۔ ایس صدی وچ ای روحانی سلسلے بنے تے ایہناں سلسلیاں دے بن نال تصوف دی تحریک وچ اک نویں جان پے گئی۔ اسلامی تصوف دی تاریخ ایس صدی وچ ہر اعتبار نال مکمل ہو گئی۔ حقیقت وچ صوفیاں دے روحانی سلسلے تصوف دے مڈھ تے ودھادی اخیر لی منزل نیں۔ ایہناں توں مگروں تصوف دی تحریک زوال تے انحطاط دیاں وکھو وکھ حالتاں وچوں گزردی رہی تے تصوف ہولی ہولی اک محض خیال،

اک نیم مذہبی، اک بے عمل تے با آرام زندگی دا وسیلہ بن گیا۔ ایہدے وچ شک نہیں تصوف دی تحریک وچ نویں وادھے کرن دی کوشش کیتی گئی۔ پراصل وچ نہ تے ایہدے فلسفے وچ وادھا ہویا تے نہ ایہدے عملی پروگرام وچ کوئی بدلی آئی۔ امام غزالی تے شیخ اکبر دے فکر دوالے تصوف دی ساری دنیا گردش کردی رہی۔ ایہناں بزرگاں دیاں لکھتاں دیاں حاشیاں تے خلاصیاں توں باہر نکلن دی کسے نوں ہمت نہ ہوئی۔ مثنوی مولانا روم نے شاعری دی ساری دنیا نوں اپنے اندر جذب کر لیا۔ گل کہیہ کہ ستویں صدی ہجری بمطابق تیرہویں صدی عیسوی وچ تصوف دی تحریک اپنے معراج تے کمال اُتے اپڑ گئی۔ ایس توں پہلاں کہ اسیں صوفیاں دے روحانی سلسلیاں اُتے بحث کر یے ضروری اے کہ اوہناں حالات دا وی سرسری جائزہ لے لیے۔ جیہناں پاروں ایہہ سلسلے وجود وچ آئے۔ تاریخ مشائخ چشت وچ لکھیا اے کہ:

”عجمی مسلمانوں کی سیاسی اور سماجی زندگی تو عرصے سے زوال پذیر تھی لیکن ساتویں صدی ہجری بمطابق تیرہویں صدی عیسوی میں اپنی تباہی کی آخری منزل پر پہنچ گئی۔ سیاسی نظام بے جان ہو کر رہ گیا اور سماج میں ابتری اور انتشار پھیل گیا“۔ (1)

ہر پاسے قتل و غارت، لُٹ مار دا دور سی۔ صنعت تے تجارت برباد ہو گئی سی۔ بغداد جیہڑا اک دے تجارت دا ساریاں توں وڈا مرکز سی تے جتھے تاجراں دا ہجوم ہوندا سی ہن او تھے کبوتر بازاں دے اڈے بن گئے۔ اخلاقی بدحالی دا حال ایس توں وی بھیڑا سی۔ سارے انسانی وصف جیہناں نال سماج اگے ودھدا اے اخلاقی زوال تیکر اپڑ گئے۔ عام طور تے ایہہ سمجھیا جاندا اے کہ مسلماناں دا زوال منگولوں دے حملے پاروں سی۔ حالانکہ منگولوں دا حملہ مسلماناں دے زوال دا نتیجہ سی، وجہ نہیں سی۔ اسلامی دنیا وچ تا تاریخ دے حملے توں ودھ کے کوئی مصیبت نازل نہیں ہوئی۔ اوہناں دیاں تباہ کاریاں نال عجم دے زرخیز تے سونا اُگلن والے علاقے بخرتے ویران ہو گئے۔ دجلہ دریا مسلماناں دیاں لاشاں نال بھر گیا۔ میلاں تیکر پانی لال ہو گیا۔ خانقاہواں تے مدرسے اُجڑ گئے۔ گھر ویران تے مسجدیں تباہ ہو گئیاں۔ علم دے مرکز مٹی دا ڈھیر بن گئے۔ کتاب خانے ساڑے گئے۔ عالماں نوں قتل کیتا گیا۔ انجیہ روح نوں ہلا دین والے منظر ویکھ کے طبیعتاں آپ ای تصوف ول مائل ہو گئیاں۔ اوس زمانے دے صوفیاں مسلماناں دی ذہنی تے سیاسی ابتری دے دردناک منظر ویکھے اوہناں اُتے ایہناں حالات دا بڑا اثر سی۔ ایس لئی اوہناں دی فطرت دا تقاضا سی کہ اوہ مسلماناں دے ٹٹے دلاں نوں جوڑن دا کوئی اُپا کرن۔ جے گوہ نال

دیکھیا جاوے تے صوفی سلسلیاں دے عروج داوڈا فائدہ ای ایہہ ہو یا کہ مسلماناں دی پریشان نظری مک گئی۔ اوہناں دیاں طبیعتاں تے ذہن اک مرکز اُتے آگئے۔ خلیق احمد نظامی ہوریں لکھدے نیں:

”قوموں کی زندگی میں سب سے زیادہ خطرناک وہ وقت ہوتا ہے جب سیاسی انتشار ذہنی انتشار کی صورت اختیار کر لیتا ہے۔ صوفیاء کرام نے ذہنی انتشار کو دور کرنے میں جس بالغ نظری کا ثبوت دیا۔ وہ محتاجِ بیاں نہیں۔ اسلامی دنیا کا شاید ہی کوئی ایسا گوشہ باقی ہو جہاں خانقاہیں قائم نہ ہوئیں ہوں۔ اور عوام کی اصلاح و تربیت کا انتظام نہ کیا گیا ہو جو قوم منگولوں چیرہ دستیوں اور سفاکیوں سے مضحمل ہو کر بنضیں چھوڑ چکی تھی، تصوف کے ذریعے پھر ایک بار زندہ ہو گئی۔ زندگی کی یہ لہرتین طاقتوں کی پیدا کی ہوئی تھی۔ خدا پر اعتماد اور بھروسہ، انفرادی زندگی کو اجتماعی زندگی پر قربان کر دینے کا جذبہ اور اخلاقی اقدار کو زندہ کرنے کا عزم“۔ (2)

خواجہ فرید الدین عطار نون اک مغل نے شہید کیتا فیروہ مغل اوہناں دے مزار دا مجاور بنیا۔ بغداد دی ”جامع القصر“ نوں ہلاکو دے حکم نال تباہ کیتا گیا۔ فیروہ دے حکم نال ای اوہدی اساری تے مرمت کیتی گئی۔ فیروہ دے دور وچ شاعران وچ، جیہڑیاں آل دوالے دے حالات توں متاثر ہو کے تصوف ول پرتے تے سارے آل دوالے نوں صوفیانہ جذبیاں نال بھرتا۔ مولانا روم، شیخ سعدی، اوحدی تے عراقی خاص طور تے مشہور نیں۔

مولانا اُتے تصوف دا ایسا اثر ہو یا کہ ظاہری علم ولوں دھیان ہٹ گیا تے علم باطنی ول دھیان ہو گیا۔ فیروہ صوفیاں دی سیوا وچ حاضر ہوئے دمشق وچ طالب علمی دے زمانے وچ شیخ اکبر محی الدین ابن عربی نال ملاقات ہوئی۔ مگروں اوہناں دے خاص مرید صدر الدین قونوی دیاں صحبتاں رہیاں۔ شیخ شہاب الدین سہروردی توں وی فیض حاصل کیتا۔ خلیق احمد نظامی لکھدے نیں:

”اس زمانے میں ایک طرف اگر شعرا نے اپنے دل گداز اشعار کے ذریعہ صوفیانہ خیالات کی ترویج و اشاعت کی تو دوسری طرف صوفیائے عظام نے

روحانی سلسلوں کی ترتیب و تنظیم سے لوگوں کو اپنی طرف کھینچ لیا۔ ولایتوں کی تقسیم اور قطب و ابدال وغیرہ کی نوعیت پر عموماً تو ہمانہ سطح پر غور کیا جاتا ہے۔ حقیقت یہ ہے کہ منگولوں کی پیدا کی ہوئی ذہنی ابتری کو مشائخ نے اس طرح پر ختم کیا کہ چچہ چچہ پر اپنا روحانی نظام قائم کر دیا اور ہر جگہ کی اصلاح و تربیت کے لئے ذمہ داری کے ساتھ کوششیں کیں۔ (3)

صوفیاں دے مشہور سلسلے یا خانوادے کیہڑے کیہڑے میں تے اوہناں داجد امجد کون اے۔ نالے ایہہ وی پتہ لگدا اے کہ سارے سلسلے تقریباً چشتیہ، سہروردیہ، قادریہ تے نقشبندیہ سلسلیاں دیاں شاخاں نیں۔ خلیق احمد نظامی تاریخ مشائخ چشت وچ لکھدے نیں:

”اگر مسلمانانِ پاک و ہند کی مذہبی تاریخ کا مطالعہ کیا جائے تو یہ حقیقت واضح ہو جائے گی کہ مسلمانوں کی روحانی زندگی کی اصلاح و تربیت کا کام ان چھ سلسلوں یعنی چشتیہ، سہروردیہ، فردوسیہ، شطاریہ اور نقشبندیہ نے انجام دیا۔“ (4)

ایہناں سلسلیاں وچوں سبھ توں ودھ شہرت تے مقبولیت چشتیہ، سہروردیہ، قادریہ تے نقشبندیہ نوں حاصل ہوئی۔ شیخ محمد اکرام اپنی کتاب ”آب کوثر“ وچ لکھدے نیں:

”پاک و ہند کے روحانی سلسلوں میں سب سے زیادہ شہرت چشتیہ خاندان کو حاصل ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اس سلسلے میں کئی خصوصیات ایسی تھیں، جنہیں اس سرزمین کے حالات خاص طور پر سازگار تھے مثلاً موسیقی اور سماع کا رواج، ادبیت اور شعر و شاعری سے انس، ملائمت، غیر مسلموں کے ساتھ غیر معمولی رواداری وغیرہ۔ ان خصوصیتوں نے اس سلسلے کی مقبولیت اور اشاعت میں بڑی مدد دی۔ نیز اس سلسلے کے بزرگوں نے مسلمانانِ پاک و ہند کی روحانی تربیت میں حصہ لیا۔“ (5)

ایس سلسلے دی وجہ تسمیہ بارے پروفیسر خلیق احمد شجرۃ الانوار دے حوالے نال لکھدے نیں کہ:

”چشت نام کے دو مقام ہیں ایک خراسان میں ہرات کے قریب اور دوسرا پاکستان میں اوچ اور ملتان کے درمیان واقع ہے خواجگان چشت، خراسان والے چشت سے تعلق رکھتے ہیں“۔ (6)

اوہناں دا آکھنا اے کہ ایس مقام تے کجھ بزرگان دین نے روحانی اصلاح و تربیت دا اک وڈا مرکز قائم کیتا سی۔ جنہوں بڑی شہرت ملی۔ مگروں اوہ نظام ایس مقام یعنی چشت دی نسبت نال چشتیہ سلسلہ اکھوان لگ پیا۔ ایس توں وی ایہہ گل تیر جاندی اے کہ سلسلہ چشتیہ دا تعلق خراسان والے چشت نال اے۔ ڈاکٹر عبدالمجید میمن سندھی اپنی کتاب ”پاکستان میں صوفیانہ تحریکیں“ وچ لکھدے نیں:

”چشت خراسان کے ایک شہر کا نام ہے جہاں بزرگان دین روحانی اصلاح و تربیت کی خدمات سرانجام دیتے تھے“۔ (7)

ایس سلسلے دا بانی کون سی؟ ایس بارے تذکرہ نگاراں وچ اختلاف رہیا اے۔ کجھ تذکرہ نگار ایس سلسلے دے بانی خواجہ احمد بلال چشتی (و-355ھ) ہوراں نوں آکھدے نیں۔ جیہناں دا مزار چشت وچ اے۔ کجھ تذکرہ نگار خواجہ ابواسحاق شامی (و-329ھ) نوں ایس سلسلے دا بانی آکھدے نیں۔ خواجہ احمد بلال چشتی ہوریں خواجہ ابواسحاق شامی دے خلیفہ سن۔ ایس لئی ایس سلسلے دے بانی خواجہ ابواسحاق شامی ہوریں نیں۔ تاریخ مشائخ چشت وچ لکھیا اے:

”حضرت خواجہ ابواسحاق شامی (متوفی 329ھ-940ء) پہلے بزرگ ہیں۔ جن کے اسم گرامی کے ساتھ چشتی لکھا ہوا ملتا ہے۔ سیر الاولیاء، مرآة الاسرار، شجرة الانوار، خزینة الاصفیاء میں ان کے متعلق کچھ معلومات بہم پہنچائی گئی ہیں“۔ (8)

حضرت خواجہ ابواسحاق شامی دے رہن والے سن۔ اپنے وطن توں چل کے بغداد آئے تے حضرت حمشاہ علی دی سیوا وچ حاضر ہوئے۔ خواجہ دینوری (و-298ھ-910ء) اپنے زمانے دے مشہور بزرگ سن۔ اوہ اپنی خانقاہ دا دروازہ عام کر کے بند رکھدے سن۔ جدوں کوئی اوہناں کول آونداتے آپ پچھدے کہ مسافر او جاں مقیم؟ جے مقیم او تے ایس خانقاہ وچ آ جاؤ جے مسافر او تے فیر ایس خانقاہ وچ تہاڈی کوئی تھاں نہیں۔ کیوں جے تسیم کجھ چراتھے رہے تے مینوں تہاڈے نال اُلس ہو جاوے گا۔ تے فیر تسیم جانا چاہو تے مینوں ایہدے نال دکھ ہوئے گا۔ تے میرے وچ فراق دی طاقت نہیں۔ ڈاکٹر

ظہور احسن شارب آپ دے بیعت کرن بارے لکھدے نیں:

”چشتیوں کے مبداء منشاء حضرت خواجہ اسحاق شامی بیعت کرنے کی غرض سے خواجہ حمشاد علی دینوری کی خدمت اقدس میں بغداد شریف حاضر ہوئے۔ حضرت حمشاد علی دینوری نے آپ کو بیعت ارادت سے مشرف کرنے کے بعد آپ سے دریافت کیا“۔ (9)

ایہدے مگروں خواجہ دینوری ہوراں ابواسحاق چشتی ہوراں نوں رشد و ہدایت لئی ”چشت“ گھل دتا۔ جتھے اوہناں دی پُر خلوص جدوجہد نال اک اچ پدھر دے تے وڈے سلسلے دیاں نیہیاں رکھیاں گئیاں تے ”چشت“ بڑی چھیتی اک وڈے روحانی نظام د امرکز بن گیا۔ خواجہ ابواسحاق سادہ زندگی گزار دے سن تے ایہدے تے فخر کردے سن۔ صوفیاں دے سارے سلسلے ربی حکماں دی تعلیم دیندے نیں تے اوہناں دا تعلق حضور ﷺ نال ثابت اے۔ جدکہ سلسلہ نقشبندیہ جیہڑا حضرت ابوبکر صدیقؓ راہیں آنحضرت ﷺ تیکر اپڑ دا اے۔ دو بے سارے سلسلے حضرت علیؓ توں ہو کے آنحضرت ﷺ نال جاملہ دے نیں۔ ایس کر کے چشتی سلسلہ وی حضرت علیؓ دی وساطت نال حضور ﷺ تیکر جاندا اے۔ سارے تذکرہ نگار ایس گل تے اک مٹھ نیں کہ سلسلہ چشتیہ نوں پاک و ہند و بچ جاری کرن دا شرف خواجہ معین الدین چشتی نوں حاصل اے۔ ڈاکٹر میمن عبدالحمید سندھی ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”برصغیر پاک و ہند میں طریقہ چشتیہ کے بانی حضرت خواجہ معین الدین چشتی

ہیں۔ چونکہ حضرت خواجہ چشت کے رہنے والے تھے اس لئے آپ چشتی کہلائے

اور آپ کے رائج کردہ طریقہ تصوف بھی ”چشتی“ مشہور ہوا“۔ (10)

برصغیر پاک و ہند و بچ خواجہ معین الدین چشتی ہوراں دالایا ایہہ بوٹا اچہا ودھی پھلایا کہ ویہندیاں ویہندیاں اک گھن چھاویں رُکھ داروپ وٹا گیا۔ ایہہ وی روایت ملدی اے کہ خواجہ معین الدین چشتی ہوراں توں پہلاں وی چشتی بزرگ جیہناں وچوں خواجہ ابو محمد بن ابی احمد چشتی تے حضرت سخی سرور ایہہ سلسلہ لے کے برصغیر آئے پرا ایہہ سلسلہ برصغیر پاک و ہند و بچ ودھی پھلایا۔ خواجہ معین الدین چشتی ہوراں دے ہتھوں ہی۔ اتے ایہدی اک وڈی وجہ آپ دے خلیفے سن۔ تے آگوں اوہناں دے وی کئی خلیفے سن۔ ایس پاروں ایہہ سلسلہ دن دونی تے رات چونی ترقی کردا گیا۔ حضرت خواجہ معین الدین چشتی

چھویں صدی ہجری بمطابق بارہویں صدی عیسوی وچ پاک و ہند تشریف لیائے۔ اوہ کچھ چرلہور، ملتان تے دلی وچ قیام کر کے اجمیر چلے گئے۔ اوس ویلے برصغیر پاک و ہند دے حالات بڑے بھیڑے سن۔ اخلاقی قدراں دا جنازہ نکل گیا سی۔ ہر پاسے بت پرستی دا زور سی۔ بندیائی، ذات پات تے چھوت چھات وچ ونڈی گئی سی۔ خواجہ صاحب نے لوکائی نوں دسیا کہ اسلام ای اوہ مذہب اے جیہڑا ایس تفریق نوں مٹا کے بندیائی نوں برابری تے بھائی چارے دا سنہیا دیندا اے۔ خواجہ معین الدین چشتی جدوں اجمیر تشریف لیائے۔ اوس ویلے ہندوستان دا بادشاہ رائے پتھورا ایسے شہر وچ ای رہندا سی۔ نالے اجمیر راجپوت سامراج تے ہندوؤاں دا مذہبی گڑھ مینا جاندا سی۔ دوروں دوروں ہندو اپنیاں مذہبی رسماں پوریاں کرن آؤندے سن۔ اک ایچھے زبردست سیاسی تے مذہبی مرکز وچ قیام کرن دا فیصلہ نہ صرف خواجہ صاحب دے ارادیاں دی ترجمانی کردا اے سگوں اوہناں دی ایچ پدھر دی خود اعتمادی دا وی دکھالاسی۔ میر خورد نے ”سیر الاولیاء“ وچ اوہناں نوں ”نائب رسول اللہ فی الہند“ دے لقب توں یاد کیتا اے۔ مگدی گل اے کہ خواجہ صاحب دا سلسلہ بقول شیخ اکرام ربی عنایت نال ایچ پھیلایا کہ پاک و ہند دے سارے سلسلیاں اُتے غالب آ گیا۔

ایڈورڈ میکلیگن سلسلہ چشتیہ دیاں خاص گلاں دا ذکر کردیاں دسدے نیں کہ چشتیاں کول کلمہ شہادت پڑھن ویلے ”اللا اللہ“ تے خاص طور تے زور دتا جاندا اے۔ سگوں اوہ عام طور تے ایہناں اکھراں نوں دہرائیاں جسم دے اُتلے حصے تے سرنوں ہلانڈے نیں۔ ایہناں وچ شعیہ مسلک نال تعلق رکھن والے بہتے نیں۔ ایس سلسلے دی ساریاں نالوں وکھری خصوصیت ”سماع“ دارواج اے۔ ایس سلسلے دے منن والیاں اُتے ”سماع“ ویلے وجدانی کیفیت طاری ہو جاندی اے۔ تے اوہ کئی واری ایس کیفیت وچ تھک کے چور ہو جاندے نیں۔ چشتی درویش عام کر کے رنگدار کپڑے پاندے نیں تے بہتے ہلکے بادامی رنگ نوں چنگا سمجھدے نیں۔ شیخ اکرام ہوراں کول وی ایس سلسلے دیاں گھٹ ودھ ایہناں خصوصیات دا ای ذکر ملدا اے۔ ایس سلسلے بارے ایہہ وی آکھیا جاندا اے کہ ذکر الہی، ذکر جہر، ذکر خفی (جیہڑا ساہ گھٹ کے وی کیتا جاندا اے) مراقبہ تے روزے راہیں روحانیت دیاں منزلاں طے کیتیاں جاندیاں نیں۔ ایس سلسلے دی بیعت دا طریقہ کار جیہڑا کہ ایچ اے روز، ایڈورڈ میکلیگن تے سرڈین زل ایٹسن دے حوالے نال لکھدے نیں کہ ساریاں توں پہلاں مرید دو رکعت نماز پڑھدا اے فیروہنوں کچھ ہدایتاں دیتاں جاندیاں نیں۔ جیہناں اُتے اوہنوں عمل کرنا پیندا اے ایس توں مگروں اوہنوں سمجھایا جاندا اے کہ:

(الف) فقیر داکھانا پینا سب رب دے ناں تے ہوندا اے۔

(ب) اوہدی حیاتی رب دی یاد وچ لنگھدی اے۔

(ج) اوہ موت نوں نال لے کے سوندا اے۔

(د) کلمہ پڑھدا ہو یا نیندر توں جاگدا اے۔

ایس سلسلے دے بزرگاں نے سلسلے نوں پھیلاں وچ برصغیر دے ہر علاقے وچ اپنے خلفاء گھلے فیرا ایہہ بزرگ جتھے وی بیٹھے او تھے خانقاہ بن گئی تے لوگ دوروں دوروں آکے ایہناں بزرگاں کو لوں روحانی فیض حاصل کر دے سن۔ ایس سلسلے دے بزرگاں کول کسے وی دو جے مذہب دے بندے نوں آون توں کوئی منہا ہی نہیں سی۔ ایس سلسلے دے بزرگ بادشاہواں دے درباراں توں وی دور رہے۔ ایہناں بزرگاں نے شریعت دی پابندی اُتے زور دتا۔ سماع نال اوہناں دی دلچسپی رہی تے بڑے ذوق شوق نال سماع دیاں محفلاں وچ شریک ہوندے رہے۔ عالماں نے ایس پاروں اوہناں دی مخالفت وی کیتی ایہہ ایس سلسلے دے بزرگ اس طریقے نال جڑے رہے تے سماع نوں اپنے طریقے دا جز قرار دتا۔ اسلامی تعلیمات دی روناں وی ایہنوں ٹھیک ای سمجھیا۔

سہروردیہ سلسلہ پرانے وقتاں دی اک صوفیانہ تحریک سی۔ ایس تحریک نال وی برصغیر پاک و ہند دی غیر مسلم لوکاں دی اک وڈی گنتی دائرہ اسلام وچ داخل ہوئی۔ خاص طور تے پاکستان وچ ایس سلسلے دی وجہ نال لوکاں دی وڈی گنتی اسلام دے سنہری اصولاں توں جانو ہوئی۔ ایس تحریک نوں کامیاب بنان وچ حضرت غوث بہاؤ الدین زکریا ملتانی دا کردار بڑا اہم اے۔ سندھ وچ ایس تحریک نوں حضرت بہاؤ الدین زکریا ہوراں دے پیر بھائی حضرت نوح بکھری ہوراں سندھ دی لوکاں وچ ایس تحریک نوں اگے ودھایا۔ شیخ اکرام اپنی کتاب آب کوثر وچ لکھدے نیں:

”سہروردیہ سلسلہ بھی چشتیہ سلسلے کی طرح بہت پرانا ہے اور ٹھوس تبلیغی کاموں میں

تو شاید اس کا پلہ چشتیہ سلسلہ سے بھاری ہے۔ کشمیر میں اسلام کرو یہ سلسلے دے

بزرگاں مثلاً امیر کبیر سید علی ہمدانی اور ان کے صاحبزادے میر محمد ہمدانی نے

پھیلا یا۔ جو سہروردیوں کی ایک شاخ سے تعلق رکھتے تھے“۔ (11)

سلسلے دے مڈھ بارے دکھو دکھ کتاباں وچ لکھیا اے کہ ”سہروردیہ“ چشت وائلوں اک جگہ داناں اے۔ جبہوی عراق

و نجم و چ ہمدان تے زنجان دے وچکاراے۔ حضرت شیخ شہاب الدین ابو حفصی عمر، اوہناں دے پیر شیخ ضیاء الدین ابونجیب تے اوہناں دے پیر شیخ وجیہہ الدین وی ایہتھوں دے رہن والے سن۔ ایسے نسبت نال اوہناں دے سلسلے نوں سہروردیہ آکھیا جاندا اے۔ ایس سلسلے دے بانی دے حوالے نال تذکرہ نگاراں وچ اختلاف پایا جاندا اے۔ کجھ تذکرہ نگاراں ایس سلسلے دے بانی شیخ ضیاء الدین ابونجیب (گلاسری) نوں آکھدے نیں تے کجھ تذکرہ نگار حضرت شہاب الدین سہروردی نوں سہروردی سلسلے دا بانی آکھدے نیں۔ شیخ اکرام آب کوثر وچ لکھدے نیں:

”سہروردی سلسلے کے بانی ابونجیب سہروردی تھے اور ان کے بھتیجے اور خلیفہ اکبر

یعنی شیخ الشیوخ شیخ شہاب الدین سہروردی اس سلسلہ کے بانی ثانی تھے“ (12)

ایس لحاظ نال حضرت شیخ ضیاء الدین ابونجیب داناں ساریاں توں پہلا اے۔ پراسی سلسلے نوں اگے ودھان دا کم اوہناں دے بھتیجے تے خلیفہ اکبر شیخ شہاب الدین سہروردی ہوراں کیتا۔ خلیق احمد نظامی ہوریں ”تاریخ مشائخ چشت“ وچ لکھدے نیں:

”اس سلسلے کے سب سے زیادہ مشہور بزرگ حضرت شہاب الدین سہروردی

(و-1234ء) ہیں۔“ (13)

شیخ نور الدین مبارک غزنوی، مولانا مجد الدین، حاجی شیخ ضیاء الدین رومی، قاضی حمید الدین ناگوری تے حضرت سخی سرور اوہناں دے مشہور خلفاء سن۔ جس بزرگ نوں پاک و ہند وچ ایس سلسلے نوں ودھان پھیلان دا شرف حاصل ہويا۔ اوہ شیخ بہاؤ الدین زکریا ملتانی نیں۔ اوہناں ملتان، اوچ تے دو جیاں کئی تھانواں تے سہروردیہ سلسلے دیاں شاخاں بنائیاں۔ صوفیاں دے برصغیر پاک و ہند تے ہن تیکر جنے وی تذکرے لکھے جاکے نیں۔ اوہناں ساریاں توں ایہہ پتا لگدا اے کہ ایس سلسلے نوں اتھے لیاون والے ساریاں توں پہلے بزرگ شیخ بہاؤ الدین زکریا ملتانی نیں۔ اوہناں دے خلیفے برصغیر پاک و ہند وچ وکھو وکھ علاقیاں وچ گئے تے ایس سلسلے نوں ودھایا پھلایا۔ برصغیر پاک و ہند وچ پنجاب تے سندھ ای اوہ خاص تھانواں نیں جتھے ایہہ روحانی تے اخلاقی تحریک پہلاں اتھے اڑی تے ایہتھوں ای دور دراز دے پنڈاں تے شہراں تیکر کھل گئی۔ ایس تحریک دے بزرگاں تبلیغ راہیں اسلام دی بھرویں خدمت کیتی۔ کئی غیر مسلمان ایس سلسلے دے بزرگاں دے ہتھ تے اسلام قبول کیتا تے سندھ تے ملتان دے قرامطی تے اسماعیلی لوکاں اپنے عقیدے چھڈ کے حنفی عقیدے اختیار

کہتے۔ ایس سلسلے دے بزرگاں نہ صرف اپنی روحانی ترقی تے توجہ دتی سگوں تبلیغی جذبے دے تحت کوشش کیتی تے اسلامی تصوف نوں عام کرن تے اسلام پھیلان لئی سیر و سفر کیتے۔ لوکاں نوں محبت، اخلاق تے اخلاص نال متاثر کر کے اوہناں دی حیاتی دائرہ موڑ دتا۔

ایس سلسلے دے بزرگاں دا طریقہ ایہہ وی رہیا کہ اوہناں حکمران طبقے نال تعلق پیدا کیتے تے اوہناں دے طریقہ کار وچ تبدیلی پیدا کیتی۔ ایہناں بزرگاں دے اثر پاروں حکمران طبقے دیاں زیادتیاں وچ کمی رہی۔ سگوں اوہناں وی اسلام دی خدمت کیتی۔ ایس توں دکھ ایہناں بزرگاں وکھو دکھ علاقیاں دے حکمراناں وچکار صلح کران تے قتل و غارت، خون خرابہ تے جنگ و جدل نوں روکن دی کوشش کیتی۔ پاکستان وچ چہرے بزرگاں ایس سلسلے نوں اگے ودھایا اوہناں دے ناں ایہہ نیں۔ شیخ نوح بکھری، شیخ جلال الدین تبریزی، سید نور الدین مبارک غزنوی، شیخ احمد نہروانی، خواجہ محمود موینہ، شیخ ضیاء الدین رومی، شیخ عبدالعزیز، شیخ مالک بن محمد، شیخ عبداللطیف کلاں، حضرت سخی سرور، سید محمد کئی۔ ایس سلسلے دیاں خاص خاص گلاں ایہہ نیں کہ عالماں تے صوفیاں وچ وحدت الوجود تے سماع دا مسئلہ عام کر کے تنازعے دی وجہ بنیا رہیا اے۔ سلسلہ سہروردیہ دے بزرگاں وحدت الوجود دے مسئلے نال تعلق نہیں رکھیا تے نہ ای اوہناں ایس مسئلے نوں بحث دا موضوع بنایا۔ سماع وچ وی اوہناں بڑی احتیاط ورتی۔ ایسے پاروں اوہناں دا عالماں نال تصادم نہیں ہويا۔ اوہناں وچ سماع ایسے پاروں گھٹ سی۔ تبلیغ دا جوش سہروردیاں وچ بہت سی۔ سیر و سفر وچ وی اوہ چشتیاں نالوں ودھ سن۔ اوہناں شرعی احکام دے وچ رہندیاں ہوياں اسلام دا ڈنکا پورے برصغیر پاک و ہند وچ وجا دتا۔ شیخ اکرام رود کوثر وچ لکھدے نیں:

”زمان وسطیٰ میں مرکزی حکومت کی کمزوری کا آخری زمانہ مذہبی انتشار کا زمانہ تھا۔

لیکن سیاسی استحکام اور علوم اسلامی کی اشاعت کے ساتھ حالات سدھر گئے۔ اس اصلاح حالت میں ایک نئے صوفیانہ سلسلہ سے بھی مدد ملی، جس نے شمالی پاک و ہند بالخصوص پنجاب اور سندھ میں بڑا اقتدار حاصل کیا۔ اور جس کا اثر آج کسی دوسرے خانوادے کے اثر سے کم نہیں۔ اس سلسلہ کو عرف عام میں قادریہ سلسلہ کہتے

ہیں۔“ (14)

جس ویلے ایہہ سلسلہ پاک و ہند وچ آیا۔ اوس ویلے چشتیاں دا زور گھٹ گیا سی۔ بھادیس ایہناں خانوادیاں

وچوں ہن وی کئی پاک سیرت تے نیک نفس بزرگ پیدا ہو رہے سن جیہناں دیاں حیاتیاں عوام لئی ہدایت دی روشنی داکم کر رہیاں سن۔ پراوہناں وچ شیخ المشائخ سید عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ ورگی عظیم الشان ہستی نہیں سی۔ ایس توں وکھ مغلیہ حکومت دے برصغیر وچ پیر جمان تے پکے کرن نال روز بروز اسلام دیاں جڑھاں برصغیر وچ مضبوط ہو رہیاں سن۔ نالے اسلامی علماں تے فقہ دی چھپت ودھ گئی سی۔ ایس لئی کجھ شرع تے چل رہے بزرگاں نوں جیہڑے تصوف تے ذاتی، روحانی تجربیاں نوں وی اہم سمجھدے سن۔ اک ایجیہے نظام دی تلاش سی جیہدی کوئی وی گل شرع دیاں نظراں وچ شک شبہ والی نہ ہووے۔ ایس لوڑ نوں پہلاں قادری تے فیر نقشبندی سلسلیاں نے پورا کیتا۔ جس پاروں وڈے پرہیزگار عالماں جو یں شیخ علی متقی تے شیخ عبدالحق محدث دہلوی ہو راں ایس سلسلے وچ بیعت کیتی تے ایس سلسلے نوں ہر تھاں بڑا فروغ حاصل ہو یا۔

ناں دے حوالے نال ایہہ سلسلہ چشتیہ تے سہروردیہ نالوں اٹکا وکھرا اے۔ کیوں جے سہروردیہ تے چشتیہ دے ناں اوہناں تھاواں دی مناسبت نال رکھے گئے۔ جتھے ایس سلسلے دے بانی رہندے سن۔ جے قادری سلسلے داناں وی مقام یا جگہ پاروں رکھیا جاندا تے فیر ایہہ سلسلہ گیلانیہ یا جیلانیہ نال مشہور ہوندا۔ کیوں جے ایس سلسلے دے بانی جیلان یا گیلان دے رہن والے سن۔ جتھوں تیکر ایس سلسلے دے بانی داتعلق اے تے ایس گل تے سارے تذکرہ نگار ایس گل تے متفق نیں کہ سلسلہ قادریہ دے بانی حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی نیں۔ آپ اپنے دور دی عظیم، برگزیدہ تے صاحب تاثیر ہستی نیں۔ آپ نے اسلام لئی جیہڑیاں خدمتاں انجام دتیاں اوہناں پاروں اوہ نہ صرف اوس دور دے خلیفہ متاثر ہوئے سگوں بہت سارے سلسلیاں دے بزرگ وی آپ دے لڑگ گئے۔ ایتھوں تیکر کہ مگروں آون والے سلسلیاں وچوں ایس ویلے کوئی وی اجیہا سلسلہ نہیں جیہدی سرحد حضرت عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ نال نہ ملدی ہووے تے اوہ آپ دے روحانی فیض تے دستگیری دامتہا تن صوفیا نہ حلقیاں وچ مُسلم رہیا اے۔ خلیق احمد نظامی تاریخ مشائخ چشت وچ لکھدے نیں:

”آپ ہی سلسلہ قادریہ کے سر لشکر ہیں۔ آپ نے زندگی ہی میں اصلاح و

تربیت کا اعلیٰ نظام قائم کر دیا تھا اور اپنے خلفاء کو دور دور تبلیغ کے لئے بھیج دیا تھا۔

آپ کے بعد اسلامی ممالک کے دور دراز حصوں میں اس سلسلہ کی شاخیں قائم

ہو گئیں۔“ (15)

برصغیر وچ ایس سلسلے نوں متعارف کران والے بزرگ دکن دے رہن والے شاہ نعمت اللہ قادری سن۔ پراہیناں راہیں ایہہ سلسلہ بہتا ودھ پھیل نہ سکیا۔ برصغیر پاک و ہند وچ جیہڑے بزرگاں ایس سلسلے دا منڈھ بنھیا تے ودھایا اوہ حضرت مخدوم گیلانی قدس سرہ سن۔ اوہناں دے چار پتر سن پراہیناں وچوں جیہڑا مرتبہ مخدوم عبدالقادر ثانی ہوراں دا اے اوہ کسے ہور نوں نہ حاصل ہو سکیا۔ اوہناں نوں شیخ عبدالقادر ثانی رحمۃ اللہ علیہ ایس لمی آکھدے سن اوہناں دے کمالات حضرت غوث اعظم رحمۃ اللہ علیہ دے تابع سن تے آپ روحانیت وچ اوہناں دے حقیقی وارث نیں۔ اوہناں دیاں بڑیاں کر امتاں وی دسیاں جان دیاں نیں۔ تذکرہ نگار لکھدے نیں آپ دی نگاہ وچ ایسی تاثیر سی کہ جیہدے اُتے نظر پاندے اوہدی دنیا ای بدل جاندی سی۔ گنہگار ہوندا تاں تا رب ہو جانداتے جے کافر ہوندا تاں مسلمان ہو جانداتے۔

وکھو وکھ مٹکاں وچ قادری سلسلے دے فکر تے اشغال وچ بڑا فرق نظر آوند اے۔ ڈاکٹر نبیلہ رحمن دسدیاں نیں کہ شمالی افریقہ وچ ایس سلسلے دے منن والے حضرت علی نوں آنحضرت ﷺ توں اُچار تہہ دیندے نیں۔ پرانج دے خیالاں نال حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ ہوراں نال کوئی واسطہ نہیں۔ کیوں جے آپ حبلی فقہ دے پیرو سن۔ قرآن و سنت اُتے سختی نال عمل کرن والے سن۔ حضرت عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ دی بغداد وچ تے اطاعت برائے نام ای اے۔ پر ایس مسند نشینی دی عظمت دا عملی اعتراف خاص طور تے برصغیر وچ ہوندا اے۔ برصغیر وچ حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ دے اعزاز وچ عرس 11 ربیع الاخر نوں منایا جاند اے۔ مصر ترکیہ تے ہندوستان وچ ایس سلسلے دے ورد تے اشغال بارے آکھدے نیں کہ ایہہ ورد تے اشغال شیخ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ دے مٹھے ہوئے سن۔ آکھیا جاند اے کہ جیہڑا بندہ ”خلوت“، ”چلے“ وچ جانا چاہندا اے۔ اوہنوں چاہیدا اے کہ دن نوں روزے رکھے تے رات نوں شب بیداری کرے۔

ایس سلسلے نے برصغیر وچ وی بڑی ترقی کیتی تے چوکھی لوکائی نوں اسلام دیاں نورانی قدراں نال جانو کرایا۔ ایس فکر نوں نہ صرف صوفی بزرگاں و عظ و نصیحت راہیں لوکاں تیکر اُپڑایا۔ سگوں شاعری راہیں پنجابی صوفی شاعراں جیہڑے ایس سلسلے دے منن والے سن۔ تصوف دے اوکھے مسائل نوں آسان بنا کے تے اپنی سوچ فکر نوں اپنی شاعری وچ رلا کے لوکائی اگے رکھیا۔ جیہدے نال لوکائی دا ایس سلسلے دیاں قدراں نال جانو ہوندا تے ایہناں اصولاں تے ضابطیاں تے عمل کرنا چوکھا آسان ہو گیا۔ ایس سلسلے دے صوفی بزرگاں نے لوکائی دی زبان یعنی پنجابی وچ جیہناں دا تعلق پنجاب نال سی، وچ شاعری کیتی تے

اوہناں دی شاعری توں لاجھ چکلن لئی ایس سلسلے نال پیار کرن والیاں، اوہناں دی شاعری دے تر جے دو جیاں زباناں وچ کر کے ایس فکرنوں ہور ودھن پھلن وچ مدد کیتی۔ پاک و ہند دے چار اہم سلسلیاں وچوں اک سلسلہ نقشبندیہ وی اے۔ ایس سلسلے دے ہور وی ناں کتاباں وچ ملدے نیں۔ جویں سلسلہ خواجگان، سلسلہ ذہبیہ تے طریقہ رسولیہ صدیقیہ وغیرہ۔ پرانا ہون دے حوالے نال ایہہ سلسلہ چشتیہ، سہوردیہ تے قادریہ سلسلیاں توں اگیرے اے۔ ڈاکٹر عبدالمجید میمن سندھی ایس سلسلے دے حوالے نال لکھدے نیں:

”اس سلسلہ کے بانی حضرت بہاؤ الدین نقشبندی بخاری ہیں۔ آپ ہی کی وجہ سے اس طریقہ کو نقشبندیہ کہتے ہیں۔ آپ کا قالین بانی کا کارخانہ تھا۔ جس میں قالینوں کی طرح طرح کی نقشبندی یعنی نقش و نگاری کا کام کراتے تھے۔ اسی وجہ سے آپ کو نقشبند کہتے تھے۔ بعض کا خیال ہے کہ اللہ تعالیٰ کا نقش دلوں پر بٹھانے کی وجہ سے نقشبند مشہور ہوئے“۔ (16)

ایس سلسلے نوں اگے ودھان وچ کئی بزرگاں کوششاں کیتیاں پر ایس سلسلے نوں مقبول بنان وچ خواجہ بہاؤ الدین نقشبندیہ دا بڑا ودھ حصہ اے۔ خواجہ نقشبندیہ ہوراں اتباع سنت تے بڑا زور دتا تے شریعت محمدی دی آپ وی پیروی کیتی تے دو جیاں نوں وی ایہدی اہمیت تے ضرورت نال جانو کرایا۔

برصغیر پاک و ہند وچ جدوں ایہہ سلسلہ آیا تے ایہدے سردار خواجہ بہاؤ الدین نقشبندیہ بنے۔ اوہناں دے حالات کئی کتاباں وچ موجود نیں۔ آپ داناں خواجہ بہاؤ الدین لقب نقشبند، عرف مشکل کشا اے۔ آپ سنت تے طریقت دے پیروکار سن، سلوک تے تصوف نوں قرآن تے حدیث نال جوڑ کے ویکھدے وکھاندے اے اوہناں اُتے عمل کردے تے کراندے سن۔ بدعماں تے غلط رسماں توں بڑے متنفرن۔ ترک دنیا، قطع تعلق، یاد خدا تے فکر حق وچ ہر ویلے مصروف رہندے سن۔ سردیاں وچ مسجد وچ گھاہ تے گرمیاں وچ بوری وچ چھاندے۔ مہمان نوازی وچ ایثار فرماندے اوہناں دا اپنا کوئی خاص مکان نہیں سی۔ اُن دا کپڑا پاندے عمامہ چٹے رنگ دا بٹھدے۔ درویشاں دی راج کے سیوا کردے تے عزت دیندے۔ آپ قطب عالم سن۔ کسے نے پچھیا کہ تہانوں کتھے لہھیا جاسکدا اے تے آپ نے فرمایا اتباع سنت وچوں۔ ایسے پاروں سلسلہ نقشبندیہ طریقہ رسولیہ صدیقیہ دے ناں نال مشہور اے۔ آپ اپنے ویلے دے امام سن۔ اوہ اپنے بے نفس سن کہ

اپنے پنڈوچ جیہڑی مسیت بنوائی اوہدا مٹی گارا اپنے سرتے ڈھونڈے رہے۔ ایہہ سلسلہ برصغیر پاک و ہندوچ اوس ویلے آیا جدوں مغلیہ حکومت اپنے استحکام وچ سی۔ مغلیہ حکومت دیاں جڑاں ہور پکیاں ہور ہیاں سن۔ اسلامی علوم تے فقہ دی پھتھت تے کھپت ودھ رہی سی۔ ایسے دور وچ شرع دے پیروکار بزرگاں نوں جیہڑے تصوف تے ذاتی روحانی تجربیاں نوں وی اہم قرار دیندے سن۔ اک ایسے صوفیانہ نظام دی تلاش سی۔ جیہڑی ہر گل شرع دے تابع ہووے۔ اخیر نقشبندیہ نے ایس لوڑ نوں پورا کر دتا۔ خلیق احمد نظامی تاریخ مشائخ چشت وچ لکھدے نیں:

”سلسلہ خواجگان گو سب سے زیادہ قدیم سلسلہ ہے لیکن پاک و ہند میں یہ سب سلسلوں کے بعد پہنچا۔ خواجہ باقی باللہ بیرنگ (متوفی 1603ء) اس کو یہاں لائے۔ وہ خود فرمایا کرتے تھے کہ ”اسی تخم پاک را از سمرقند و بخارا آوردیم و در زمین برکت آگین ہند کشتیم“۔ خواجہ باقی باللہ کے عزیز مرید اور خلیفہ شیخ احمد سرہندی المعروف بہ مجدد الف ثانی (متوفی 1624ء) نے اس سلسلہ کو پاک و ہند میں ترقی دی۔ ان کے بعد یہ سلسلہ مجددیہ کے نام سے مشہور ہو گیا“۔ (17)

پاک و ہندوچ جس بزرگ نے ایس اصول تے سب توں ودھ عمل کیتا تے صرف نقشبندی سلسلے دی پکی بنیاد رکھی۔ سگوں امراء تے اکابرین نوں اک دو جے دے نیڑے لیا کے چپ چپتے بدعتاں دے خلاف شرعی تے دیندار امراء داجاڈ قائم کردتا اوہ خواجہ محمد باقی باللہ بیرنگ سن۔ جیہناں دا خاص تعلق خواجہ عباد اللہ اصرار نال سی۔ اوہناں سلسلے الاصرار دے ناں توں ڈھیر ساریاں فارسی رباعیاں وی لکھیاں اوہناں وچوں اک انج اے۔

حضرت خواجہ باقی باللہ ہوراں برصغیر پاک و ہندوچ نقشبندی سلسلے دی پکی بنیاد رکھی تے امراء دے دھڑے وچ اوہ محبت پیدا کردتی جیہڑے سامنے اکبر دے مذہبی خیالاں دا ودھنا اوکھا سی۔ پر اوہناں نوں بہت دن جینا نصیب نہ ہویا۔ اوہناں دے ایس کم نوں توڑ چاڑھن لئی اوہناں دے خوش قسمت تے ہمتی مرید حضرت مجدد الف ثانی سامنے آئے جیہناں ہوا دا رخ ای اک پاسیوں دو جے پاسے ول پھیر دتا۔ حضرت خواجہ باقی باللہ دی آمد توں پہلاں صوفیانہ سلسلے پاک و ہندوچ ودھ پھیل رہے سن۔ ایہہ سارے سلسلے ایران تے ایران دی علمی سرحد، عراق دی پیداوار سن۔ قادر یہ سلسلے دے بانی شیخ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ بغداد دے رہن والے سن۔ سہروردی سلسلہ سہروردتوں سی۔ جیہڑے بغداد توں کجھ میلاں دی وٹھتے اے۔

چشت وی خراسان دی اک وتی اے۔ ایہناں تناں سلسلیاں وچ نکلے موٹے اختلاف ہے سن۔ پر ایہناں دارو حانی پچھو کڑ
اک سی تے ایہناں وچ صلح کل دا طریقہ مشہور سی۔ جیہدے تحت غیر اسلامی طریقیاں توں لیتے فیض توں روکیا نہیں سی جاندا۔
تناں وچ شرع دے معاملیاں وچ تھوڑی بہت آزادی سی تے تناں وچ وحدت الوجود دا طریقہ رائج ہو گیا سی۔ نقشبندی
سلسلہ ایران نہیں سگوں توران توں آیا سی۔ ایس سلسلے وچ شرع دی پابندی تے بڑا زور سی۔ سماع دی ممانعت سی، ذکر خفی دی
تلقین شرعی فرضاں نوں نفلاں تے ترجیح دتی جاندی سی۔ حضرت مجدد الف ثانی نے نقشبندی سلسلے دے فکری اساس نوں
سامنے رکھ کے اک فلاسفر داکم وی کیتا۔ اوہناں توں پہلاں سارے صوفیاں وچ صرف تے صرف محی الدین العربی دا فلسفہ
وحدت الوجود ای رائج سی۔ کئی صوفی تے ایہدے وچ اپنے اگے نکل جان دے کہ دائرہ اسلام توں وی باہر جان دا ڈر ہو جاندا
تے کجھ ایس حد تک نسدے جتھوں تیکر اسلام دی حد رہوے۔ پر ہُن پہلی واری رائج ہو یا کہ اک اجیہا فلسفہ وی سامنے آیا جیہڑا
وحدت الوجودی تکر داسی۔ پر اصل وچ ایہہ دوویں سلسلے یعنی وحدت الوجود تے وحدت الشہود ذات باری تے مخلوقات دے
تعلق نوں بیان کردے نیں۔ نقشبندی درویشاں وچ ایہہ صفت وی پائی جاندی اے کہ اوہ اپنے ہتھاں وچ لمیاں سوٹیاں
رکھدے سن۔ اوہناں دے وال لے تے ہو او وچ لہراندے نیں۔ اوہ مونہہ وچوں اُچیاں واجاں کڈھدے نیں تے عام طور
تے نوکدار تے تیز پتھراں تے ٹردے نیں پیر دی شدت نال دھڑم زمین تے ڈگ پیندے نیں۔ نقشبندی درویشاں وچ
ٹوپیاں پان داوی رواج اے۔ جیہڑیاں چار جاں اٹھ نکراں والیاں ہندیاں نیں۔ ایہہ ٹوپیاں عام کر کے چنے رنگ تے کڑھائی
والی ہندی اے تے ایہدے اُتے قرآن مجید دی کوئی آیت لکھی ہوندی اے۔

حوالے

- 1- خلیق احمد، نظامی، تاریخ مشائخ چشت، اسلام آباد: دارالمؤلفین، س-ن، ص 125
- 2- خلیق احمد، نظامی، 126,127
- 3- خلیق احمد، نظامی، 129
- 5- محمد اکرام، شیخ، آب کوثر، لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 1975، 289
- 6- خلیق احمد، نظامی، 136
- 7- عبد المجید، ڈاکٹر، میمن، سندھی، پاکستان میں صوفیانہ تحریکیں، لاہور، سنگ میل 2000، 219
- 8- خلیق احمد، نظامی، 136
- 9- خلیق احمد، نظامی، 139
- 10- عبد المجید، ڈاکٹر، میمن، سندھی، 219
- 11- محمد اکرام، شیخ، 292
- 12- محمد اکرام، شیخ، 293
- 13- خلیق احمد، نظامی، 131-132
- 14- محمد اکرام، شیخ، روڈ کوثر، لاہور، ادارہ ثقافت اسلامیہ، 1975، 57-58
- 15- خلیق احمد، نظامی، 131
- 16- عبد المجید، ڈاکٹر، میمن، سندھی، 66
- 17- خلیق احمد، نظامی، 130

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan.-Dec. 2017, P.113-128

☆ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری - دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 1

برصغیر پاک و ہندوی فلمی تاریخ

Abstract

The Article "The Film History of Indo Pak" is detailed study of the film history in subcontinent. In this article the researcher has discussed that how film start in subcontinent and with the passage of time how Indian film became industry. First time the Indian seen first film in 1896 in Bombay Watson Hotel after that many Indian film producers have take part in Indian film Industry i.e. Harish Chander Sikharam, Jamshed, Pathey, Heera Lal seen etc. In 1903 to 1912 there were 40 film released. After that Dada Sahib Phalky made film "Raja Harish Chandra" it was milestone film in Indian film history. First Indian talky film was "Alm Ara" which was released in 1932 and first coloured film was "Kisan Kinaya". After the division of subcontinent Indian film industry was in decline still. At last Indian film industry started working slowly and

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

today Bollywood Film Industry is largest film industry
in the world.

فلم دراصل نوٹواں تے وازاں دا محفوظ کردہ مجموعہ یا ذخیرہ اے۔ فلم ابلاغ دے موثر ترین میڈیم دا درجہ رکھدی اے۔ متحرک نوٹواں دے تسلسل داناں فلم اے۔ فلمی تاریخ دا پچھو کڑ سوسال پرانا اے فلم داڈھ یورپ توں بجھا۔ ایس دے نال ای دنیا دے وکھو وکھ ملاں وچ فلمی صنعت دی نیہہ رکھی جان لگی ایہناں ملاں وچ سب توں اچھاناں ”برصغیر دا اے“۔ برصغیر وچ فلم دی کاڈھ توں پہلاں دو جیاں ملاں وانگر فنون لطیفہ دا جنم ڈھلے دور وچ ہو یا کیوں جے تفریح تے مزاج انسانی فطرت دا بنیادی خاصہ نین۔ ایسے فطرت سازی پاروں اتھتھے پہلاں پہل لوکاں کھ تیلی تماشہ، نوٹکیاں، رام لیلا، اسٹیج ڈرامیاں تے تھیٹر اہیں اپنا من پرچاندے۔ برصغیر وچ فلم دے ڈھ توں پہلاں دا منظر ”اقبال راہی“ ہوراں انج الیکیا:

”پچھلی صدی کے ابتدائی دور کو دیکھتے ہیں تو ہمیں بڑی حیرانی ہوتی ہے جب عام انسانوں کی تفریح اور مزاح کے لیے کچھ نہ تھا سوائے گھروں میں بچوں کے کھیل کود کے! زیادہ سے زیادہ یہ ہوتا تھا کہ محلے کے لوگ ایک ہفتے یا مہینے میں کھ تیلی کا تماشہ ضرور دیکھ لیا کرتے تھے“۔ (1)

برصغیر پاک و ہندی تاریخ ادنی پرانی اے جنی کہ دنیا دی فلمی تاریخ۔ جیکر دنیا وچ پہلی وار فلم 1895ء دسمبر وچ لیومر برادرز نے دکھائی ایس توں سال گروں ای برصغیر پاک و ہندی شہر بمبئی وچ فلم داڈھ بجھ گیا ایس لئی آکھیا جاندا اے کہ دنیا دی فلمی تاریخ دے نال ای برصغیر وچ فلمی سفر داڈھ بھج گیا سی۔ برصغیر دی عالمی فلمی تاریخ ساچھی اے کیو جے دنیا وچ فلم داڈھ 1895 وچ بجھا جکہ برصغیر وچ فلم دا آغاز اگلے ای ورہی 1896ء وچ ہو یا۔ برصغیر دی فلمی تاریخ بارے اقبال راہی آکھیا کہ:

”برصغیر پاک و ہندی فلمی تاریخ ایک بیکراں سمندر ہے“۔ (2)

یورپ وچ پہلی فلم متعارف کران داسہرا فرانسسی برادران لومیسر تے آگسٹے دے سراے۔ پیرس نمائش توں بعد لیومر برادران نے اپنے ایجنڈاں دیاں ٹولیاں بنا کے اپنی ایس ایجا دنال (کیمرہ تے پروجیکٹر دی اکٹھی نمائش دا آلہ کانٹو سکوپ) دکھ وکھ ملاں وچ نمائش دی غرض نال گھلیا نال ای ایہہ وی پک کیتا کہ بھائیں کوئی بادشاہ پچھ گچھ کرے یا کوئی فقیر راہ

گیرا وہناں دے ہتھ ایس آ لے دی کاڈھ داراز نہیں لگنا چاہیدا۔ لیومر برادرز نوں خوف ایس گل داسی کہ کدھرے ایہناں دی ایس کاڈھ دی ندرت مک نہ جائے ایس لئی ایہناں چھیتی توں چھیتی سینما ٹوگرانی راہیں دولت تے شہرت حاصل کرن دا منصوبہ بنایا۔ کیو جے ایہناں دا مقصد صرف تے صرف تھوڑی ویلے وچ نہتا پیسہ کماسی۔ لیومر برادرز دے ایہناں نے کئی مکاں وچ فلمی فن نوں متعارف کران دا مڈھ بنھیا۔ ایہناں تاجر بھرانواں نے فرانس نمائش مگروں پوری دنیا وچ اپنی دریافت دی شہرت دا وسیلہ اپنے ایہناں راہیں بنایا۔ ایہناں نوں پہلاں باقاعدہ تربیت دتی تاں جے اوہ ہر تھاں ایہناں بھرانواں دیاں بنائیاں فلماں دی مشہوری کر کے دلچسپی وچ وادھا کرن۔ لیومر دیاں فلماں دی نمائش لئی اوہدے ایہناں نے انڈیا، جاپان تے دو جے کئی مکاں وچ فلم سازی دے فن نوں ترویج دین لئی کم کیتا۔ ہندوستانی فلمی تاریخ دی بیہ وی فرانس دے لیومیر برادران نے رکھی۔ ایہناں 7 جولائی 1896ء وچ وائٹن ہوٹل بمبئی وچ اپنا پہلا شو منعقد کیتا۔ Shantanu Ray موجب:

“(3). ‘Cinema came into Mumbai in 1896’.

لیومر برادران نے برصغیر دے لوکاں نوں بمبئی وچ فلم دی نمائش دکھا کے فلم نوں لوکائی توں روشناس کرایا۔ 7 جولائی 1896ء دا ورہا بھارتی فلم انڈسٹری دا تاریخ ساز سال ثابت ہويا۔ 1896ء نوں بمبئی دے وائٹن نامی ہوٹل وچ لیومر برادران دے کیمرہ مین Marius Ely Joseph Sestier نے لیومر دیاں فلماں دی نمائش برصغیر دی عوام سامنے پہلی وار کرن دا کارنامہ سرانجام دتا۔ لیومیر برادران نے جیہڑیاں فلماں دی نمائش کیتی اوہناں دی تعداد کئی تھاں چار تے کئی تھاں پنج یا چھ دسی گئی اے ایہناں فلماں دا دورانیہ اک گھنٹے توں گھٹ داسی۔ اوس ویلے 4 فلماں دی نمائش ہوئی اوہناں بارے B.N. Ahuja نے لکھیا کہ:

“The show had a duration of less than an hour and consisted of items like the arrival of a train, the sea bath, workers leaving a factory and ladies and soldiers on wheels”.(4)

پہلی وار دکھائیاں جان والیاں فلماں وچ The Arrival of a Train, The Sea Bath, Workers Leaving the Factory, Ladies and Soldiers on Wheels شامل سن۔ ایہہ فلماں شام ویلے دکھائیاں

جاندیاں ہال وچ تقریباً دو سو بندیاں دے بہن دا انتظام ہوندا۔ ہر سیٹ داریٹ دو روپے سی۔ ہفتے بعد فلم بیناں دی تعداد ودھن لگ پئی۔ اخیر تعداد اپنی ودھدی گئی کہ فلماں دی نمائش کرنا ممکن نہ رہیا۔ ایس لئی بمبئی دے ”ناوٹی تھیٹر“ وچ فلماں دی نمائش دا انتظام کیتا گیا۔ فلماں دکھان دا ویلا چھ وچے شام تے رات 9 وچے شروع ہوندا۔ لیومیٹر برادرز تا جرسن ایس لئی اوہناں اپنیاں فلماں دی نمائش لئی تجارتی نقطہ مکھ مڈھ رکھدیاں فلماں دے اشتہار دینے شروع کردتے۔ اوہناں 13 جولائی 1896ء نوں اپنی فلم ”مارویل آف دی سنچری“ دا اشتہار پہلی وار Times of India وچ دتا۔ لیومیٹر برادرز دے ایس اشتہار پاروں غیر ملکی فلمسازاں نے وی ہندوستان ول رخ موڑیا تے اتھے آ کے اپنیاں فلماں دی نمائش کر کے ہندوستانی سینما دی تاریخ وچ حصہ پایا۔ سٹیورڈ دے Vitograph دی نمائش جنوری 1897ء وچ، گیس دے Motophoscope ستمبر 1897ء پرو فیسرا اینڈ رسن تے ملی بلیشے Andersonoscopegraph 1898ء برصغیر دے سینیکاں سامنے دکھان دا جتن سی۔ ایہناں فلمسازاں اپنے اڈواڈ فلمی آلیاں نوں دکھو دکھ سمے ہندوستانی عوام سامنے فلماں دی نمائش لئی ورتیا۔ اوس ویلے کوئی باقاعدہ سینما موجود نہیں سی ایس لئی ہوٹلاں، تھیٹراں وچ ٹینٹ لاکے کھلے میداناں وچ فلماں دی نمائش ہوندی۔ اوس ویلے دیاں فلماں وچ چونویاں فلماں وچ لوکل ٹرین دی آمدورفت، ایہدے توں مسافراں دالتھنا، چڑھنا، باغ وچ بالاں دے کھان پین، آگ بجھان والی گڈی دی تیز رفتاری، دوڑن، کھیڈن دے منظر دکھائے گئے کیوں جے اوس ویلے تفریح دا ذریعہ کوئی نہیں سی ایس لئی لوکاں نے خاص طور تے بمبئی دے عوام نے ایہناں مڈھلیاں فلماں نوں بہت سراہیا۔ جس ویلے لیومیٹر برادرز نے بمبئی واٹسن ہوٹل وچ اپنی نمائش کیتی اوس توں بعد ناوٹی تھیٹر نمائش دے دوران اوہناں ایہہ وی اعلان کیتا کہ ایس توں بعد شہر دے دو جیاں علاقیاں وچ وی نمائش کیتی جائے گی۔ بمبئی توں مگروں لیومیٹر برادرز نے کلکتہ وچ وی اپنیاں فلماں دی نمائش کیتی۔ برصغیر پاک و ہند وچ غیر ملکی فلمسازاں دیاں فلماں دی نمائش دا فائدہ ایہہ ہویا کہ 1898ء وچ مقامی فلمسازاں نوں وی چھوٹیاں چھوٹیاں فلماں بنان دا خیال آیا۔ ایہناں وچ سب توں پہلاں بمبئی دے ”ہریش چندر سکھارام بھٹ وادیکر“ داناں سر کڈھواں اے جہاں ایہناں فلماں توں متاثر ہو کے لندن توں 21 گنی قیمت دے کے 1897ء وچ کیمرہ منگایا تے فلم ”The Wrestler“ بنائی۔ محمد شاہد نے لکھیا اے:

”اس لحاظ سے ہندوستانیوں میں سکھارام بھاٹوڈ کرکوسب پر سبقت حاصل

ہے“ (5)

بہت ساریاں فلماں مقامی مناظر تے واقعاں توں متعلق بنائیاں گئیاں۔ سکھارام نے ایس فلم توں چار سال مگروں اپنے بھرانال رل کے بھگوان شری کرشن دی حیاتی تے فلم بنان داسو چیا پراچانک اوس دے بھرا دی موت نے سکھارام نوں مایوس کردتا اوہناں دا منصوبہ ادھ وچکارای رہ گیا۔ اوہناں 1911ء وچ اپنا کیمبرہ ویتج دتا۔ ہریش چندر سکھارام توں بعد ”جمشید جی باٹلی والا“ داناں ہندوستانی فلمی تاریخ وچ سرکڈھواں اے۔ جمشید جی نے اٹلی دے دو تاجراں نال رقابت ہون پاروں بمبئی دے سیلنڈ میدان وچ شامیانہ لاکے فلم شو دکھانا شروع کیتے۔ جمشید مگروں ”پاتھے“ نے 1900ء وچ فلمی دھندے وچ حصہ لینا شروع کیتا۔ پاتھے دیاں بنائیاں فلماں وچ ہندوستانی منظر دکھائے جان دے سن پاتھے دے نال ای ”ہیرالال سین“ وی فلمی میدان وچ کد پئے۔ بقول لیلین گوریجہ:

”ادھر بنگال میں ہیرالال سین نے جنہیں ہندوستانی فلم انڈسٹری کے پیش روؤں میں شمار کیا جاتا ہے، ایک کیمبرہ تیار کیا اور اسکے ذریعے 1901ء میں رقص پر مبنی ڈرامہ کے علاوہ علی بابا، ہری راج، دو لے لیلیا، بدھ سینتارام اور سر لاڈرامے بھی فلمائے تھے۔“ (6)

ہیرالال سین اپنے بھرا موتی لال سین نال رل کے فلمی صنعت وچ رُجھے ایہناں نے اوس ویلے دے مشہور سٹیج ناٹکاں علی بابا، آلہ دین دا چراغ، علی بابا چالیس چور وغیرہ ناں دے سٹیج ناٹکاں نوں فلماں شروع کردتا۔ 1901ء وچ علی بابا، 1902ء وچ آلہ دین دا چراغ، 1903ء وچ علی بابا چالیس چور ناں دے مشہور ڈرامیاں نوں فلماں دارنگ دے کے وڈی سکرین دی زینت بنایا۔ کیوں جے ایہہ گنگیاں سن ایس لئی یورپ دی پیروی کردیاں ہونیاں برصغیر دے فلمسازاں وی ایہناں فلماں نوں پیش کرن توں پہلاں راوی سٹیج تے آ کے پوری فلمی کہانی بیان کرداتاں جے تماشین پوری فلم کہانی نوں با آسانی سمجھ سکے۔ 1907ء دے ورہے برصغیر وچ سینما گھراں دارواج شروع ہو یا ایس توں پہلاں فلماں تھیٹر کمپنیاں وچ دکھائیاں جان دیاں سن جہاں وچ ناوٹی تھیٹر تے گئی تھیٹر دے ناں سرکڈھویں نیں۔ یورپ وچ پہلا سینما گھر 1906ء وچ بنایا گیا انج ای برصغیر وچ وی اگلے ای ورہے 1907ء وچ پہلا برصغیر دا سینما تعمیر کیتا گیا۔ 18 مئی 1912ء وچ R.G. Torney تے N.G. Chitre نے ”پنڈولک“ فلم بنائی ایہہ فلم مکمل ڈرامے تے مبنی پہلی فلم سی۔ 1903ء تا 1912ء تیکر ٹوٹل 40 دے لگ بھگ فلماں دکھو دکھ تھائیں ریلیز ہونیاں جہاں وچوں 1903ء وچ کل 3، 1904ء وچ کوئی فلم نہیں

بنی۔ 1905ء و 1906ء و 1907ء و 1908ء و 1909ء و 1910ء و 1911ء و 1912ء و 1913ء و 1914ء و 1915ء و 1916ء و 1917ء و 1918ء و 1919ء و 1920ء و 1921ء و 1922ء و 1923ء و 1924ء و 1925ء و 1926ء و 1927ء و 1928ء و 1929ء و 1930ء و 1931ء و 1932ء و 1933ء و 1934ء و 1935ء و 1936ء و 1937ء و 1938ء و 1939ء و 1940ء و 1941ء و 1942ء و 1943ء و 1944ء و 1945ء و 1946ء و 1947ء و 1948ء و 1949ء و 1950ء و 1951ء و 1952ء و 1953ء و 1954ء و 1955ء و 1956ء و 1957ء و 1958ء و 1959ء و 1960ء و 1961ء و 1962ء و 1963ء و 1964ء و 1965ء و 1966ء و 1967ء و 1968ء و 1969ء و 1970ء و 1971ء و 1972ء و 1973ء و 1974ء و 1975ء و 1976ء و 1977ء و 1978ء و 1979ء و 1980ء و 1981ء و 1982ء و 1983ء و 1984ء و 1985ء و 1986ء و 1987ء و 1988ء و 1989ء و 1990ء و 1991ء و 1992ء و 1993ء و 1994ء و 1995ء و 1996ء و 1997ء و 1998ء و 1999ء و 2000ء و 2001ء و 2002ء و 2003ء و 2004ء و 2005ء و 2006ء و 2007ء و 2008ء و 2009ء و 2010ء و 2011ء و 2012ء و 2013ء و 2014ء و 2015ء و 2016ء و 2017ء و 2018ء و 2019ء و 2020ء و 2021ء و 2022ء و 2023ء و 2024ء و 2025ء

بنی۔ 1905ء و 1906ء و 1907ء و 1908ء و 1909ء و 1910ء و 1911ء و 1912ء و 1913ء و 1914ء و 1915ء و 1916ء و 1917ء و 1918ء و 1919ء و 1920ء و 1921ء و 1922ء و 1923ء و 1924ء و 1925ء و 1926ء و 1927ء و 1928ء و 1929ء و 1930ء و 1931ء و 1932ء و 1933ء و 1934ء و 1935ء و 1936ء و 1937ء و 1938ء و 1939ء و 1940ء و 1941ء و 1942ء و 1943ء و 1944ء و 1945ء و 1946ء و 1947ء و 1948ء و 1949ء و 1950ء و 1951ء و 1952ء و 1953ء و 1954ء و 1955ء و 1956ء و 1957ء و 1958ء و 1959ء و 1960ء و 1961ء و 1962ء و 1963ء و 1964ء و 1965ء و 1966ء و 1967ء و 1968ء و 1969ء و 1970ء و 1971ء و 1972ء و 1973ء و 1974ء و 1975ء و 1976ء و 1977ء و 1978ء و 1979ء و 1980ء و 1981ء و 1982ء و 1983ء و 1984ء و 1985ء و 1986ء و 1987ء و 1988ء و 1989ء و 1990ء و 1991ء و 1992ء و 1993ء و 1994ء و 1995ء و 1996ء و 1997ء و 1998ء و 1999ء و 2000ء و 2001ء و 2002ء و 2003ء و 2004ء و 2005ء و 2006ء و 2007ء و 2008ء و 2009ء و 2010ء و 2011ء و 2012ء و 2013ء و 2014ء و 2015ء و 2016ء و 2017ء و 2018ء و 2019ء و 2020ء و 2021ء و 2022ء و 2023ء و 2024ء و 2025ء

”1912-13ء و 1914ء و 1915ء و 1916ء و 1917ء و 1918ء و 1919ء و 1920ء و 1921ء و 1922ء و 1923ء و 1924ء و 1925ء و 1926ء و 1927ء و 1928ء و 1929ء و 1930ء و 1931ء و 1932ء و 1933ء و 1934ء و 1935ء و 1936ء و 1937ء و 1938ء و 1939ء و 1940ء و 1941ء و 1942ء و 1943ء و 1944ء و 1945ء و 1946ء و 1947ء و 1948ء و 1949ء و 1950ء و 1951ء و 1952ء و 1953ء و 1954ء و 1955ء و 1956ء و 1957ء و 1958ء و 1959ء و 1960ء و 1961ء و 1962ء و 1963ء و 1964ء و 1965ء و 1966ء و 1967ء و 1968ء و 1969ء و 1970ء و 1971ء و 1972ء و 1973ء و 1974ء و 1975ء و 1976ء و 1977ء و 1978ء و 1979ء و 1980ء و 1981ء و 1982ء و 1983ء و 1984ء و 1985ء و 1986ء و 1987ء و 1988ء و 1989ء و 1990ء و 1991ء و 1992ء و 1993ء و 1994ء و 1995ء و 1996ء و 1997ء و 1998ء و 1999ء و 2000ء و 2001ء و 2002ء و 2003ء و 2004ء و 2005ء و 2006ء و 2007ء و 2008ء و 2009ء و 2010ء و 2011ء و 2012ء و 2013ء و 2014ء و 2015ء و 2016ء و 2017ء و 2018ء و 2019ء و 2020ء و 2021ء و 2022ء و 2023ء و 2024ء و 2025ء

دادا صاحب پھالکے نے ”راجا ہریش چندر“ ناں دی گوگی فلم بنائی۔ ایہوں پاک و

ہندی پہلی فیچر فلم بنیا جاندا اے۔ (7)

ایس فلم لئی دادا صاحب نے ڈھیر محنت کیتی کیوں جے اکو ویلے اوہ ایس فلم دے فراد حد یونٹ سن یعنی اوہ ایس فلم دے رائٹر، ڈائریکٹر، پروڈیوسر، ڈسٹری بیوٹر سن۔ اوہناں دی وڈی خوش قسمتی ایہہ سی کہ اوہ پہلاں توں ایہناں کماں وچ مہارت رکھدے سن۔ ایس فلم دی منفرد خصوصیت بمبئی دے ہوٹل دے باورچی ”سلوکی“ دا بطور زنانہ کردار دے سامنے آنا اے ایس توں پہلاں برصغیر دی فلمی تاریخ وچ زنانہ کردار دا تصور نہیں سی۔ دادا صاحب دی دوجی فلم 1914ء وچ ”لکھنپور موہنی“ سی۔ اوہناں سینکڑے دے لگ بھگ فلماں بنائیاں جیہڑی مذہبی نوعیت دیاں سن۔ دادا صاحب دیاں فلماں بے حد مشہور سن۔ ایہناں دی فلمی خدمات بدلے انڈیا نے اوہناں نوں کئی ایوارڈز توں نوازیاتے ایہناں دے ناں نال اک اکیڈمی وی 2001ء وچ منسوب کیتی۔ دادا صاحب دیاں مشہور فیچر فلماں وچ سوتری، لکا دہن، سنہاستا میلہ، کرشن اجننا، بھیمور موہنی خاص اہمیت دیاں حامل فلماں سن۔ جہاں وچوں خاص مشہور ”لکا دہن“ نوں حاصل ہوئی۔ ایس فلم دی یومیہ آمدنی بارے ”اقبال راہی“ آکھدے نیں:

”دادا صاحب پھالکے کی فلم لڑکا دہن کی یومیہ آمدنی بیل گاڑیوں میں بھر کر لائی جاتی تھی“ (8)

دادا صاحب دی فلم ”لڑکا دین“ نون ہندوستانی عوام نے بے حد پسند کیتا جس پاروں ایس فلم دی آمدنی وی بے شمار ہوئی۔ دیہاڑے دی آمدنی دی رقم نون بیل گڈی تے لیایا جاندا ایستھوں فلم دے بزنس دا اندازہ لایا جاسکدا اے کہ فلم نون کس حد سر اہیا گیا۔ 1912ء تون 1917ء تیکر ہندوستانی فلمی تاریخ وچ دادا صاحب کلمے ای فلم سازی وچ رُجھے رہے۔ اوس ویلے خام فلماں دی درآمد تے پابندی لگن پاروں ہندوستانی فلمی صنعت ماٹھی پے گئی پر اوس ویلے وی دادا صاحب نے فلمی تاریخ دے ودھائی 23 دے لگ بھگ فلماں بنا کے حصہ پایا۔ لوکائی نون فلم دی نون ایجادی کامیابی تے شک سی پر جس ویلے دادا صاحب نون ایہناں فلماں راہیں شہرت ملی فیروکاں دار۔ حجان فلماں ویلے و دھن لگا۔ جدوں ملک وچ فلمی کاروبار ٹیسی تے اپن لگا اوس ویلے حکومت نے وی فلمی صنعت وچ حصہ لینا شروع کردتا۔ 1918ء وچ حکومت ہند نے انڈین سینما ٹوگراف ایکٹ پاس کر کے ایس صنعت تے پابندیاں لادتیاں۔ احسن اختر نے لکھیا اے کہ:

”1918ء سے برصغیر پاک و ہند میں ایک سینما ٹوگراف ایکٹ نافذ تھا۔ جس

کے تحت کسی فرد یا افراد کو فلموں کی نمائش کے لیے پبلک اور ٹورنگ سینما ہاؤس قائم

کرنے کے لیے حکومت سے لائسنس حاصل کرنا لازم قرار دیا گیا تھا“۔ (9)

فلمی سنسر لئی بمبئی، کلکتہ، مدراس، رگنون وچ فلم سنسر بورڈ دا قیام عمل وچ آیتے نال ای ایہہ حکم وی صادر ہو یا کہ جتھے سنسر بورڈ موجود نہیں اوتھے سارا اختیار صوبائی حکومتاں دے ہتھ اے اوہ جس فلم تے چاہن پابندی لادین تے جیہڑا حصہ چاہن فلماں وچوں اپنی مرضی نال کڈھ دین دے مجاز نہیں۔ بمبئی مگروں 1919ء دے ورہے (جنوبی بھارت) مدراس وچ پہلی فلم ”نٹ راج مدالیار“ نے بنائی۔ فلم داناں ”کیچا کا ودھام“ دسیا جاندا اے۔ 1920ء تیکر مذہبی نوعیت دیاں فلماں بندیاں رہیاں۔ ایس مگروں عوامی دلچسپی نون مدنظر رکھدیاں ہونیاں فلماں وچ سماجی نوعیت نون شامل کرن دا رواج شروع ہو یا۔ 1920ء تیکر فلماں تے تھیٹر پورے انڈیا وچ پرچلت ہو گئے۔ 1920ء مگروں فلمی صنعت وچ ڈھیر دو بدل ہوئے۔ مذہبی سرنوایاں تون اڈھوری موضوع فلماں لئی چنے جہاں وچ ”دھیرن گنگولی“ داناں وی نمایاں اے چہنے پہلی وار فلم وچ مزاح نون شامل کیتا تے ”چندولال شاہ“ نے سماجی نوعیت دے موضوع اُتے فلماں بنایاں۔ انڈیا وچ پہلی سوشل

کہانی تے مبنی فلم بنان دا سہرا ”دھیرن لنگولی“ دے سرائے جہاں England Returned فلم 1921ء وچ بنائی۔ 1913ء وچ پہلی فیچر فلم ”راجہ ہریش چندر“ بنن توں لے کے 1920ء تکیر مل ملا کے ٹوٹل 41 فلماں بنیاں۔ 1921ء توں 1931ء تک ہندوستانی فلماں دی تعداد یسین گوریجی دی لکھت ”انڈین سینما کے نوے سال“ موجب 1094 سی۔ برصغیر پاک و ہند وچ 7 جولائی 1896ء توں 1930ء تکیر جنیاں فلماں بنیاں اوہ گنیاں سن۔ Nosheen Mehmood مطابق:

“Before the invention of the talking picture all movies have completely silen”. (10)

1916ء توں 1930ء تک اپڑ دیاں ہندوستانی فلمی صنعت دا زوال شروع ہو گیا ابھدا پہلا کارن تے یورپ امریکہ دیاں فلماں دے مقابلے ہندوستانی فلماں دے معیار وچ کمی تے دو جا کارن فلماں وچ آواز دی گھاٹ سی جس پاروں لوکائی دی دلچسپی فلماں ول گھٹن لگ پئی۔ فلماں ولوں فلم بیناں دا جی بھرن لگ پیا۔ برصغیر پاک و ہند دیاں چپ فلماں دا پینڈ 34 سال دی تاریخ تے محیط سی۔ 1926-27ء وچ جدوں ولایت وچ متکلم فلماں دا رواج ہو یا تے ہندوستانی عوام نے وی گنگیاں فلماں وچ دلچسپی لینا چھڈ دتی جس پاروں فلماں سازاں متکلم فلماں بنان دا جتن کیتا تے فلمی دنیا وچ انقلاب آ گیا۔ تاج جالندھری لکھدے نیں کہ:

”اسی زمانے میں فلمی دنیا میں ایک زبردست انقلاب ہوا۔ خاموش فلموں کی جگہ ناطق فلمیں بننے لگیں۔ ان فلموں کی زبان چونکہ انگریزی ہوتی تھی اس لیے ہندوستانی پبلک کو ان میں لطف نہ آتا تھا ادھر ہندوستان میں بھی متکلم فلمیں بننے لگیں، جن کے گانے اور مکالمے سب ہندوستانی زبان میں ہوتے تھے۔ اس لئے ہندوستانی فلموں کو غیر ملکی فلموں کے مقابلے میں جو ناکامی ہو رہی تھی کہ وہ کامیابی سے بدل گئی اور سینما ہاؤس میں پہلے سے بھی زیادہ پبلک کا ہجوم ہونے لگا۔“ (11)

ہندوستانی فلم انڈسٹری وچ وڈا انقلاب اوس ویلے آیا جدوں یورپ دی ویکھا ویکھی ہندوستانی فلماں سازاں وی متکلم فلماں بنان دا فیصلہ کیتا۔ برصغیر پاک و ہند دی پہلی بولدی فلم ”عالم آراء“ 1931ء وچ بنی۔ ایہہ فلم اردشہیر ایرانی نے

بنائی۔ اردشہیر ایرانی داپورانان خان بہادر اردشہیر ایرانی سی۔ ایہناں اپنے فلمی سفر داڈھ 1917ء وچ پہلی فلم ”نالادیا مانتی“ توں کیتا۔ ایہناں نے میجسٹک فلمز تے امپریل فلم کمپنیاں دی نیہہ دھری۔ ایہناں نے 1931ء وچ پہلی منٹکلم فلم بنائی جس پاروں ایہناں نوں منٹکلم فلماں دا باوا آدم نیا گیا۔ برصغیر وچ منٹکلم فلماں دا ڈھ یورپ وچ منٹکلم فلماں توں چارور ہے مگروں بجھا۔ یورپ وچ منٹکلم فلماں دا ڈھ 1927ء وچ وارنرز برادرز دی کوششاں نال بجھا۔ اوس توں چارور ہے مگروں اردشہیر ایرانی نے ہندوستانی سینما دیاں گنگیاں فلماں وچ وڈا انقلاب ”عالم آراء“ دے بیان نال لیاندا۔ جدکہ ایس توں پہلاں 34 سالان توں خاموش فلماں دا رواج سی۔ جس ویلے اردشہیر نے بولدی فلم بنائی تے ایس نوں بے حد پسند کیتا گیا۔ فلم ”عالم آراء“ پاریس ٹائٹ توں ماخوڈاے جس دے ڈرامہ نگار ”Joseph David“ سن۔ اوہناں نے ایس فلم دی کہانی لکھی۔ فلم کمار پور دے شاہی خاندان توں کہانی اے۔ مرکزی کرداراں وچ بادشاہ تے اوہدیاں دونوں تیویاں دلہہارتے نور بہار شامل سن۔ فقیر دی پیش گوئی موجب کہ نو بہار بادشاہ نوں وارث دے گی دونواں وچکار دشمنی ودھ گئی۔ دلہہاردا چکر بادشاہ دے وزیر جنرل عادل نال سی۔ معاملہ وگڑ گیا تے دلہہار نے بدلے لئی جنرل عادل نوں قید کر کے اوہدی دھی عالم آراء نوں جلاوطن کردتا۔ عالم آراء دی پرورش خانہ بدوشاں نے کیتی۔ کمار پور روانگی ویلے عالم آراء دی ملاقات نوجوان شہزادے (ماسٹر وٹھل) نال ہوئی۔ اخیر تے عادل رہا ہو گیا دلہہار نوں سزاملی تے عالم آراء داویاہ شہزادے نال ہو گیا۔ ایہہ فلم اپنے ویلے دی مقبول فلم رہی۔ طیب نے برصغیر وچ منٹکلم فلماں دی تاریخ بارے آکھیا:

”برصغیر پاک و ہند کی فلموں میں مکالمے کا آغاز پہلی ٹاکی فلم عالم آراء سے

ہوا“۔ (12)

فلم ”عالم آراء“ نوں برصغیر دی فلم انڈسٹری وچ پہلی ٹاکی فلم دا درجہ حاصل اے۔ جس ویلے ساری دنیا وچ سائنسی ٹیکنالوجی پاروں فلماں وچ آواز پیدا کرنا ممکن ہو گیا تے برصغیر دے فلسازاں وی ایس نوں ٹیکنالوجی نوں ورتن وچ ڈھل نہ ماری۔ سائنس تے ٹیکنالوجی دی ترقی پاروں اردشہیر ایرانی نے اپنی پہلی منٹکلم فلم دی نمائش بمبئی وچ کیتی۔ عالم آراء بڑی مشہور ہوئی باوجود ایس دے کہ ایس فلم دے سارے گانے تے مکالمے ہندی زبان وچ سن ایس دے باوجود عوام نے ایس پہلی بولدی فلم دا سواگت ڈھیر پر جوش ڈھنگ نال کیتا۔ ”عالم آراء“ نوں ہندوستانی عوام نے بے حد پسند کیتا جس پاروں ایہہ فلم سپر ہٹ ہوئی۔ ایس فلم وچ زبیدہ نے اداکاری کیتی جس نوں لوکائی نے بے حد پسند کیتا۔ عالم آراء 14 مارچ 1931ء نوں

بہتی دے چھٹک سینما وچ دکھائی گئی۔ ایس فلم نوں ویکھدیاں ای ہندوستانی عوام تے جادوئی اثر ہويا۔ فلم ویکھدیاں ای لوکاں اپنیاں انگلاں دندان تھلے دالبھیاں۔ جس دن ایہہ فلم ریلیز ہوئی اوس بارے محمد ابراہیم ضیاء نے لکھیا کہ:

”جس دن یہ فلم ریلیز ہوئی اتفاق سے اس دن جمعہ کا دن تھا۔ اس فلم نے خوب

بز نس کیا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ برصغیر پاک و ہند میں آج بھی فلمیں جمعہ کے دن

ہی ریلیز ہوتی ہیں اور یہ دن فلم انڈسٹری میں بڑا بھاگیوان سمجھا

جاتا ہے۔“ (13)

ایس فلم دے فنکار زیادہ تر مسلمان جد کہ کچھ غیر مسلم وی سن جہاں وچ ماسٹر وٹھل، پرتھوی راج وغیرہ شامل نیں۔ ایس فلم دی تیاری تے نمائش لئی ملکوں باہروں آ لے منگوائے گئے سن۔ ایس فلم دی مشہوری اپنی سی کہ آکھیا جاندا اے کہ فلم تن وچے لگنی سی تے لوگ سویرے ای اکٹھے ہون لگ پئے ٹکٹاں لئی لڑائیاں وی ہوندیاں ٹکٹ بلیک وی وکے افراتفری داسماں سی۔ ایہتھوں تیکر کہ فلم بیناں دے اکٹھ نوں سانسھن لئی پولیس دا سہارا لینا پیا۔ جس ویلے ایہہ فلم ریلیز ہوئی اوہدے نال ای فلمی گانیاں تے فلمی شاعری داوی مڈھ بچھ گیا۔ پہلی متکلم فلم دی نمائش توں بعد فلماں وچ گانے فلماں دار وچ پیا جھدے لئی گیت نگاراں فلمی گیت لکھنے شروع کردتے۔ ایس فلم دا گیت ”دے دے خدا کے نام پر“ سب توں مقبول گان سی۔ ایہہ گاون ہندوستانی سینما دا پہلا گانا اے۔ ایہہ گیت وزیر محمد خان نے گایا جیہڑا فلم وچ فقیر تے پکچرائز ہويا۔ ایس فلم وچ کل ست گیت سن۔ 1931ء توں بولدیاں فلماں دا سلسلہ شروع ہو گیا ایہدے نال ای گنگیاں فلماں دا دور ٹک گیا۔ ایس فلم نے فلمی صنعت تے بڑا راج کیتا بے حد مقبولیت حاصل کیتی تے ڈھیر زرمبادلہ کمایا۔ عالم آراء توں بعد فلماں وچ معاشرتی، سیاسی، ثقافتی، تمدنی، تاریخی، سماجی مسئلیاں نوں فلماں راہیں اگھیرن دا جتن کیتا گیا کیوں جے انسان تخیل پسندا اے اوہ جس ویلے وہ سب کچھ فلماں وچ ہوندا ویکھدا اے جس دا حیاتی نال سمبندھ ہوئے اوہدا انسانی ذہن اُتے ڈونگھا اثر پیندا اے۔ جدوں فلماں 1931ء توں مگروں اچھے مسئلیاں نوں فلماں وچ بیان تے لوکائی نے ایس اصلاحی پہلوی سلاہنا کیتی۔ برصغیر پاک و ہند دیاں فلماں راہیں فلماں سازاں، ہدایت کاراں، کہانی کاراں نے معاشرتی شعور تے معاشرتی اخلاقی قدراں نوں رواج دین ول دھیان دتا۔ فلماں وچ آواز آن نال لوکاں دی توجہ تے دلچسپی بولدیاں فلماں وچ مکالمے، گانے، ناچ تے موسیقی پاروں ودھن لگ پئی۔ کیوں جے موسیقی، گیت، رقص ہندوستانی ثقافتی روایتاں دا مرکزی حصہ نیں۔ ایس پاروں جدوں فلماں

وچ گیت فلماے جان لگے ہندوستانی فلمی صنعت تیزی نال ترقی دیاں منزلاں طے کرن لگی۔ متکلم فلماں توں بعد وی کوئی چار، پنج ورہیاں تیکر گنگیاں فلماں بندیاں رہیاں پر لوکائی دی دلچسپی دا جھکا متکلم فلماں ول رہیا۔ کیوں جے متکلم فلماں وچ مکالمیاں، موسیقی، ناچ نے فلماں دے حسن تے دلچسپی وچ ہور وادھا کیتا۔ ہندوستانی فلمی تاریخ وچ دو جاوڈا انقلاب اوہدوں آیا جدوں 1937ء وچ پہلی ہندوستانی رنگین فلم بنی۔ ایہہ فلم اردشہیر نے بنائی فلم دانان ”کشن کنہیا“ سی۔ ارد شہیر ایرانی توں پہلاں 1933ء وچ V. Shantaram نے مراٹھی فلم Sairandhri بنائی جس وچ اوہناں جیہڑے سین ورتے اوہ رنگین سن پر ”کسان کنہیا“ نوں ای پہلی رنگین فلم منیا جاندا اے۔ فلم ”کسان کنہیا“ دی پروسیس تے پرنٹنگ جرمنی وچ ہوئی۔ فلماں وچ آواز تے رنگینی آن نال فلمی صنعت دن بدن ترقی دیاں راہواں ول ودھدی گئی۔ جس پاروں فلماں دی تعداد سٹوڈیو تے سینما گھراں وچ وادھا ہوندا گیا۔ جنوبی انڈیا دا پہلا سٹوڈیو نندامراٹھی ثریا نے 1936ء وچ بنایا۔ نندامراٹھی ثریا ناں دی زنانی نے جنوبی انڈیا اندراپردیش دے شہر راجنور دے وچ پہلا فلم سٹوڈیو ”ڈرگا سائٹون“ دے ناں نال بنایا۔ فیرائس توں بعد وڈے وڈے شہراں چنائی، کلکتہ، بمبئی وچ وی سٹوڈیو دی تعداد وچ وادھا ہویا۔ جنوبی بھارت وچ پہلا سینما Swami Kannu Vincent نے بنایا۔ انٹرنیٹ موجب:

“Swami Kannu Vincent, who had built the first Cinema of South India in Coimbatore, introduced the concept of "Tent Cinema" in which a tent was erected on a stretch of open land close to a town or village to screen the films”.(14)

سوامی کانوونٹ ناں دے بندے نے وی جنوبی انڈیا دی ریاست دے مرکزی شہر ”کوئم پٹور“ وچ پہلی وار ”ٹینٹ سینما“ نوں متعارف کرایا۔ ایہہ سینما کسے قصبے یا گراں دے نیڑے زمین تے ٹینٹ لاکے لایا جاندا تاں جے اوہ لوک جیہڑے شہراں دے سینمیاں تیکر نہیں اپڑسکدے سن فلم دے لطف توں لایا بھ لے سکے۔ پاک و ہندی وڈنگروں بھارتی فلمی صنعت ڈانواڈول صورتاں توں لگھدی رہی ایس دے باوجود ایہدی اہمیت وچ کمی نہ آئی۔ محمد شاہد موجب:

” 1947ء کے بعد ہندوستانی فلمی صنعت مختلف قسم کے نشیب و فراز سے گزرتی

رہی کبھی ٹیکس کا بوجھ بڑھا، کبھی سنسر کا شکنجہ کسا مگر اس وقت سے آج تک کوئی چیز اس کے ارتقاء کے راستے میں حائل نہ ہو سکی۔ فلموں کی مقبولیت میں کوئی کمی نہ

آئی۔ آج بھی یہ عوامی تفریح کا مقبول ترین ذریعہ ہے۔ (15)

ملکی ونڈتوں بعد بھارتی فلم انڈسٹری نوں کئی چینلجاں داسامنا کرنا پیا چہناں وچ سنسر دیاں اوکڑاں دے نال نال ٹیکساں دیاں بھاریاں رقماں دی ادائیگی قابل ذکر اے پر ایس دے باوجود بھارتی فلمی صنعت دا شمار وڈیاں صنعتاں وچ ہوندا اے۔ ایہناں ورہیاں وچ فلمی میدان وچ اڈواڈو تبدیلیاں آئیاں جے مجموعی پکھوں ویروا کرے تے 1940-41 دے وچکار بنن والیاں فلماں وچ رومانیت دا پکھ ڈھیر اے۔ 1942ء وچ معاشرتی مسائل نوں ”روٹی“ نامی فلم وچ اگھیرن دا جتن کیتا گیا۔ 1943ء وچ رومان تے معاشرتی پکھ فلماں گئے۔ 1945-46ء تیکر فلماں وچ تقریباً ہر طرح دے موضوع، محبت، سماج، ثقافت، معاشرت، سماجی اوکڑاں وغیرہ نوں فلماں راہیں بیان کر کے کامیابی حاصل کیتی گئی۔ 1932ء تا 1947ء تیکر بنن والیاں فلماں دی تعداد 1621 دے لگ بھگ اے برصغیر پاک و ہند دی فلمی تاریخ بڑی پرانی اے۔ ویلے دے نال نال کئی پینترے بدلے کئے ای فلمی ستاریاں، پروڈیوسراں، ڈائریکٹراں، کہانی کاراں، سانسنداناں، اپنی ان تھک محنت پاروں ایس صنعت نوں عالمی صنعت دا درجہ دوایا۔ برصغیر پاک و ہند دی فلمی تاریخ وچ ڈھنڈی راج گوند پالکے یعنی دادا صاحب پھالکے، دھیرین گنگولی، دیبکی کمار بوس، چند لال شاہ ایہہ چار شخصیتاں بنیادی اہمیت دیاں حامل نیں۔ جہاں ایہییاں فلماں بنائیاں جیہڑیاں ہندوستانی فلمی تاریخ وچ سنگ میل دی حیثیت رکھدیاں نیں ایہناں لوکاں دے ویکھا ویکھی دو جے فلماں اندروی کم کرن دی جوت جگی اوہناں وی ایہناں دے کماں تے فلمی تجریاں نوں سامنے رکھ کے فلماں بنائیاں شروع کیتیاں۔ ہندوستانی فلمی صنعت نوں Bollywood دے نال جانیا جاندا اے اج ایس فلمی صنعت دا شمار دنیا دیاں سب توں وڈیاں فلمی صنعتاں وچ ہوندا اے۔ Bollywood توں مراد بھارتی وچ واقع ہندوستانی وڈی مشہور فلمی صنعت اے۔ ہندوستانی فلماں وڈے پیمانے تے پوری دنیا وچ پسند کیتیاں جاندیاں سن۔ ایس دا کارن ایہہ اے کہ ہندی فلماں تبدیلی تے جدیدیت نوں ترجیح دے کے فلماں نوں دور تے ماحول موجب فلماں دے جس پاروں لوکاں ہندی فلماں نوں بے حد پسند کردی تے اج وی ہندی سینما عالمی شہرت دا دعویٰ کردا اے۔ بھارتی فلماں نہ صرف معلومات دی فراہمی دا سومہ نیں سگوں عوامی تفریح دا سب توں اہم ذریعہ نیں۔ ایسے پاروں انڈیا وچ فلماں دی تعداد سب نالوں ودھ شرح تناسب

رکھدی اے۔ ہندوستان وچ ڈھیر لوکائی ان پڑھ اے۔ ایس لئی فلماں ول لوکائی دی توجہ ڈھیر اے اوہناں دامن بھاؤنا شغل فلماں ویکھنا سی جس پاروں ہندی فلمسازاں دیاں فلماں دی پیداواری دگنی سی۔ بھارتی سینما تیزی نال کامیابیاں دے پینڈے ول رواں دواں اے۔ ہندی نوں دنیا دا سب توں وڈا سینما مٹھیا جاندا اے۔ بھارتی فلماں پروڈکشن، پکھوں ڈھیر بہتر نیں۔ ایہناں فلماں وچ وکھو وکھو سرنایاں نوں فلمایا جاندا اے جنہاں وچ معاشرتی شعور دی ڈھیر سانجھ ملدی اے۔ ہندوستانی فلم انڈسٹری دنیا دی سب توں وڈی تے مشہور انڈسٹری دا درجہ رکھدی اے۔ ہندی سینما اپنی بے پناہ فلمی پروڈکشن پاروں سب توں وڈی فلم انڈسٹری دا درجہ رکھدا اے۔ ہندی سینما جیکر دوجی وڈی عالمی صنعت دا درجہ رکھدا اے تے ایس کچھ حکومت تے عوام دی سانجھ اے۔ فلم اچھا ذریعہ ابلاغ اے جیہدا تعلق ویکھن والے دی پسندیدگی نال جڑیا اے ایہناں فلماں نوں مقبول بناون وچ اوتھوں دی جنتا دا ہتھ اے جیہڑے فلماں ویکھن لئی سینے آوندے نیں فلماں دی مقبولیت پاروں حکومت دا تعاون وی ہندی فلمی صنعت نوں ترقی دیون وچ اہم کردار ادا کردا اے۔ انٹرنیٹ موجب:

“In the 20th century Indian Cinema alongwith the Hollywood and Chinese film became a global enterprise”. (16)

ہندی فلمی صنعت دی پروڈکشن دا تناسب دنیا دیاں ساریاں فلمی صنعتاں توں دگنا اے۔ تقریباً 800 دے لگ بھگ فلماں ہر سال بندیاں نیں تے اک دیہاڑے دا برنس 15 ملین اے ایتھوں بھارتی فلمی صنعت دی ترقی تے اہمیت دا گوڑ لایا جاسکدا اے۔ ہندوستانی سینے دا ڈھکئی پرائیویٹ کمپنیاں تے تھیٹر اں نے رکھیا جنہاں فلمی صنعت نوں ودھاون وچ اہم کردار ادا کیتا۔ ایہناں وچ بمبئی ٹاکی، مہاراشٹر فلم کمپنی، کوہ نور تے کئی ہور قابل ذکر نیں۔ 1897ء توں لیکے اج تائیں ہندوستانی فلمی صنعت عوامی تفریح، معلومات، تعلیم، ثقافت دی ترقی، مذہبی دیہاراں دی عکاسی، سیاست، معاشرتی مسئلے، غربت، بے روزگاری، نا انصافی، معاشرتی اتھل پتھل وغیرہ پاروں ڈھیر مشہور اے۔ ایہدا معیار دنیا دیاں وڈیاں فلم انڈسٹریاں وچ ایسے پاروں اے کہ ہندوستانی فلمی پروڈکشن تے فلم بیناں دی تعداد نا قابل یقین حد تک ودھ چکی اے۔

حوالے

- 1- اقبال راہی، برصغیر پاک و ہند کی فلمی تاریخ، حیدرآباد: سنگم پبلی کیشنز، 2013ء، ص 18
- 2- اوہی، ص 5
- 3- Shantanu Ray Chaudhri, Icon from Bollywood, India: Puffin Books, 2005, P.vii
- 4- B.N Ahuja, Theory and Practice of Journalism, India: Y.N, P.358
- 5- محمد شاہد حسین، ابلاغیات، انڈیا: ایجوکیشنل پبلیشنگ ہاؤس، 2008ء، ص 331
- 6- یسین گوریج، انڈین سینما کے 90 سال، لاہور: گوریج پبلی کیشنز، 2005ء، ص 2
- 7- ڈاکٹر نوید شہزاد، فہرست پاکستانی فلمی گیت، لاہور: آڈیو ویڈیو ایبل سیل، 2005ء، ص 17
- 8- برصغیر پاک و ہند کی فلمی تاریخ، ص 24
- 9- ڈاکٹر احسن اختر، صحافتی اخلاقیات، لاہور: تہامی آرٹ پریس، 2005ء، ص 183
- 10- Nosheen Mehmood, Role of Background Music in Movies, (M.A Thesdis), Lahore: Department of Mass Communication, LCWU, P.7
- 11- تاج جانندھری، فلم ایڈیٹنگ گائیڈ، لاہور: اشرف پریس، سن، ص 7، 8
- 12- امروز ہفت روزہ، (فلم ایڈیشن)، لاہور: 19 دسمبر 1967ء، ص 7
- 13- محمد ابراہیم ضیاء، پشاور کے فنکار (تھیٹر اور فلموں میں)، پشاور: تاج الدین پبلی کیشنز، 2013ء، ص 21
- 14- www.wikipedia.org/cinema of India
- 15- ابلاغیات، ص 354
- 16- <http://en.wikipedia.org>Cinema of India>

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan.-Dec. 2017, P.129-142

☆ ڈاکٹر شہلا نگار

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری - دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 1

پنجابی ناول وچ زنانیاں دے مسئلے

Abstract

Analytical study of any piece of literature is much necessary to give the inner meaning of any writing in detail way. In novels many novelists tell the problems of all around that are happenings in the society. Women are 52 percent of the society and are living in adverse condition so they are deprived of their basic rights in our society. Many Punjabi novelist created more cynical works that reflected a prevailing sense of disillusionment in the representation of the problems of women in detail way. Punjabi novelists have elaborated the ways in which women are being neglected and facing many many problems in many ways. There is need to uprise the status of women in locality to solve the problems. Many Punjabi novelists have played their positive role to express the difficulties of women in their own way.

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج برائے خواتین، فیصل آباد

ادب داموضوع حیاتی اے۔ حیاتی دے واقعات توں ہر کوئی متاثر ہوندا اے لکھاری حساس ہون پاروں عام بندے نالوں ہر گل دا ڈھیر اثر لیندا اے فیر اپنے احساس دی شدت نوں لفظاں راہیں بیان کردا اے۔ لکھاری سماج دا اک فرد اے اوہ جس سماج دا فرد ہوئے گا اوہدی لکھت وچ اُس سماج دا عکس ڈھیر ہوندا اے۔ لکھاری نرے سماج دے حالاں نوں ای نہیں دکھاند اسگوں اوہدے وچ بہتری لیان دی کوشش وی کردا اے۔ لکھاری نوں حساس ہوننا تے قلم دے زور تے ایہو جیہا ادب تخلیق کرنا جہدے وچ حیاتی دے معیاراں نوں اُچا کرن دی پوری لوڑ ہوندی اے۔ ادب نرا دل پرچان لئی نہیں ہوندا تے نہ ایہد مقصد عشق پیار دیاں کہانیاں لکھنا ہوندا اے۔ سگوں حیاتی دے مسلیاں تے گوہ کرنا اوہدہ محاکمہ کرنا تے اوہناں داخل لکھنا اے ادب اے۔ حفیظ ابوالاعجاز ”کشاف تنقیدی اصطلاحات“ وچ لکھدے نیں:

”ناول سے مراد سادہ زبان میں ایسی کہانی ہے جس میں انسانی زندگی کے معمولی واقعات اور روزانہ پیش آنے والے معاملات کو اس انداز سے بیان کیا جائے کہ پڑھنے والے کو اس میں دلچسپی پیدا ہو۔ یہ دلچسپی پلاٹ، منظر نگاری، کردار نگاری اور مکالمہ نگاری سے پیدا کی جاتی ہے اور یہی ناول کے بنیادی عناصر ہیں۔“ (1)

”ناول“ ادب دی نثری صنف اے تے ناول نگار ایس صنف راہیں اپنے آل دوالے نوں چنگی طراں قاری تک اڑا دیندا اے پاکستانی پنجابی ناول نگاراں نے دو جیاں زباناں دے ناول نگاراں وانگ اپنے سماج دیاں مورتاں اُلکیاں نیں۔ اوہدے چنگے بھیڑے انگاں نوں سامنے لیاندا اے۔ ڈاکٹر جمیل جالبی موجب:

”ادب زندگی کے دھارے پر بہتے ہوئے سچائیوں کے اظہار سے پیدا ہوتا ہے گویا ادب زندگی کا اور اس زندگی کی سچائیوں کا اظہار کرتا ہے جن کا ادیب، شاعر کی حیثیت سے آپ نے تجربہ اور مشاہدہ کیا ہے۔ مصلحتیں اور منافقتیں تو تخلیق ادب کی دشمن ہیں۔“ (2)

ایس مقالے وچ پنجابی دے 1947ء توں 2010ء تک دے اوہ سرکڈھویں ناول شامل کیئے گئے نیں جنہاں وچ زنانیاں دے مسلیاں نوں اُچھ نال سامنے لیاندا گیا اے۔ پاکستان وچ پہلا پنجابی ناول ”برکتے“ جو شوافل الودین ہوراں نے 1954ء وچ لکھیا پہلے پنجابی ناول وچ ای زنانیاں دے اپنی پسند داویا نہ کر سکے تے سماج وچ زانی دی بے وسی دے

روپ دکھائے گئے ہیں۔ 1960ء وچ عبدالجید بھٹی ہوراں ”ٹھیڈا“ لکھیا جھدے وچ ”شاہدہ“ نامحذنانی دے کردارنوں اوہناں کڑیاں دانماندہ بنایا جہاں نوں پیو آزادی تے دے دیندے نیں پرویاہ دا اختیار نہیں دیندے۔ جس پاروں اوہناں دی حیاتی تباہ ہو جاندی اے ایہدی گل سامنے لیاندی اے کہ مرد اپنے ماضی دا اظہار بے باکی نال کرسکدا اے تے جے زنانی اپنے ماضی نوں کھول دے تے مرد برداشت نہیں کردا۔ عبدالجید بھٹی لکھدے نیں:

”دھیاں کوئی بھئیڈاں بکریاں تے نہیں پئی جدھر جی چاہے بک دیوتے اوہ چپ
چپاتیاں مدھیاں جان، اوہناں دا وی دل ہوندا اے اوہناں دے وی ارمان
ہوندے نیں۔“ (3)

1961ء وچ افضل احسن رندھاوا ہوراں دے ناول ”دیواتے دریا“ نوں پاکستان رائٹرز گلڈ ولوں انعام وی ملیا ایہدے وچ افضل احسن رندھاوا نے ”شمشیر سنگھ“ دے روپ وچ ایسے مرداں دی عکاسی کیتی اے جہاں دے نیڑے زنانی، منگ، محبوبہ، بھرانواں تے خاندان اگے کج وی نہیں ہوندی تے جے اوہناں نوں اپنی محبوبہ دا قتل وی کرنا پوے تے اوہ کر جاندے نیں۔ محبوبہ لئی منگ دا قتل کر کے بھرا دے آکھن تے ”محبوبہ“ نوں قتل کر کے زنانی دی سماجی بے وقتی اُجاگر کیتی اے ایہہ ثابت کرن دی کوشش کیتی گئی اے کہ زنانی دی حیاتی ایس قدر بے وقت اے کہ جیہڑا جس ویلے چاہے اوس نوں قتل کرسکدا اے۔ افضل احسن رندھاوا ”دیواتے دریا“ وچ لکھدے نیں:

”اوئے آہو شمشیر سنگھ، بھرا لکھیں ہتھ نہیں آوندے اندر سنگھ نے نعرہ ماریا، رناں دا
کال نہیں بندے وچ رت ہووے تاں رناں کچھے بھجیاں پھردیاں نیں پر مورکھا
بھرا نہیں لبھدے پھیر، پھیر ہر پچن سنگھ وانگر دے بھرا، اوئے توں پتھر دے
بدلے ہیرا گوان ڈھیا ایں۔“ (4)

1945ء وچ جو شرفضل الدین دا گورکھی وچ چھپن والا ناول ”پر بھا“ 1963ء وچ پاکستان انڈر پنجانی وچ چھپیا۔ ایس ناول وچ للتا کماری تے راجکماری دو کرداراں راہیں زنانیاں دے دکھ وکھ مسئلے اُلکے گئے نیں۔ للتا کماری آزادی دے ناں تے غلط قدم چکن والی تے مسلیاں دا شکار ہون والیاں زنانیاں دانماندہ کردار تے راجکماری اجیہی زنانی اے جنہوں مرد جدوں وی چاہوے کوئی وی الزام لاکے کلاتے دکھی کرسکدا اے۔ ایہہ دسیا گیا اے کہ زنانی حتی الوسع وفادار ہوندی اے جد کے

مردکے ویلے وی بے وفائی کر سکدا اے۔ جو شو افضل لکھدے نیں:

”رامیش صاحب دیاں نظراں وچ راجکماری اک لچی تے لفتگی کڑی سی جدھا
یارانے لانے پیشہ سی بلکہ جدھیاں ماواں دادیاں ایہو کم کردیاں آئیاں سن۔
ایس خیال دا آوناسی بے راجکماری دارنگ بگا پونی وہ گیا، متھے اُتے تریلیاں آ
گھنیاں نموشی تے شرم نال اوہدیاں اکھیاں دی لو جاندی رہی۔ ہوٹھ سک گئے
تے اک دوواری ایہنے ٹلاں اُتے جیہھ وی پھیری“۔ (5)

1971ء وچ ظفر لاشاری دے ناول ”نازُو“ تقسیم دے ویلے کلیاں زندہ بچ جان والیاں کڑیاں دے مسئلیاں
دے حوالے نال اے۔ ”نازُو“ ہندو کڑی جنہوں مسلمان گھرنے پروان چڑھایا۔ 1974ء وچ راجہ محمد احمد ہوراں دا ناول ”
کھیڈ مقدر راں دی“ وچ زنانیاں دے جیہڑے مسئلے سرکدھویں دکھالی دیندے نیں اوہ زنانی دے پسند داویا نہ کر سکنا، خاوند
وچ محبوب لہھناتے ناکامی وچ بہک جانا زنانی کولوں مردانا جائز فائدہ چکنا اے۔ 1975ء آغا شرف ہوراں دا ناول ”دل دا
دیوا“ زنانی لئی ہون والے دوست دے ہتھوں دوست دقتل تے زنانی دے پاگل ہو جان دے مسئلے اُتے اے۔ رضیہ نور دے
ناول ”بلدے دیوے“ (1976ء) وچ وارث لئی مرددا اک توں ودھ ویہ کرنا، پتر نہ ہون تے زنانی دا ذہنی تے جسمانی دباؤ دا
شکار ہونا، پنڈاں وچ طبی سہولتاں دی پنڈ وچ گھاٹ ورگے مسئلیاں اُتے اے۔ رضیہ نور موجب:

”بے دو جیاں دو بیویاں دی طرح میرے گھروں پتر نہ ہو یاتی فیر کیہ ہووے

گا“۔ (6)

نادم عصری دے ناول اک آنکھی دھی پنجاب دی (1976ء) دی ونڈتوں بعد زنانیاں نوں پیش آون والے
مسئلیاں اُتے اے تے ”حمیدہ بانو“ دے روپ وچ اوہناں مسئلیاں دا جگرے نال مقابلہ کردی ہوئی زنانی دکھا کے زنانیاں
اندر حوصلہ تے ہمت ودھان دی چنگی کوشش اے۔ احمد سلیم ہوراں دے ناول ”نال میرے کوئی چلے“ (1976ء) وچ ”آپا
جی“ دے کردار راہیں زنانیاں دے نفسیاتی مسئلیاں نوں سامنے لیاندا گیا اے۔ ظفر لاشاری دے ناول ”پہاج“ (1983ء)
وچ سوکن نال جُوے مسئلیاں نوں سامنے لیاندا اے۔ نسیرین بھٹی دے ناول ”گھنجل“ (1984ء) وچ ظفر لاشاری دے
ناول ”نازُو“ تے نادم عصری دے ناول ”اک آنکھی دھی پنجاب دی“ وانگوں ونڈتوں بعد زنانیاں نوں پیش آون والیاں مسئلیاں

اُتے اے تے ہر لکھاری نے انہوں اپنے انداز نال لکھیا اے۔ نام عصری ”اک آنکھی دھی پنجاب دی“ وچ لکھدے نیں:
 ”ایہہ دنیا نے دکھیاں دے دلاں نوں ہور وی دکھاوندی اے اتھے رنڈیاں رنڈ

پے کٹ دیاں نیں، پر مشنڈے نہیں کٹن دیندے“۔ (7)

کھکشاں ملک دے ناول ”چکڑ رنگی مورتی“ (1984ء) وی ونڈ ویلے کلیاں رہ جان والیاں زنانیاں تے اوہناں نوں پیش آون والے مسلیاں اُتے اے۔ ”چاچی حشمت“، ”جیہڑی“ ”دائی“ سی آپ بے اولاد ہوندی ”زبیدہ“ نوں مہاجر کیمپ توں گھر لے آندی اے تے باقی ناول وچ زبیدہ ایس مردانہ سماج دیاں زیادتیاں نال مسلیاں دا شکار و سدی اے۔ افضل احسن رندھاوا دے ناول ”سورج گرہن“ (1985ء) وچ دو وکھو وکھ سماج دیاں زنانیاں دے مسلیاں نوں ”اپوا“ تے ”صاحبان“ دے لکھے خطاں راہیں سامنے لیاندا گیا اے۔ فرزند علی دے ناول ”تائی“ (1986ء) وچ ”تائی“ دا کردار زنانیاں اُتے ہون والے ظلم دے خلاف آواز وی اے تے جنگ وی۔ ”تائی“ دے کردار راہیں ”فرزند علی“ نے زنانی نوں حوصلے تے ہمت دی راہ دکھائی اے۔ شمیم حنفی ”کہانی کے پانچ رنگ“ وچ لکھدے نیں:

”دنیا بدلی حالات بدلے، سیاسی، تہذیبی، مادری تبدیلیوں کے جبر نے سوچ کے

دھارے بدل دیئے“۔ (8)

صفیہ صابری دے ناول ”سدھراں دے پھل“ (1988ء) وچ زنانی دے ”پسند داویاہ“ نہ کر سکن تے روایتی مخالف نوں دکھایا گیا اے۔ جے ویہہ کر لوے تے گھر والیاں دے شدید رد عمل نوں سامنے لیا گیا اے۔ دلشاد کلا نچوی دے ناول ”سارے سگن سھاگرے“ (1991ء) وچ چھوٹے ہونڈیاں دی سنگنی، پڑھی لکھی زنانی تے ان پڑھ خاوند دے ویہہ تے ویہہ نال جڑے مسلیاں نوں اُلکیا اے۔ سجاد حیدر دے ناول ”چیترا باغ“ (1992ء) وچ زنانیاں نال جڑے وکھو وکھ مسلیاں نوں بیان کیتا گیا اے۔ صابر رضا دے ناول ”دور درازے“ (1994ء) وچ وکھو وکھ زنانیاں دے کردار راہیں زنانیاں دے مسلیاں نوں سامنے لیاندا اے۔ جہاں وچ سوہریاں دانو نہہ نوں ساڑ دینا، زنانیاں دے نفسیاتی مسئلے میاں بیوی دے طلاق دا بچیاں اُتے اثر، خاوند دے پردیس جان تے گھر والیاں دے مسئلے۔ فرزند علی دے ناول ”اک چونڈھی لُون دی“ (1994ء) وچ زنانیاں نال ہون والے استحصال نوں فحری، لبنی، نکلی، وڈی، مہر و تے کیمودی ماں راہیں سامنے لیاندا گیا اے۔ غریبی، بیوگی، اکلا پاتے زنانی دے بے بسی دکھائی گئی اے۔ سدرہ رمضان اپنے مقالے وچ لکھدیاں نیں:

”پنجابی معاشرے وچ مرداں نوں باعزت تے زنانیاں نوں حقیر تے ذلیل سمجھیا جاندا اے“۔ (9)

اقبال بانودے ناول سانول موڑ مہاراں (1997ء) وچ جائیداد لئی وارث دا پیدا نہ ہونا تے وارث دے پیدا کرن لئی ویاہ تے ویاہ کرنا تے جائیداد دے لالچ وچ غلط فیصلے کرنا غلط رواریے اختیار کرنا شامل اے جس پاروں زنانیاں دی حیاتی وچ مسئلے پیدا ہوندے نیں۔ منشا یاد دانا ناول ”ٹانواں ٹانواں تارا“ (1997ء) وچ زنانیاں دے دکھو دکھ مسئلے دسدے نیں۔ زنانیاں دے ویاہ دے مسئلے، مرد دا زنانیاں نوں دھوکا دینا، زیادتی کرنا، ناجائز اولاد دا جمنا ورگے مسئلے ڈھیر سرکڈھویں دسدے نیں۔ جمیل احمد پال ہوراں دانا ناول ”عذاب دن عذاب راتاں“ (1991ء) وچ زنانیاں دے ”مرگی“ دا مریض ہون کر کے ویاہی حیاتی وچ جیہڑے مسئلے ہوندے نیں اوہناں نوں سامنے لیاندا اے۔ زاہد حسین دے ناول ”عشق لتاڑے آدمی“ (1999ء) وچ زنانی دے پسند دا ویاہ کرن تے اوہدے بعد ہون والے زنانیاں دے مسئلیاں نوں الیکیا گیا اے۔ غیرت دے ناں تے قتل، تے سماج وچ زنانی دے استحصال نوں بڈھیالی، ساہو، شیمو، بیہو، رنگی تے پارودے کرداراں راہیں سامنے لیاندا اے۔ زاہد حسین موجب :

”اخیر اوہناں اوہدے پاگل بھرا ہتھوں اوہنوں پار کروان دا پورا پورا بندوبست کر لیا۔۔۔ اوہناں بیہو دا گل اللہ لوک دے ہتھوں کا پے نال لاگی وانگ صاف کر کے کپوا چھڈیا۔ دینہ اللہ لوک جا کے تھانے پیش ہو گیا۔۔۔ اوہناں اپنیاں ای چونہ بندیاں دیاں گواہیاں گھٹ کے اوہنوں نرول چھڈ والیاں“۔ (10)

میر تہا یوسفی دے ناول ”ترہیہ“ (1999ء) وچ زنانی دی بغاوت تے خود غرضی نال بنن والے مسئلے سامنے لیا ندے گئے نیں۔ ”بگو“ تے ”نگو“ دے کرداراں راہیں دکھو دکھ زنانیاں دے مزاج تے مسئلے وی دسے گئے نیں۔ جمشید کلا نجوی دانا ناول ”جھوکاں تھیں آبادول“ (2000ء) وچ بیوہ، یتیم زنانی دے مسئلیاں تے کھل کے جھات پائی گئی اے۔ میر تہا یوسفی دا ناول ”اک سمندر پار“ (2000ء) وچ گھروں نس کے ویاہ کرن والی ”یاسمین“ تے محبوب کولوں دھوکا کھا کے طوائف بنن والی ”پلو شے“ دے مسئلے اگھڑویں دکھالی دیندے نیں۔ میر تہا یوسفی موجب :

”سلطان اپنے ای قبیلے دی کڑی زینب نال ویاہیا ہو یا سی تے زینب نوں طلاق

دے کے گلفام نال ویاہ نہیں کرسکدا بازاراں وچ چھوٹا موٹا بندوبست کرنا گل
ای کوئی نہیں سی سواوہ گلفام نوں لارے لائی جا رہیا سی موج کری جا رہیا
سی۔“ (11)

اقبال حسن بھپلا داناوُل ”مہرو“ (2002ء) وچ نکلے ہوندیاں دی منگنی تے پنڈاں وچ زنانیاں دے علاج دے
مسئلیاں نوں سامنے لیاندا گیا اے۔ راہی گبول دے ناول ”کوئچ“ (2002ء) وچ زنانیاں دی پڑھائی دے مسئلیاں نوں
سامنے لیا کے نکلے ہوندیاں دی منگ، پنڈاں وچ چنگے سکول، کالج دانہ ہوناتے زانی دے استحصال نوں اُلکیا گیا اے۔ عذرا
وقار دے ناول ”باگاں والے راہ“ (2003ء) وچ عام روایتی کہانی توں ہٹ کے نظریے تے تجزیے نال زنانیاں دے مسئلیاں
نوں سامنے لیاندا گیا اے۔ رفعت دے ناول ”ویہڑھے وچ پردیس“ (2006ء) وچ زانی دے تحفظ تے عزت دے مسئلیاں
نال اوہدے استحصال دا دسیا گیا اے۔ ممتاز دا کردار تے ہاسٹل دیاں کڑیاں دے کردار راہیں زنانیاں دے مسئلے سامنے لیائے
گئے نیں۔ مصباح بشیر موجب:

”تخلیقی سفر وچ پنجاب نوں پاکستانی معاشرے دے مردے مٹدے روندے ہاواں
بھر دے کردار نوں اچھ نال موضوع بنایا اے۔“ (12)

رفعت دے ناول ”ہسپتال“ (2006ء) وچ ”مریضاں“ بیمارداراں، ڈاکٹراں، نرساں تے ہسپتال دے عملے دیاں
حرکتاں تے گلاں راہیں زنانیاں دے مسئلیاں نوں اُلکیا گیا اے۔ کہکشاں ملک داناوُل ”ماں وڈی“ وچ زانی دے مسئلیاں نوں
تن نسل راہیں دکھایا اے۔ نانی ”سکینہ“ ماں ”فاطمہ“ تے دھی ”ماہ جی“ دے کردار زنانیاں دے مسئلے سامنے لیاندیاں نیں۔
فوزیہ رفیق داناوُل ”سکینہ“ (2007ء) وچ زنانیاں دے مسئلے تے اوہناں دے استحصال نوں دکھان دے نال نال ”سکینہ“ دا کردار
ایس استحصال دے خلاف بغاوت کرن والا کردار اے۔ فوزیہ رفیق موجب:

”دکھ ایہہ آندا اے پئی کیویں حیاتی دی تاش وچوں میرے دوویں ٹہراں مینوں
غلامی دا پٹا دتا۔ احتشام تے می جی بگنیاں وانگر دیندے رہے ماں جی نے بھا
موہ نال۔“ (13)

فرخندہ لودھی دے ناول ”جنڈا انگیار“ (2009ء) وچ ”جانگلی“ سماج وچ زنانیاں دے نال ہون والے استحصال

تے مسئلیاں اتے بحث کیتی گئی اے۔ 1947ء توں لے کے 1987ء تک پنجابی ناول نگاراں نے زنانیاں دے جہاں مسئلیاں نوں سامنے لیاند اے اوہ ونڈتوں بعد پیش آن والے حالات پاروں ہون والے مسئلے میں زنانی دے پسند دے ویاہ تے ویاہ نال جڑے ہور مسئلے، معاشی تے نفسیاتی مسئلے نیں۔ ونڈ مگروں زنانیاں نوں پیش آن والے مسئلیاں اُتے لکھے ناولاں وچوں سرکڈھویں ناول نادم عصری (اک آنکھی دھی پنجاب دی)، کہکشاں ملک (چکڑ رنگی مورتی)، ظفر لاشاری (نازو)، تے نسرین بھٹی (گھنجل) دسدے نیں۔ ویاہ نال جڑے مسئلیاں وچ جوشو افضل الدین دا برکتے، عبدالمجید بھٹی ہوراں داٹھیڈا، جوشو افضل الدین دا پر بھا، رضیہ نور دابلدے دیوے، راجہ محمد احمد دا کھیڈ مقدر راں دی نیں۔ زنانیاں دے نفسیاتی جنسی مسئلیاں دے حوالے نال احمد سلیم دا ناول ”نال میرے کوئی چلے“ وے۔ ربیعہ یونس موجب:

”لکھاری سماج دے اوہ ات حساس لوک ہوندے نیں جیہڑے اپنے تخیل دی

اکھ نال سماج وچ ہون والیاں اچیاں نیویں تصویریاں نوں اپنی لکھت دی رنگ

وچ رنگدے نیں“۔ (14)

1988ء توں 2010ء وچ پنجابی ناول نگاراں نے زنانیاں دے جہاں مسئلیاں نوں سامنے لیاند اوہ وی بوہتا کر کے ”ویاہ“ نال جڑے نیں۔ پسند دا ویاہ نہ کر سکنا، نکلے ہوندیاں دی منگ، طلاق، رنڈا پا، وارث لئی سوکن برداشت کرنا، گھروں نس کے ویاہ، ایس توں اڈ زنانی دے تحفظ داسکھ، اوہدا استحصاں، اوہدی بغاوت تے اوہدی بیماری۔ ویاہ نال جڑے مسئلیاں وچ اگھڑویں ناول صفیہ صابری داسدھراں دے پھل، صابر رضا دوراڈے، فرزند علی دا اک چوٹھی لون دی، منشا یاد دا ٹانواں ٹانواں تارہ، اقبال بانو داسا نول موڑ مہاراں، جمیل احمد پال دا عذاب دن عذاب راتاں، زاہد حسن دا عشق لتاڑے آدمی، جمشید کلانچوی دا جھوکاں تھیسن آبادول، میر تہا یوسفی دا اک سمندر پار، اقبال حسن بھپلا دامہرو، زنانیاں دے استحصاں تے اڈواڈ مسئلیاں دے حوالے نال فرخندہ لودھی دا جنڈ دا انگیار، رفعت دا ویڑھے وچ پردیس رفعت دا ہسپتال اگھڑویں دسدے نیں۔ زنانی دی ”بغاوت“ دے حوالے نال میر تہا یوسفی دا ”تریہ“ تے فوزیہ رفیق دا ”سکینہ“ اگھڑویں ناول نیں۔ محمد افتخار شفیع اپنی کتاب ”اصناف نثر“ وچ لکھدے نیں:

”اک معیاری ادبی ناول انسانی زندگی کا عکاس اور موضوع کے اعتبار سے ”مطالعہ

انسان“ کو بنیاد بناتا ہے اس کے ساتھ ساتھ اس میں معاشرتی اصلاح کے لیے کوئی نہ

کوئی حکیمانہ پیغام بھی ہوتا ہے ناول نگار اسی حکیمانہ اضطراب کو بنیاد بنا کر اثر انگیزی کے اس مواد کو ترتیب دیتا ہے۔“ (15)

سماج وچ وسدے ناول کاراں نے ایسے ای سماج وچوں اپنے ناولاں واسطے مواد وی لیا اے جو یں کہ ناولاں دیاں ہور لوڑاں پیٹھ کردار نگاری دا کچھ اگھڑواں رکھن کر کے ناول کاراں نے زنانی دے کئی روپ تے کئی مسئلے بیانے نیں۔ جہاں جہاں کردار انوں پنجابی ناول کاراں نے اپنے انداز نال بیانیا اے اوہناں وچ سماجی پچھوکڑ دے جھلکارے وی ملدے نیں۔ ایہہ اوہی سماجی پچھوکڑ اے جیہڑا 1947ء دی ونڈ مگروں بے اعتمادی دی نینہ پنکر دا ہویا دکھائی دیندا اے۔

وسیب وچ 1947ء دی ونڈ مگروں جیہڑی بے اعتمادی تے ٹٹ بچ دکھالی دیندی اے اوہدی تصویر 1947ء توں پہلاں کجھ ہور ای دکھائی دیندی سی کئی کردار تاں سانجھے سماج دے وی وسدے نیں پر سماج دیاں جیہڑیاں نیہناں رکھیاں جا رہیاں سن اوہ اپنے آپ ای ٹٹ بچ دا شکار ہوئی جان دیاں سن۔ ایہدے وچ کدھرے نظریاتی فکر دا فرق سداتے کدھرے مذہبی جھلکارے ملدے نیں کیوں جے مذہب نے جو جو رنگ دکھائے لکھاریاں نے اوہ سارے رنگ بیان لگیاں ماڑے تے لے کردار انال ٹوریا ایہدے وچ زنانی دا کردار اچھا ماڑا تے لسانی جہدے وچ گھٹن تے قید دا گمان ہوندا اے۔ مذہب نے زنانی نوں اینا قید نہیں کیتا جتاں سماج نے زنانی اُتے روکاں لائیاں نیں۔ کدھرے اوہنوں شک تے غیرت دے ناں تے چار دیواری وچ ای دفنا دتا جاندا تے کدھرے اوہنوں جنور وانگ حیاتی گزارن تے مجبور کیتا جاندا۔ زنانی نوں نسل ودھان تے سیوا کرن دا سبق نکلے ہوندا یاں ای پکا دتا جاندا اے تے ایہہ سوچ پیڑھی در پیڑھی اگے اڑان وچ وی زنانی دا ای ہتھ اے اوہدی کیتی تربیت نے زنانی نوں ویر، خاوند تے پیوتوں دے نال نال پینا تے کترووی بنا دتا تے ہولی ہولی اوہ اک قسم دا اوہدے مالک بن گئے اوہدی حیثیت، عزت، مرضی گھدی گھدی مک کے رہ گئی اے۔ اوہنوں حق ادا کرن سکھایا وی گیا تے حق ادا کرن تے زور وی دتا گیا پر جدوں حق لین دی واری آئی کسے نے زنانی دے حق نوں ادا کرنا تے دور سوچنا وی ضروری خیال نہیں کیتا۔ پنجابی ناول کاراں نے حقیقت کاری توں کم لیندیاں ایہہ سبھ کجھ اوویں ای بیان کیتا اے جیویں ہور ہی اے۔ محمد یلین موجب:

”مختصر یہ کہ ناول فطرت، معاشرہ اور انسانوں کے باہمی تعلقات کا مانوس خاکہ ہے

جس میں آفاقی حقائق کو فنی انداز میں پرو دیا جاتا ہے۔“ (16)

زنائیاں دے لگ بھگ ہر مسئلے نوں پنجابی ناول کاراں نے اپنے ناولاں وچ اَلکیا اے جس توں ایہہ گل متردی اے کہ پنجابی ناول کارو ویلے دے نال نال ٹردے تے اپنے آل دوالے توں جو یوں وی لا بھ لینا چاہدی اے لیندے نہیں۔ پنجابی ناول کاراں نے ڈگڈے ڈھیندے، ٹھڈے بھجڈے سماج دیاں جنیاں وی تصویراں دکھائیاں نیں اوہ حقیقت دے نیڑے ای نیں پچھلے کجھ ورھیاں توں زنائیاں دے عالمی دیہاڑتے زنائیاں دے حقاں لئی آواز چکی جاندی اے نوں نوں آئینی مسئلایاں بارے گل ڈلھ کے گل بات ہوندی اے پراگلے ای دن سورج نکلن تیکر ایہہ ساریاں تقریراں ساریاں گلاں کھوہ کھاتے پادیتیاں جاندیاں نیں کیوں جے ملک دی 52 فی صد آبادی واسطے کسے طرحاں وی کوئی سنجیدگی نال کم کرن لئی تیار نہیں ہوندا۔ سماج وچ تھلوی سطح توں اُپرلی سطح تیکر تبدیلی دی ات لوڑ بن گئی اے ایہہ لوڑ کوں پوری کیتی جاسکدی اے ایس بارے گوہ کرن دی کھچھل کرنا ساری قوم ای بھلا گئی اے۔

زنائی نوں جمدیاں سارای دو لے شاہ دی چوہی وانگ سوچ دی جیہڑی لوہے دی ٹوپی پوائی جاندی اے اوہ اوں توں باہر نہیں نکل سکدی۔ فیرتوں پہلے زنائی ای زنائی دی دشمن بن جاندی اے کدھرے اوہ ماں دی صورت وچ اپنے پتریاں نوں ودھ اہمیت دیندی اے تے دھیاں نوں اوپر اتے ”پرایا دھن“ ورگے لقب دتے جاندے نیں کدھرے اوہ بھین بن کے ویرنوں اُچار تہہ دیندی اے تے اوہی ویراں نوں کدھرے نک تے کدھرے شک تے غیرت دانشنا بنا کے ورتدا اے جے کر اوہ بجل اے یاں فیرو کوئی ہور گھاٹ اے ایس واسطے وی بھین نوں ای وٹے سٹے وچ ورتیا جاند اے تاں جے اوہ ”بے زبان“ جو اے۔ زنائیاں دی جنے فی صد آبادی اے اوہناں نوں اوہنے فی صد حق دین تے کوئی تیار نہیں۔ خالدہ سلیمی اپنی کتاب ”ریت کے قلعے“ وچ لکھدیاں نیں:

”اس معاشرے میں عورت کے بارے میں یہ عام خیال ہے کہ اس کی عقل کم ہوتی ہے پھر اکثر یہ بات کہی جاتی ہے کہ عورت کو کبھی کبھی دو چار لگا دینی چاہیں تاکہ وہ کنٹرول میں رہے۔ اس تصور کا بھی ایک پس منظر ہے ابتداء میں یہ کہا جاتا

تھا کہ بچوں، جانوروں اور عورتوں کو باندھ کر رکھنا چاہیے“۔ (17)

مارشل لاء 1984ء دے دور وچ گھٹن تے سماجی روکاں دا مڈھ رکھیا گیا جہدا خمیا زہ آون والیاں نسلاں نے بھگتنا سی۔ بعد وچ جمہوری دور وچ وی زنائی دے حقاں واسطے بس اینا کو کم ہو یا جو یوں کوئی پنجر اکرے توں ورائنڈے تک لے

آوے پر بے نظیر دے دور وچ بہت زیادہ آساں تے امیدیاں لائیاں گئیاں کیوں جے اوہ آپ وی اک زانی سی اُمید کیتی جا سکدی سی کہ اوہ زانیاں دے حق لئی کوئی قانون سازی کرے گی زانی جو بہت ای پسدی ہوئی صورت حال دا شکار اے اوہ ایس توں باہر نکلے گی پراجیہا کجھ نہ ہو یا آٹے وچ لون دے برابر وی کم نہ ہو یا۔ نصیر الدین بٹ لکھدے نیں:

”ہر اخبار، رسالے اور ٹیلی ویژن یہ نعرہ لگا رہے ہیں کہ اب جمہوری معاشرہ

میں مرد اور عورت برابر ہیں۔ اب یہی نعرے بڑی مکاری اور عیاری سے پسمندہ

ممالک میں بھی عام لگائے جاتے ہیں جبکہ حقیقتاً تمام دنیا میں یہ نعرہ کہ عورت اور

مرد برابر کی سطح پر ہیں یہ ایک بہت بڑا فراڈ ہے جھوٹ اور مکاری ہے۔“ (18)

فیر مارشل لاء وچ جدوں لبرل ازم دا نعرہ و جیانتاں ایہہ عمل سامنے آیا کہ زانیاں دا ہر کھیترو وچ سامنے آونا بہت فائدے مند ہوسکد اے۔ پنجابی لکھاریاں وچ نویں لکھن والیاں نے ایس لبرل ازم دا دکھاوا اپنیاں لکھتاں وچ وی کیتا، لبرل ازم دے آون نال نظریاتی طور اُتے واہو بدلاؤ آونا شروع ہو یا شدت پسندی داراہ موڑ دتا گیا تے زانی دے ہر کھیترو وچ آون نال اوس دا حوصلہ ودھایا گیا۔ حوصلہ ودھاؤ کماں نال نویاں زانیاں لیڈر بن کے سامنے آئیاں ایہہ زانیاں لئی فائدہ مند سی۔ آسبلی وچ زانیاں دے حق لئی آواز چکی جان لگی۔ ”حبہ بل“ پیش کیتا گیا جس نوں اکثریت نے منظور کر کے زانیاں دے حق لئی کم کرن دے عزم نوں اگے ودھایا مختاراں مائی دا کردار اوہ کردار اے جس نے جگت پدھرتے اپنی اک دکھ پچھان کروائی۔ اوس نے مرد دے زانی نال کیسے استحصال دے خلاف آواز چکی تے ایس طرحاں زانیاں جیہڑیاں سماج وچ پوس رہیاں سن اوہناں نوں اپنے حق لئی ٹرن دا حوصلہ ملیا۔ سماج وچ جناچر مرد تے زانی دے جنسی فرق تے ایس فرق نال جڑے نظریاں نوں نہیں مکایا جائے گا ایہہ ممکن ای نہیں ہوسکد کہ زانیاں دا جیون وی مرداں دے جیون وانگر ہو جائے۔ ایس طرحاں دے حالاں اُتے اوہدوں ای قابو پایا جاسکد اے جدوں زانیاں نوں اپنی کوسوچ ملے کہ اوہ اپنے حق نوں پچھان سکے۔

☆☆☆☆☆

حوالے

1- حفیظ ابوالاعجاز، کشاف تنقیدی اصطلاحات، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1985ء، ص 192

2- جمیل جالبی، ڈاکٹر، معاصر ادب، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء، ص 17

- 3- عبد المجید بھٹی، ٹھیڈا، لاہور: ہونہار بک ڈپوزیٹو، 1960ء، ص 56
- 4- افضل حسن رندھاوا، دیوانے دریا، لاہور: پنجاب پبلشرز، 1971ء، ص 111
- 5- جوشوا فضل الدین، پر بھا، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، G-12 ماڈل ٹاؤن، 1963ء، ص 53
- 6- رضیہ نور، بلدے دیوے، لاہور: مکتبہ معین الادب اردو بازار، سن، ص 141
- 7- نادم عصری، اک آنکھی دھی پنجاب دی، لاہور: اقدس پبلیکیشنز چوک اردو بازار، 1976ء، ص 85
- 8- شمیم حنفی، کہانی کے پانچ رنگ، نئی دہلی: مکتبہ جامعہ لمیٹڈ جامعہ نگر، 1983ء، ص 18
- 9- سدرہ رمضان، پاکستانی پنجابی رہتل وچ زنانی دے حقوق مذہب اسلام دی روشنی وچ (مقالہ بی ایس پنجابی) لاہور: لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، 2011ء، ص 63
- 10- زاہد حسن، عشق تارے آدمی، لاہور: انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لیگوتیج اینڈ کلچر، 1999ء، ص 80
- 11- میر تہا یوسفی، اک سمندر پار، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2000ء، ص 84
- 12- مصباح بشیر (مقالہ ایم اے پنجابی)، رفعت دے ناول و بیڑے وچ پردیس دا تجزیاتی مطالعہ، لاہور: شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور نیشنل کالج لاہور، 2008ء، ص 59
- 13- فوزیہ رفیق، سکینہ، لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2007ء، ص 242
- 14- ربیعہ یونس (مقالہ ایم ایس پنجابی)، میر تہا یوسفی دے ناولاں دافنی فکری جائزہ، لاہور: لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، 2013ء، ص 46
- 15- محمد افتخار شفیع، اصناف نثر، لاہور: بیت الحکمت کتاب سرائے، 2012ء، ص 27
- 16- محمد یٰسین، ڈاکٹر، ناول کافن اور نظریہ، لاہور: دارالانوار، 2013ء، ص 7
- 17- خالدہ سلیمی، ریت کے قلعے، اسلام آباد: اولیس قرنی پرنٹرز، سن، ص 9
- 18- نصیر الدین بٹ، مردانہ معاشرہ (مظلوم عورت اور جمہوریت)، لاہور: فلشن ہاؤس 18 مزنگ روڈ، 2008ء،

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan.-Dec. 2017, P.143-156

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری-دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 1

☆ مس صائمہ بتول

پنجابی کلاسیکل قصیاں وچ سئکے میویاں دی اہمیت

Abstract

Here in this study upon Punjabi classical Folk Tales (Qissas) is attempt to throw light from different angles upon the importance of dry fruits used by the poets Punjab classical poets not only describe Punjabi Traditions and culture but also highlight the value of various plants in the life of human beings and explained the characteristic of all the Punjabi vegetation in very attractive manner. In this research paper it is proved that various dry fruits like almond, raisin, pistachios, palm, coconut, etc. Which are mentioned in Punjabi Folk Tales are not only discussed as dry fruits but as symbols and have social, scientific and medical properties, Punjabi poets discuss these fruits because of their social and medicinal value, by this discussion it is proved that these poets were not only poets but they were also

☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

scholars, scientist, botanists and local practicers and
these dry fruits have a vital role in human life.

دھرتی تے گھاہ، بوٹے، رُکھ تے پھل میوے اللہ سوہنے دی ودی دین نیں ایہہ انملا ودھیا انعام تے انمول نعمت
نیں بھوئیں وچوں جو کجھ وی جمد اے اوہ سب نباتات نیں بندے دے دنیا تے آون توں بعد جیہڑی پہلی نعمت رب سوہنے
نے پیدا کیتی اوہ بوٹے نیں بوٹے تے بندے داسمبندھ ڈھیر پرانا اے بوٹے کئی طرح انسانیت دی خدمت کر رہے نیں ساہ
لین توں اڈ لگ بھگ ہر لوڑی بوٹیاں نوں واہرو دنیا جاندا اے بوٹے کئی قسماں دے نیں جیویں رُکھ، فصللاں، سبزیاں، مصالحہ
جاتی بوٹے، پھل، پھل تے میوے وغیرہ خشک پھل یاں میوے قوت بخش جزاں نال بھرے ہوندے نیں۔ اک کھوجکاری
موجب ایہناں وچ 15 توں 20 فیصد پروٹین، 9 توں 12 فیصد کاربوہائیڈریٹ، 3 فیصد توں 5 فیصد حرارے تے معدنیات
ہوندیاں نیں۔ معدنی جزاں وچ پوٹاشیم، صحت بخش سوڈیم جوانی نوں برقرار رکھن والے کپلشیم تے گندھک وی ہوندی اے
خشک میویاں وچ کنک توں ودھ حرارے پائے جاندے نیں۔ سبزیاں دے مقابلے روغن دی مقدار بوہتی ہوون وچوں ایہہ
توانائی اڑان دی وی چنگیری طاقت رکھدے نیں۔ پنجابی کلاسیکل شاعراں، قصیاں تے داستاناں وچ جتھے پنجاب دیاں
فصللاں، پھلاں، بوٹیاں، رُکھاں، سبزیاں مصالحہ جاتی بوٹیاں، سجاوٹی رُکھاں، طبی جڑی بوٹیاں تے گھاہ دا ذکر کیتا اے او تھے
ای خشک پھلاں یاں میویاں بارے وی دس پائی اے ایہناں دے ظاہری رنگ روپ تے سہین توں اڈ ایہناں اندر لگے طبی
تے ادویاتی گناں توں وی پردہ چکیا اے۔ انجیر اک میوہ اے جس دی سونہر رب سوہنے نے قرآن پاک وچ کھادی اے انجیر
نوں انگریزی وچ فگ (Fig) عربی وچ ”تین“، عبرانی وچ ”تینا“، جد کہ سائنسی زبان وچ Ficus Carica آکھیا جاندا
اے۔ ایہدا رُکھ تریہہ فٹ دے لگ بھگ اُچا ہوندا اے تے سال وچ دوواریں پھل دیندا اے انجیر اوہ میوہ دا رُکھ اے جیہڑا
بندے دے دنیا تے آون مگروں سب توں پہلاں آیا ایس حوالے نال خالد غزنوی اپنی کھوجکاری دیاں پرتاں کھول دیاں
لکھدے نیں:

”مفسرین کا خیال ہے کہ زمین پر انسان کی آمد کے بعد اس کی افادیت کے لیے
سب سے پہلا درخت جو معرض وجود میں آیا وہ انجیر کا تھا ایک روایت یہ بھی ہے
کہ حضرت آدم علیہ السلام اور حضرت ہوا علیہ السلام نے اپنی ستر پوشی کے لیے

انجیر کے پتے استعمال کیے۔ (1)

”حسن القصص“ قرآنی قصہ اے ایس قصہ وچ حضرت یوسف تے زلیخادی داستان بیانی گئی اے حضرت یوسف جدوں مصر دے بازار وچ وکے تاں اوہ اوٹھوں دے بادشاہ دے غلام بن کے رہن لگے۔ بادشاہ دی بیوی زلیخا اوہناں تے فدا ہو گئی اوہناں نوں اپنا بناو لئی ہر جتن تے تدبیر کردی رہی ایس مقصد لئی زلیخا نے حضرت یوسف نوں اپنے باغ وچ بلایا اوس باغیچے دا نقشہ کھچدیاں تے اوٹھے سنگترے تے انجیر و رگے میویاں دا ذکر کردیاں لکھدے نیں:

تاریخوں لے رسا جوانی ٹھنڈ پوے وچ سینے

چکھ انجیر رہے وچ لب دے لذت چار مہینے (2)

انجیر زمانہ قدیم دامیوہ اے ایہہ اذکر بائبل وچ لکھدا اے قبل مسیح وچ ایہہ اک میوے دے طور تے جانیا جاند اے پر اصل وچ پھل دی اک قسم اے ایہہ واحد پھل اے جیہڑا رکھ تے ای پک کے تیار ہو جاند اسی۔ انجیر نوں کئی بیماریاں دے علاج لئی ورتیا جاند اے۔ ایس لئی شاعر نے ایہہ دے دیر پا اثرات دا ذکر کیتا اے۔ انجیر بیماری توں اٹھن والے مریض لئی ڈھیر فائدہ مند سمجھی جاندی اے ایہہ دی وجہ اے کہ اک تاں اوہ غذائیت نال بھری ہوندی اے دوجا اوہ دے اندر کوئی ریشہ نہیں ہوندا ایہہ دے وچ ڈھیر مٹھاس توں اڈسٹک ایسڈ، فولک ایسڈ تے کئی غیر نامیاتی نمکیات دی چوکی مقدار لکھدی اے۔ انجیر دے طبی تے ادویاتی کچھ اگھیر دیاں خالد غرنوی لکھدے نیں:

”انجیر کے درخت کی چھال پتے اور دودھ ادویہ میں استعمال ہوتے ہیں عام

لوگ اس کی علاجی اہمیت سے اتنے آگاہ نہیں ہیں جتنا وہ اسے بطور پھل اور وہ

بھی موسم سرما میں جانتے ہیں علم نباتات کی رو سے انجیر کا جس تخلیق خاندان سے

تعلق ہے اسی کنبہ سے بڑپھل اور گولہ بھر بھی ہیں ان میں سے ہر ایک معالجاتی دنیا

میں اپنی اہمیت رکھتا ہے۔“ (3)

انجیر لمی عمر رکھن والا رکھ اے تے سو سال تائیں پھل دیندا اے ایہہ اک پرانا ترین پھل دا رکھ اے ایہہ اذکر قرآن پاک توں پہلاں بائبل وچ وی آیا اے جد کے ایہہ اور تاء عہد رسالت توں مگروں شروع ہو یا یونانی طب وچ بقراط نے ایہہ اذکر کیتا اے تو ریت وچ وی انجیر دا ذکر موجود اے انجیر بندے دا ہر حوالے نال ودھیا سجن پھل اے البرٹ ہل دے حوالے نال

محمد افضل انجیر دے ورتا دے چائن پاؤندیاں لکھدے نیں:

”یہ تازہ کھایا جاتا ہے (اور فوراً ہضم ہوتا ہے) خشک کیا جاتا ہے بند ڈبوں میں محفوظ کیا جاتا ہے مرے اور جیم بننے ہیں بیکری میں بہت استعمال ہوتا ہے خشک انجیروں کو پیس کے ایک قسم کی مزے دار کافی تیار کی جاتی ہے گویا درجنوں انداز میں انسان اسے استعمال کرتا اور لطف اندوز ہوتا ہے انجیر کا شربت صرف مشرق میں نہیں مغرب میں بھی صدیوں سے مقبول چلا آ رہا ہے اور خوش ذائقہ ہونے کے علاوہ گلے پیٹ اور آنتوں کی کئی بیماریوں کا علاج ہے۔“ (4)

انجیر دے انسانی صحت لئی کرشمیاں نال طب دیاں کتاباں بھریاں پیاں نیں ایہہ بندے دے جگر معدے، اعصاب مٹانے توں اڈ پرانیاں پیڑاں نوں مکاؤن لئی ودھیا اے ایہہ اثر ڈھیر چرتا نیں انسانی جے وچ موجود رہند اے انجیر دی ایس خاصیت نوں ای شاعر مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں احسن القصص وچ سچ جے ڈھنگ نال منظر عام تے لیاندا اے ایہتوں پنجابی شاعراں دے ذہنی رجحان تے بوٹیاں دیاں خاصیتاں بارے چوکھی جانکاری دا گوڑ لگایا جا سکدا اے۔ خشک انگور کشمش اکھواندے نیں ایہناں نوں سوگی، منقی تے دکھ وی آکھیا جاندا اے سکن مگروں انگوراں وچ پانی دی گھاٹ ہون وچہوں ایہناں دا گودا چوکھا سخت تے مٹھا ہو جاندا اے کشمش دی چنگی پیداوار لئی پھل نوں ویل نال ای لگا رہن دینا چاہیدا اے۔ ایہہ ای وجہ اے کہ کشمش اجیے خطیاں وچ تیار کیتی جاندی اے جتھے انگور دی فصل تے دھپ بوہتی دیر رہندی ہووے کشمش بارے اُردو سائنس انسائیکلو پیڈیا وچ درج اے:

”بالعموم کشمش کے لیے انگور کی قسم *Vitis Venifera* منتخب کی جاتی ہے زمانہ قدیم میں بھی بے موسم استعمال کے لیے انگور کو اس طرح خشک کر لیا جاتا تھا۔ یہ پہلے پہل بحیرہ روم کے خطے میں کیا گیا اس کی پیداوار ایشائے کوچک، سپین، ایران اور افغانستان میں زیادہ تھی کشمش میں مٹھاس اور وٹامن اے اور بی کے علاوہ لوہے جیسی معدنیات کی بھی قابل ذکر مقدار ہوتی ہے بالعموم ڈیڑھ کلو انگور سے تقریباً آڈھا کلو کشمش حاصل ہوتی ہے۔“ (5)

کشمش اک ودھیا میوہ اے ایس نوں انگریزی وچ Raisin آکھیا جاندا اے سائنسی طور تے ثابت شدہ اے کہ کشمش انگور نالوں ودھ مٹھی ہوندی ای ایس لئی ایس نوں وکھو وکھ پکواناں وچ بطور میوہ ورتیا جاندا اے ایہہ اک پرانا خشک پھل اے پنڈاں تھاواں وچ زردے تنجن تے حلویاں وچ خاص طور تے ورتی جاندی اے جس کھانے وچ منقیاں سوگی ہووے اوہ ودھیاتے شاہی پکوان مینا جاندا اے ایس لئی شاعر قصہ زہرہ مشتری وچ سلطان زہرہ لئی کپے تنجن تے زردیاں وچ کشمش ہوون دا ذکر کردیاں آکھدے نیں:

زردے پلا متجے گوشت کھاندے مکھن گھیو دہی دودھ ملائی دلبر
کشمش ولایتی لکھاں میوے قہوے وچ مصری رلائی دلبر (6)

پنجابی کلاسیکل شاعر علم تے عرفان دی اچھی اچھائی تے فائز سن کہ ایہہ آکھیا جاوے کہ اوہ کوئی اللہ لوک تے ولی سن جیہڑے نوں اکھیں سن اوہ ہر شے دے ظاہری تے باطنی حسن تے سپہن توں جنکار سن خورے ایہہ ای وجہ اے کہ اوہ اپنے شعراں وچ نباتات دا ذکر بڑا سوچ سمجھ کے کردے نیں جیویں سلطان زہرہ دے زردے تے تنجن وچ کشمش دا ذکر کر کے ایہہ ثابت کیتا گیا اے کہ کشمش نال اک تاں کھانے دا ظاہری رنگ ودھ جاندا اے دو جاکشمش وچ موجود دو جے غذائی اجزاء کھان والے دی صحت تے چنگے اثرات لیاندے نیں کشمش جتھے تے توانائی دے خزانیاں نال بھر پوراے او تھھے ای ایہہ دیا ورتاں ودھیاتوں ودھی گوشت، پروٹین تے حیاتین والیاں غذاواں توں ودھ اے۔ ایہہ جتھے وچ تازہ تے صاف خون پیدا کردی اے جتھے نوں پرکشش وی بناؤندی اے شاعر لگ بھگ ایس خوبی نوں ای مکھ مڈھ رکھدیاں سلطان زہرہ دے کھانے وچ کشمش دا ذکر کیتا اے۔

بادام اک انملا سکامیوہ اے ایہہ اشماقوت بخش تے غذائیت نال بھرے میوہ وچ ہوندا اے ایس نوں انگریزی وچ almond آکھیا جاندا اے جد کہ ایہہ انباتاتی یاں سائنسی ناں Prunus amygdalus اے حکیمان تے طبیبان دی تحقیق موجب جیہڑا پھل یا میوہ جس جسمانی عضونال ملدا جلد اہو وے گا اوس جتھے دے حصے نوں اوہ بوہتا فائدہ اڑائے گا۔ خالق کائنات نے بادام دی شکل اکھوانگ بنائی اے ایس لئی حکیم تے وید بادام نوں دماغی قوت تے نظر لئی ودھی خیال کردے نیں۔ پنجابی کلاسیکل شاعر بادام دیاں ساریاں خاصیتاں توں جانوں جا پدے نیں اوہ نہ صرف بادام دی ظاہری خوبی توں جانکار نیں سکوں ایہہ دے اندر لے گناں توں وی انجانوں نہیں اوہناں بادام نوں سجاوٹی لوٹا آکھن توں اڈاک نو یکل میوہ وی

آکھیا اے۔ میاں محمد بخش لکھدے نیں:

میوے پھلے بدم سن پستہ مغز انار

ہور بنی پھل کھیل سی باہر انت شمار (7)

شاعر جتھے سماج دی نیویائی اُچپائی، فطرت دے مظہراں توں متاثر ہوئے بناں نہیں رہ سکدے او تھے ای محبوب تے
سجن دے حسن دی سراپا نگاری وی اوہناں دامن پسند اکھاڑہ اے اوہ وکھو دکھ شیواں نوں اپنے محبوب دے حسن نوں بیان لئی
استعارے دے طور تے ورتدے مولا شاہ مچھوی محبوب دی ٹھوڈی لئی بادام نوں استعارہ ورتدیاں لکھدے نیں:

ونگے ابرو کمان گمالی دونویں بنی بے مثال لیل و نہار دی جی

ٹھوڈی بادام سیاہ خال دو گلھاں اُتے گلاب پھل کم شان رخسار دی جی (8)

خشک میویاں وچوں بادام سب توں ودھ پسند کیتا جان والا تے کھا دا جان والا میوہ اے مغلیہ دور وچ شاہی
دسترخوان تے کوئی کھانا اجیہا نہیں رکھیا جاندا سی جہدے وچ بادام نہ ہوون بادام دماغ نوں طاقت اپڑاندے نیں بادام کھان
نال دل دا عارضہ گھٹ ہوندا اے کولیسٹرول قابو وچ رہندا اے ایہناں وچ فاسفورس ہوون وچوں ہڈیاں تے دندان نوں
نگھڑیاں کردے نیں شوگر نوں قابو وچ رکھن دے نال نال قبض کشاوی نیں تے کینسر ورگی بیماری توں وی بچاوندے نیں۔ حسن
نوں دوبالا کرن لئی وی بادام تے روغن بادام دا ورتاؤ کیتا جاندا اے۔ اصل وچ بادام اپنیاں غذائی تے شفائی خوبیاں وچوں
رب دی انملی نعمت اے ڈاکٹر محمد طارق اپنی کھوجکاری نوں سانجھیاں کردیاں لکھدے نیں:

”بادام غذائی طور پر انتہائی اہم پھل ہے اور مختلف دوائیوں اور بیکری کی

مصنوعات میں بہت زیادہ استعمال ہوتا ہے گرمیوں میں شربت بادام براہ

راست بطور ٹانک استعمال ہوتا ہے۔“ (9)

پستہ نکلے جھاڑی ورگے بوٹے تے تلگن والا اک نو بیکلا خشک پھل اے۔ ایس نوں انگریزی وچ Pistachio

یا Green Almond آکھیا جاندا اے جد کہ لیہد اہباتاتی نال Pistacia Vera اے سکے میویاں وچ پستہ اک نو بیکلا

میوہ اے تے ایہہ سسلی (اٹلی) سپین، فلسطین، جنوبی فرانس، شام، امریکہ، ترکی تے ایران وچ ڈھیر ہوندا اے پاکستان وچ

کوئٹہ تے قلات دے ٹھنڈے علاقیاں نالے پشاور تے ڈیرہ غازی خان وچ چوکھا اُگایا جاندا اے ایہہ کیوں جے بادام وانگ ہوندا اے ایس لئی ایس نوں سبز بادام آکھیا جاندا اے پستے دے ورتاء تے چائن پاؤندیں سوریش کمار لکھدے نیں:

“It is used for colouring and flavour in the preparation of edible thing. Its seeds are edible and mixed in burfi and other sweet meats Ice Cream and candy material”. (10)

پستہ اجیہا میوہ اے جیہڑا جتے وچ گرمی پیدا کردا اے سیال دی کھنگ دا علاج اے ایہہ پھپھڑیاں وچوں ریشے نوں مکاؤن تے قوت حافظہ ودھان وچ خاص کردار ادا کردا اے ایہہ دل، جگر تے معدے لئی مفید اے کوئی وی شے جس تھان اُگدی ہووے او تھے اوہدے دام دو جیاں تھواں نالوں گٹھ ہوندا اے نیں پنجابی کلاسیکل شاعراں میویاں دے ظاہری سپین تے طبی گناں توں جانکار کران دا پر بندہ نہیں کیتا سگوں ایہہ دن دا چاروی کیتا اے کہ پستہ کیسرتے بادام کتھے ملدے نیں تے کتھے پیدا ہوندا اے نیں ایس حقیقت توں پردہ چکدیاں میاں محمد بخش دسدے نیں کہ کیسریوں جے کشمیر وچ اُگدا اے تے عام تھواں تے سونے دے بھاء وکدا اے جد کہ کشمیر وچ اُگن وچوں او تھے سستا ہوندا اے انج ای پستہ بادام پشاور تے ڈیرہ غازی خان وچ اُگدے نیں تے او تھے ستے پرلا ہور وچ مہنگے ہوندا اے نیں شاعر لکھدے نیں:

کیسرتے پستہ ہے کشمیرے پچھو مل لہوروں

پستہ تے بادام محمد ستے ملن پشاوروں (11)

پنجابی کلاسیکل شاعراں صرف عشقیہ داستاناں ای قلمبند نہیں کیتیاں سگوں پنجاب دی رہتل، تاریخ، ریتاں روایتاں علم فلسفے تے حکمت دیاں وی مثالاں قائم کیتیاں نیں اوہناں دے قصیاں نوں پڑھیاں ایس گل دا پک ہوندا اے کہ اوہ کوئی عام انسان نہیں سگوں بڑے اڑے ہوئے عالم تے فاضل سن جنہاں حیاتی دے اک اک پکھ نوں نوکھلا کر کے دکھایا اے۔

ناریل اک جانی مانیا رکھ تے اوہدا پھل اے جیہڑا کھجور دے خاندان نال تعلق رکھدا اے شکل وچ کھجور دے رُکھ نال میل کھاندا اے ناریل دا رُکھ ڈھیر گھٹا ہوندا اے تے تیز ہواواں وی ایس نوں کوئی نقصان نہیں اڑاسکدیاں ناریل دا پھل ویکھن نوں لمبوتر اجد کہ ایہہ امغز گول ہوندا اے کجھ چرسکن مگروں اوہ ہور سنگھو جاندا اے۔ عبدالقادر ناریل بارے جانکاری

دیندیاں لکھدے نیں:

”اس کو انگریزی میں Coconut کہتے ہیں جبکہ اس کا نباتاتی نام ”Cocosnucifera“ ہے اُردو میں اسے ناریل کہتے ہیں اس کا تعلق ”Arecaceae“ خاندان سے ہے یہ ساحلی علاقوں کا پودا ہے اس لیے پاکستان میں یہ محدود رقبے میں صرف کراچی میں کاشت کیا جاتا ہے۔“ (12)

پنجابی کلاسیکل شاعراں قصیاں وچ علم حکمت تے سمجھ سیانف دیاں اجیہاں گلاں چھیڑیاں نیں کہ جہاں نوں پڑھ کے اوہناں دے علم، مشاہدے، ڈونگھی سوچ تے تجربے نوں داد دیوں نوں من کردا اے۔ اوہناں کجھ اجیہاں اٹل سچائیاں اُگھیریاں نیں جیہڑیاں نہ صرف اوہدوں تے اج سگوں رہندی دنیا تائیں ہتھیاں تے سچیاں منیاں جاندیاں رہن گئیاں اللہ سوہنے دی قدرت عظمت تے شان اوہدی پیدا کردہ ہر شے وچ موجوداے جیہڑی اوہدی وڈیائی تے مقام دی گواہ اے۔ اللہ پاک نے اڈواڈ مخلوقاں انسان، فرشتے، جن، پریاں، حیوان، چرند، پرند تے بوٹے پیدا کیتے اک بوٹا اگوں کئی رنگاں ونگاں تے نسلاں داہوند اے ہر اک دی اپنی خاصیت خوبی تے گن ہوندے نیں اللہ سوہنے دی وڈیائی کبریائی تے تخلیقی طاقت تے چانن پاؤندیاں مولانا شاہ مجیٹھوی لکھدے نیں:

طوطے مینا گھت پنجرے سکھا گلاں مکھ جو ہرناہیں مینا کوئل وچوں

گنڈھا پرزے پرزے وچ بیج کوئی نہ نکلے نریل وچوں (13)

ناریل اک میوہ تے غذا ای نہیں سگوں ایس نوں علاج لئی وی ورتیا جاندا اے۔ ناریل دی کچی گری ہاضمے دے نظام نوں ٹھیک کردی اے۔ ایس توں اڈ آندر دی سوچ، پیچش، السر، اسہال تے بواسیر ورگیاں بیماریاں وچ وی ناریل دی گری ودھیامنی جاندی اے۔ ناریل دی گری ای نہیں سگوں تیل وی کئی فائدے رکھدا اے وزن نوں گھٹان توں اڈ پھٹیاں دی تکلیف وچ وی فائدہ دیندا اے ایہد تیل مکھ دی خشکی تے جھیریاں نوں مکاؤن توں اڈ چڑی نوں نرم وی کردا اے۔ انسائیکلو پیڈیا وچ ناریل بارے درج اے:

”ناریل کے پیڑ کا ہر حصہ کسی نہ کسی شکل میں استعمال ہوتا ہے کھوپرے کے خول پر بالوں کی طرح اون سی ہوتی ہے جس کو کوواٹر کہتے ہیں اس سے کرکٹ کھیلنے کی

چٹائیاں فرشی چٹائیاں، پتکھوں کی جھاڑیں رسے اور رسیاں بنائی جاتی ہیں
گدیوں کے بھرنے کے کام بھی آتی ہے گری سے تیل نکلتا ہے جو مصنوعی گھی
صابن سازی کی صورت میں کام آتا ہے روغن ناریل بالوں کی جڑوں کو مضبوط،
ملائم اور چمکدار بناتا ہے اس میں وٹامن ای وافر مقدار میں پایا جاتا ہے ناریل کا
پانی ایک قوت بخش مشروب ہے۔“ (14)

ناریل بناں بی دے اک انملا پھل یاں خشک میوہ اے ایہدے غنائی تے دوائی فائدیاں نوں کسے طرح وی اکھوں
اوڈھرنہیں کیتا جاسکد ایہہ اوہناں خوبیاں توں اڈکھر رہتلاں وچ مذہبی حوالے نال وی اچیری تے نویکھی حیثیت رکھدا اے
خاص کر ہندو سماج نارل نوں بھگوان دی پوجا کرن لئی نذرانے دے طور تے پیش کردے نیں ہندو زانیاں پوجا ویلے ایہدے
پتراں تے پھلاں نال بنیاں ٹومباں پچر دیاں نیں۔ بھادوں دے مہینے وچ پورے چن دی رات نوں ہندو ’پرنیا‘ یاں ’پورن
ماشی‘ آکھدے نیں۔ اوہدوں اوہ ناریل دیہاڑ مناندے نیں ایس توں اڈویاہ دے موقعے تے ناری اپنے ہتھ وچ ناریل
پھڑدی اے گود بھرائی لئی وی ناریل ضرور پیش کیتا جاندا اے انڈیا وچ ناریل دی سماجی تے ثقافتی اہمیت تے چائن پاؤندیاں
ڈاکٹر L.P. Deshmukh لکھدے نیں:

“Coconut has an important place in the cultural
life of India. It is known as Kalapa Visha, the tree
of heavens, since it provides food, drink, shelter and
other essentials of life. For people in hot regions it
is considered auspicious. It is offered in worship,
marriages and other ceremonial occasions” (15)

کھجور نویکلا تے ودھیا پھل جہدے رُکھ جزائر کینیڈی توں جنوبی افریقہ تے ایشیا دے جنوبی ساحل توں برصغیر
تائیں کھلے ہوئے نیں ریگستانی علاقیاں دی خاص پیداوار اے اوتھے کھجور نوں مڈھلے دور توں انسانی خوراک دے طور تے
ورتیا جا رہیا اے۔ کھجور دے پتراں نوں کھجی آکھیا جاندا اے کھجور دا رُکھ عام طور تے گرم علاقیاں وچ ہوندا اے۔ اوہناں

تھاواں تے وی ایسے پھل دیندا اے جتھے پانی دی گھاٹ ہووے۔ کھجور دے کئی فائدے نیں ایہہ جتھے دے ہر انگ نوں فائدہ دیندی اے کھجور نوں بھیوں کے اوہدا پانی جگر لئی وڈی نعمت اے۔ بیماری تے کمزوری وچ ایس نوں ودھیا تھجیا جاندا اے کھجور خوشی دے موقعے تے کھادی جانندی اے تے خوشی دے سدے لئی وی خشک کھجور جہاں نوں چھوہارے آکھیا جاندا اے گھلائے جاندا نیں۔ نبی پاک ہوراں بالاں نوں گھٹی وی کھجور دی دیون دا آکھیا اے۔ حاملہ زنانیاں تے جہاں بچہ جمیا ہووے اوہناں لئی کھجور ائملی نعمت اے ایہہ ای وجہ اے کہ حضرت مریمؑ ہوراں نوں حضرت عیسیٰ علیہ السلام دی پیدائش ویلے کھجور کھاوون دی تلقین کیتی گئی۔ پنجابی کلاسیکل شاعراں کھجور دی وڈیائی تے اوہدے دوائی نالے غذائی فائدیاں توں اڈساجی تے تے مذہبی مقام نوں وی مکھ مڈھ رکھیا اے زہرہ مشتری وچ مولا شاہ مجھ پھوی زہرہ مشتری تے ہاروت ماروت دے اک ہوون تے کھجور کھان ول اشارہ کر دیاں لکھیا اے۔

عالم ارواح وچ پیاں گلو کھڑیاں جی کھجور راں مٹھیاں چھوہارے لون مولیٰ

اک دو بے وچ آرسی اک دو جا معشوق رقیب موسیٰ فرعون مولیٰ (16)

اللہ سوہنے نے زہرہ مشتری نال ہاروت ماروت دامیل کروادتا اوہ اپنے محبوب وچ اپنے آپ نوں ویکھ رہے سن پر عاشق معشوق وچکار رقیب وی ضرور ہوندا اے جیویں حضرت موسیٰ تے رب وچکار فرعون سی کھجور تے چھوہارے دا ذکر خوشی وچہوں آیا اے تے ایہناں دا خوشی دے موقعے تے ورتا پنجابی تہذیب دا حصہ اے کھجور دی انسانی حیاتی وچ ڈھیر اہمیت اے ایہہ اک ودھیا غذا تے ائملی دوا ہوون دے نال نال مذہبی حوالے نال وی اُچیرا مقام رکھدی ای۔ کھجور دی اہمیت تے مقام تے چائن پاؤندی اں خالد غزنوی لکھدے نیں:

”کھجور کا درخت دنیا کے اکثر مذاہب میں مقدس مانا جاتا ہے ہندو اسے درگا پوجا

میں استعمال کرتے ہیں یہودیوں (Fast of Taber Nades) کھجور پر مبنی

ہے عیسائیوں میں Palm Sunday تہوار کھجور پر منایا جاتا ہے۔ مسلمانوں

میں اہمیت کی انتہا یہ ہے کہ نبی پاک ﷺ نے درختوں میں اس درخت کو مسلمان

کہا کیونکہ یہ صابر شاکر اور خدا کی طرف سے برکت والا ہے۔“ (17)

اللہ سوہنے نے کوئی وی شے بے کار تے بے فائدہ پیدا نہیں کیتی ہر شے اپنے اندر موجود گناں وچہوں اہمیت تے

وڈیائی رکھدی اے۔ خشک میوہ جات دی وی انسانی حیاتی وچ ڈھیر اچیرا مقام اے تے اپنے غذائی، شفائی تے سماجی ورتاء وچوں اچھی تھان دے مالک نیں۔

حوالے

- 1- خالد غزنوی، ڈاکٹر، (2001ء) طب نبوی اور جدید سائنس، پاکستان، لاہور: الفیصل ناشران، تیرھواں ایڈیشن، ص 25
- 2- غلام رسول عالمپوری، (2000ء) احسن القصص (قصہ یوسف زلیخا) پاکستان، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، ص 15
- 3- خالد غزنوی، ڈاکٹر، (2001ء) طب نبوی اور جدید سائنس، پاکستان، لاہور: الفیصل ناشران، تیرھواں ایڈیشن، ص 26
- 4- محمد افضل، (2014ء) قرآن کے پودے، پاکستان، لاہور: الفیصل ناشران، ص 45
- 5- فرید اے کولجہ، (2010ء) اردو سائنس انسائیکلو پیڈیا، پاکستان، لاہور: اردو سائنس بورڈ، طبع سوم، ص 1576
- 6- ظفر مقبول، (مرتبہ)، (2007ء)، زہرہ مشتری از مولا شاہ مچھٹھوی، پاکستان، لاہور: بزم مولا شاہ، ص 104
- 7- میاں محمد بخش، (1978ء) شیریں فرہاد، پاکستان، لاہور: کھڑی شریف، سجادہ نشین کھڑی شریف، ص 36
- 8- ظفر مقبول (مرتبہ) (2014ء)، بگال بشتنوا از سائیں مولا شاہ، پاکستان، لاہور: کرامت سخاوت پرنٹرز، ص 1004
- 9- محمد طارق، محمد فضل، محمد صغیر، (2012ء)، پاکستان، لاہور: محکمہ زراعت و اطلاعات، ص 7
- 10- Suresh Kumar (2007), Economic Botany, India, New Dehli: Campus Book International, P.58
- 11- میاں محمد بخش، (سن) سیف الملوک، پاکستان، لاہور: شیخ غلام حسین اینڈ سنز، ص 82
- 12- عبدالقدیر رشک، (2011ء) پاکستان کے پھل، پاکستان، لاہور: اردو سائنس بورڈ، ص 155

- 13 ظفر مقبول، (مرتبہ) (2014ء)، بنگال بشنوا از سائیں مولا شاہ، ص 71
- 14 مختار خاں (مرتبہ) (2005ء) زرعی انسائیکلو پیڈیا، پاکستان، لاہور: اُردو سائنس بورڈ، ص 89
- 15- L.P. Deshmukh, Dr. (2013) Medicinal Plants of India, India, Jaipur:
Oxford Book Company, P.119
- 16 زہرہ مشتری از مولا شاہ مچھوی، ص 190
- 17 طب نبوی اور جدید سائنس، ص 257

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan.-Dec. 2017, P.157-176

☆ مس رشم جمیل

چھنار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 1

ورڈزور تھ تے شاہ حسین، بلھے شاہ دیاں شعری سانجھاں

Abstract

Bulhe Shah and Shah Husain are Beackon houses of Punjabi Poetry. Their poetry is still a lighthouse for people though centuries have been passed. The situation is same with Wordsworth in English. Searching similarties between Punjabi and English poets is an interesting topic. Having differences of language, areas, cultures, even eras, they have many commonalities. In this article, the writer has discussed about these commonalities. This is a comparative study based on Pantheism.

انگریزی دے جیہڑے شاعر انوں ساڈے استھے سبھ توں ودھ جانیا جاندا اے، اوہناں وچ شیکسپیر دے بعد ولیم ورڈزور تھ داناں اے۔ اوہ 7 اپریل 1770 نوں کوکرا ماوتھ، کوکمر لینڈ وچ جنے۔ پوداناں جان ورڈزور تھ سی تے ماں داناں این کوون۔ اوہ پنج بھیناں بھراواں وچوں دوجے نمبر تے سن۔ اوہناں توں نکلی بھین جہڑی تیجے نمبر تے جمی اوہ داناں ڈور تھی ورڈزور تھ سی جہدے نال اوہناں دا بہت پیار سی۔ ڈور تھی وی وڈی ہو کے لکھارن بنی۔ انگریزی ادب تے خاص طور تے رومانویت (Romanticism) وچ ورڈزور تھ داناں کسے تعارف دا محتاج نہیں۔ ورڈزور تھ دا پوادہ کماں وچ اوہدی حوصلہ افزائی کرداسی اوہنے ولیم نوں اپنی ذاتی لائبریری ورتن دی اجازت وی دتی ہوئی سی۔ ورڈزور تھ نے مڈھلی تعلیم اپنی ماں

☆ لیکچرار، گورنمنٹ چراغ شاہ ڈگری کالج، قصور

کولوں حاصل کیتی فیراک تھلڑے درجے دے سکول وچ پڑھیا تے اخیر Penrith وچ اک اُچے درجے دے سکول وچ پڑھن لگا۔ او تھے اوہدی ملاقات میری نال ہوئی جہدے نال بعد وچ اوہنے ویاہ کیتا۔ اوہ اسی سال دی عمر وچ 23 اپریل 1850 نوں انگلینڈ وچ چلاؤنا کر گیا۔

ورڈزور تھ نے لکھن دا مڈھ اپنی اک ”سائیٹ“ توں کیتا جہڑی انگریزی دی بہت مقبول صنف اے۔ ایہ سائیٹ ”دی یورپین میگزین“ وچ چھپی۔ اوس سال ہی 1787ء وچ اوہناں Cambridge St. John's College وچ پڑھنا شروع کیتا تے اپنی بی اے دی سند 1791ء وچ حاصل کیتی۔ گرمیاں دیاں چٹھیاں وچ ولیم سیرسپائے نوں نکل جاندا تے اوہناں تھواں توں لطف اندوز ہوندا جہڑیاں اپنے سہپن پاروں شہرت رکھدیاں سن۔

1793ء وچ ورڈزور تھ دیاں نظماں دا مجموعہ سائمنے آیا۔ 1795ء وچ اوہ ولیم، کالرج نال ملیا تے دوہاں وچکار چوکھی دوستی ہوگئی۔ اوہناں دوہاں نے رل کے 1798ء وچ Lyrical Ballads تخلیق کیتی جہڑا انگریزی ادب وچ اک وڈا کارنامہ سی۔ ایہدے وچ ورڈزور تھ دی مشہور ترین نظماں Tintern Abbey تے کالرج دی The Rime of the Ancient Mariner وی شامل سن۔ اوہدا دو جا ایڈیشن 1800ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ورڈزور تھ دے مشہور کماں وچ ایہ کتاباں شامل نیں:

Lyrical Ballads (1798), Limon Lee, We are Seven, Lines written in early spring, Expostulation and Reply, The Tables Turned, The Thorn, Lines composed a few miles above Tintern Abbey, Lyrical Ballads, Preface to Lyrical Ballads, Strange fits of passion rare I know, She dwert among the untrodden ways, A slumber did my spirit seal, I travelled among unknown menm, Lucy Gray, The Two April Morning,

ورڈزور تھ داسب توں مشہور ترین کم اوہدی Tintern Abbey دا ایڈیشن Lines composed a few miles above Tintern Abbey دی ایہ نظم اوہناں دے فن داسب توں ودھیا مظاہر نیا جاندا اے۔ ایہ قدرت دی حقیقت دے نال روحانی معاملات نال جڑی ہوئی اے۔ جہدے وچ لامحدود ہون دا احساس اے جیہڑا اپنے آپ نوں پہچانن تے فلسفیانہ شبیہات نال جڑیا لہد اے۔ ایہ نظم قدرت دی جوڑن دی طاقت بارے گل کردیاں مکدی

اے۔ ایہ نظم اندرونی تے خارجی ادراک دے احساس تے وچاراں بارے اے۔ ایس نظم وچ لکھاری انسانیت دا علمبردار بن کے ابھر دا اے۔ ایہہ نظم پڑھ کے قاری انسان تے قدرت دے تعلق بارے گوہ کرن تے مجبور ہو جاندا اے۔ پنجابی دے مان جوگ شاعر شاہ حسین دی تاریخ پیدائش 1530 دے لگ بھگ اے، لاہور وچ جنم۔ 1590 دے لگ بھگ رب نون جا ملے۔ اوہناں نے پنجابی وچ ”کافی“ دی صنف متعارف کروائی۔ پونے دوسو دے لگ بھگ کافیاں اج وی جیوندیاں جاگدیاں نیں تے ہر پڑھن سنن والے دے دل اتے اثر کرن دی صلاحیت رکھدیاں نیں۔ بلھے شاہ (1680-1758) دا تعلق پانڈوکی نال سی، ساری عمر قصور تے لاہور گزاری۔ اوہناں نے زیادہ تر کافیاں لکھیاں، ایس توں وکھ ستوارے، اٹھوارے، بارہاں ماہ تے ہور وی بہت کجھ لکھیا۔ بلھے شاہ تے شاہ حسین دوہاں دی شاعری اُچی سچی اے پر دوہاں وچ مزاج دا بہت فرق اے۔ جتھے شاہ حسین نے عاجزی تے انکساری نال گل کیتی، او تھے بلھے شاہ کول زیادہ تر کھڑکار تے اُچا لہجہ ملدا اے۔ ایہناں دوہاں وچ پنجابی زبان دی سانجھ توں وکھ اک سانجھ ”کافی“ لکھنا اے، تے دوجی سانجھ چرنے نوں انسانی جسم دی علامت بنا کے گل کرنا۔ ولیم ورڈزورٹھ ساڈے ایہناں دو دیو پیکر پنجابی شاعراں دے کجھ دیر بعد جمیا۔ بلھے شاہ دا اخیر لا زمانہ آوندیاں تائیں انگریزی اثرات ہندوستان وچ آنے شروع ہو گئے پر پنجاب اوہدوں تیکر محسوس ہون دا ویلا نہیں سی آیا۔ پنجاب تے انگلینڈ دو دور دراڈے دیس نیں۔ ورڈزورٹھ دے انگلینڈ تے پنجابی شاعراں دے وچکار ہزاراں میل داسمندی تے زمینی فاصلہ موجود سی۔ دوہاں دیساں دے موسماں، لیڑیاں تے پہراوے، ماحول، زبان تے ہور گلاں دا ڈھیر فرق اے۔ ورڈزورٹھ دا دور آون تیکر انگلینڈ اوس ویلے صنعتی دور دے مونہہ اگے کھلوتا سی جد کہ شاہ حسین تے بلھے شاہ دا ہندوستان اے تیکر جاگیر داری ماحول اندر حیاتی لنگھار ہیاسی۔ ہر شاعر اپنے دور تے ماحول دا قیدی ہوندا اے۔ اوہ جووی کرے، اپنے ماحول توں باہر نہیں جاسکدا اوہدے ذہنی پچھو کڑ وچ ہمیشہ اوہدا ماحول موجود رہندا اے۔ فیروی وڈی شاعری انسان نوں بنیاد بنا کے گل کردی اے، ایس لئی کسے وی دیس دی کلاسیکی شاعری دی سانجھ، دُوجے دیس دی کلاسیکی شاعری وچ ویکھی جاسکدی اے۔ شاہ حسین تے بلھے شاہ دی شاعری دی ورڈزورٹھ نال کیہ سانجھ اے تے ایہناں وڈے شاعراں نے اک سانجھے خیال نوں کس ڈھنگ نال ورتیا اے۔ ورڈزورٹھ اوہناں معنیاں وچ صوفی شاعر نہیں سی جنہاں معنیاں وچ پنجاب دا صوفی شاعر ہوندا اے پر ایہہ ویکھنا وی ضروری اے کہ جہڑے ماحول دی اوہ پیداوار سی، او تھے دے صوفی او سے قسم دے ہو سکدے نیں جویں دا ورڈزورٹھ بن گیا۔

بلھے شاہ پاء پڑھیاں توں نسدا اے، کدھرے اکوالف درکار ہون دی گل کردا اے تے ورڈ زورتھ وی کتاباں نوں
چھڈ کے فطرت پڑھن دی گل کردا اے۔ اوہ وی قدرت نوں اپنا استاد تے رہنما سمجھدا اے۔ جس چیز نوں ورڈ زورتھ فطرت
آکھدا اے، اوہی بلھے شاہ تے شاہ حسین دا ”یار“ تے رب اے۔ جو کدی اوہ سوہنا لٹکاں نال عجب چال چلدا اے، کدی اوہ
ڈھولا آدمی دے روپ وچ آوندا اے تے کدی کسے ہوہر طرحاں اپنا من پرچا ندا اے۔ کدی ہیر تے رانجھے داروپ وٹاندا
اے تے کدی آپ ای عاشق تے معشوق بن کے اپنے جلو یاں دا نظارہ کردا اے۔ جد کہ ورڈ زورتھ اک اجہی ہستی دی گل کردا
اے جہدی وسوں ڈب دے سورج دی روشنی وچ اے، اوہ گول سمندر تے جیندی ہوئی ہوا، نیلے آسمان وچ تے بندے دے ذہن
وچ موجود اے ایہو گل اوہدے توں پہلاں شاہ حسین تے اوہدے توں بعد بلھے شاہ نے وی کئی رنگاں وچ بیان کیتی اے۔ ذکر
اوسے ہستی دا اے جو اندروی اے تے باہروی۔ جیہری روم روم سمائی ہوئی اے تے جہدے جلوے باہروی ہر پاسے کھلے
ہوئے نیں۔ ورڈ زورتھ لکھدے نیں:

"Up! Up!

My Friend and quit your books.....

Let Nature be your teacher" (1)

ترجمہ: اٹھا اٹھ میرے بیلیا کتاباں نوں چھڈ دے قدرت نوں اپنا استاد بن دے

ایہ گل پڑھیاں ہو یاں بلھے شاہ ہوراں دی کافی اپنا آپ یاد کران لئی سامنے آ

کھلندی اے۔ علموں بس کریں او یار اکوالف تیرے درکار۔ علم نہ آوے وچ

شمار اکوالف تیرے درکار جاندی عمر نہیں اتار علموں بس کریں او یار (2)

ورڈ زورتھ ہوراں نے وی ایس علم نوں نہ ملن والی محنت آکھیا اے تے ایس علم نوں بس کر کے قدرت وچ گواچن دا

سبق دتا اے۔ کیوں جے اوہناں دے نیڑے قدرت ایس علم نالوں چنگا استاد اے۔ ورڈ زورتھ ہوراں دی نظم وچ لفظ نیچر

نوں وڈے "N" نال لکھیا جانا وی ایس گل دی نشا نکاری کردا اے کہ اوہ قدرت نوں قدرت توں ودھ کے کجھ سمجھدے سن۔

ایس دینا تے آکے منکھ جدوں اپنے آ لے دوالے جھاتی پاندا اے تے فیروہ شیواں دے اصل نوں جانن دی

کوشش کردا اے کیوں جے انسان قدرتی طور تے متجسس اے اوہ اپنے آ لے دوالے دیاں شیواں نوں ویکھ کے اوہناں دا ماخذ

جاننا چاہندا اے ایہہ سدھر اوہدے اندر مڈھوں ہی موجود ہوندی اے۔ ورڈ زورتھ مذہبی طور اُتے عیسائی سی پراوہدی سوچ

اوہنوں صوفی شاعران دی فہرست وچ لیا کھلاردی اے۔ ایہ گل یاد رکھن والی اے کہ بدھ تے ہندو مذہب توں لے کے اسمانی مذہباں یہودیت تے عیسائیت وچ وی صوفیاں دا اک طبقہ ہمیشہ موجود رہیا اے۔ ورڈ زور تھاریس گل نوں منن والا سی کہ ہر شے وچ جدوں رب لٹکارا ماردا اے تے اوہ لٹکارا سگوں رب امی اوہناں بے رونق تے بے معنی شیواں نوں دان کردا اے۔ اوہ اوس رب نوں چمکدیاں تاریخاں وچ ویکھدا اے اوہ اوسے رب نوں پھلاں وچ ویکھدا تے اوہناں دی خوبصورتی نوں رب دی خوبصورتی خیال کردا اے۔ ورڈ زور تھ آکھدے نیں:

"A sense sublime of something for more deeply
interfused whose dwelling is the light of setting
suns, and the round ocean and the living air, and
the blue sky, and in the mind of man. (Tintern
Abbey) (3)

ترجمہ: اک روحانی خوبصورت احساس جہڑا چنگا چوکھا رلیا ہو یا اے جہدی وسوں ڈبے
سورج دی روشنی وچ ایسے گول سمندر، تے جیندی ہوئی ہوا اوپتے نیلے اسمان وچ تے
آدی دے ذہن وچ۔

جدوں کسے شے نوں اکھاں نالوں ودھ کے ویکھیا جائے تے نہ صرف ویکھیے سگوں اوہدے اندر لکی شے پچھاپے
تے انسان نوں اوہ لفظ نہیں لہدے جس نال رمز دا اظہار ہووے۔ ولیم ورڈ زور تھ اپنے محسوسات نوں ناں دیوں توں وانجھے
نیں تے اوہناں نوں دنیاوی شیواں، قدرت دے سپین، نیلے اسمان، گہرے سمندر، ڈبے سورج وچ اوہو ذات وکھالی
دیندی اے جہدے توں پنجابی صوفی شاعر اوس سچے دین دے پیروکار ہون دے ناطے آگاہ سن۔ جہنوں اوہ "A Sense
Sublime" داناں دیندے۔ اوہنوں شاہ حسین ہوری انج وکھاندے نیں:

پایانی، میں پایانی میں اپنا پایا پایا
عرش، کرسی، پون، پانی، سبھ میں آپ سما یا
کل شی محیط کہا یا، کنت کنز آ کھ سنایا
کہے حسین، ایہ مر م سانوں، شاہ جلال بنایا (4)

علاقہ دکھتی، وسوں دکھتی، ہر شے دکھتی فیرونی بقول ابولافہ جدوں بندے نوں اک مقدس احساس چھو جاندا اے
 فیرو بندے تے مالک وچالے لفرق اُکامک جاندا اے۔ بندامالک تے مالک بندابن جاندا اے۔ ورڈز ورتھ نوں وی اوہ مقدس
 احساس چھو گیا سی جہنے اوہناں نوں باقی ہر شے توں بے نیاز کردتا اوہ قدرت وچ اوہو کجھ لبھدے رہے جس نوں صوفی شاعراں
 نے جنگل میلے وچ ڈھونڈ دیاں عمر لنگھا چھڈی۔
 ورڈز ورتھ Titerm Abeey وچ آکھدے نیں:

A motion and spirit, that impels
 All thinking things, all objects of all thought
 And rolls through all things (96-103) (5)

ترجمہ: اک حرکت تے روح، جھڑی ساریاں شیواں نوں مجبور کردی اے۔ ہر وچا دے ہر وچا نوں تے ساڈیاں
 شیواں وچ گھمدی اے۔ اوہ حرکت اوہ روح کیہ اے جھڑی ہر شے وچ موجود اے روحانی اے جہنوں ویکھیا تے نہیں جاسکدا
 پر ہتھ لائے بغیر محسوس کیتا جاسکدا اے۔ ایس نظم وچ ورڈز ورتھ ہوراں انسان دی تعینات تے کائنات دی عالمگیریت نوں
 وحدانیت دے جام وچ پاؤں دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں اوس پراسرار رمز نوں دکھان دی کوشش کیتی اے جھڑی بطور اک
 جوان لکھاری دے اوہدے دماغ وچ موجود رہندی سی۔ اوہنے اوس نظریے نوں دکھان دی کوشش کیتی جھڑا سپینو زانے سایمنے
 لیانداتے "Oneness" دا تصور واضح کیتا۔ اوس اکھدی تاگھ توں ہی ورڈز ورتھ ہوریں واقف ہو گئے جھڑی بلھے شاہ ہوریں
 اپنی کافی وچ دکھائی اے

بلھے شاہ ایہ بات اشارے دی جہناں لگ گئی تاگھ نظارے دی

دس پیندی پھر ونجارے دی ہے ید اللہ فوق اید بھم (6)

رب دیاں تجلیاں ایس کائنات وچ چار چھیرے موجود نیں پر اوہنوں ہر اکھ نہیں ویکھ سکدی پر ایہ اوہ رمزاں اوہ
 سدھراں جھڑی جے اک واردل وچ ڈیرے لائے تے فیرو پوری حیاتی بند ایس تاگھ وچ ہی لنگھا دیندا اے تے اوہنوں مکتی
 نہیں لبھدی۔ ورڈز ورتھ نے اپنی ہر نظم نوں قدرت نال جوڑیا تے قدرت دے شاعر اکھوائے کیوں جے اوہناں نوں اوس
 نظارے دی تاگھ لگ گئی سی جھڑا قدرت دے نظاریاں وچ چھپیا ہو یا سی۔ ورڈز ورتھ ہوراں ایس گل دا دکھالا کیتا کہ قدرت
 کول درداں نوں ختم کرن دی طاقت اے اوہ تھکے ہوئے تے تکلیف وچ موجود دلاں نوں پرامن کردی اے۔ اوہ قدرت دی

ایس خاصیت نوں "The Healing Power" داناں دیندے نیں یعنی مرہم رکھن والی طاقت۔ اوہ آکھدے نیں کہ مادی زندگی تے مادیت پرستی انسان دے ذہن نوں تھکا کے اوہنوں تکلیف وچ مبتلا کر دیندی اے تے انسان دے دل وچوں جیون دا خیال مک جاندا اے اوہ ذہنی طور تے ایسا تھک جاندا اے تے ایس گل نوں اوہ شہری زندگی نوں ناپسند کرن دی وجہ بناندے نیں۔ شہری دی تھاں شور شرابے والی زندگی کہنا زیادہ موزوں ہوئے گا۔ اوہ زندگی جہدے توں بچن لئی شاہ حسین ہوراں نے درویشی چولا پا کے اپنے آپ نوں لعنت تے ملامت دا حقدار بنا لیا۔ ورڈ زورتھ ہوراں آکھیا کہ جے اک کلا کرا انسان نوں کجھ دیر لئی میسر آ جاوے تے فیر اوہدی زندگی دیاں تکلیفاں گھٹ ہو جائیاں نیں۔

"But oft, in lonely rooms, and mid the din of toron
and cities, I have owed to them in hours of
weakness, sensation sweet. Felt in the blood and
felt along the heart; And passing even into the
purer mind with tranquil restoration....." (7)

بلھے شاہ ہوراں ایس گم ہو جانو نوں اپنی کافی راہیں ایس طرحاں سائمنے لیا ندا اے:

اب ہم ایسے گم ہوئے
پریم نگر کے شہر
اپنے آپ نوں سو دھ رہے ہیں
نہ سہا تھ نہ پیر
کھوئی خودی اپنا پد چیتا
تب ہوئی گل خیر
لتھے پگڑے پہلے گھر تھیں
کون کرے زور
بلھا شوہ ہے دو ہیں جہا نیں
کوئی نہ دسد اغیر (8)

اپنے آپ نوں سو دھن لئی کھلے رہن دی لوڑ ہوندی اے۔ خاموشی وچ لکے اسرار لوکائی دے آل دوائے نہیں لکھے جا سکدے۔ اوہور مزاں ورڈ زورتھ ہوراں نوں وی خالی کمریاں وچ لبھدیاں سن اوہناں نوں انج جا پداسی کہ قدرت وچ مرہم رکھن دی تے دکھی دلاں نوں سکون دیون دی طاقت اے۔ ایسے گل نوں بلھے شاہ ہوری انج ویکھدے نیں:

رانجھا میں وچ میں رانجھے وچ، ہور خیال نہ کوئی

میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی کرے دلجوئی (9)

جدوں اوہنے مرہم رکھنا اے تے اوہنے اپنی دلجوئی کرنی اے منکھ دی دلجوئی نہیں کرنی کیوں جے انسان تے بندے وچکار قرب اینا ڈھیر اے کہ دوئی دا تصور موجود ہی نہیں رہندا۔ ایسے گل نوں ورڈ زورتھ ساری حیاتی "Healing Power" سمجھدے رہے۔ ورڈ زورتھ اک کپکے پیڈھے Pantheist دے طور تے قدرت واسطے گہری محبت رکھدے سن۔ ایہ نظریہ قدرت نوں اک باوقار تجربہ سی جہڑا عام دنیاوی تجربات توں دور اے تے کل شخصیت نوں اسارن لئی ات ضروری اے۔ ایہدے توں بغیر شخصیت ٹوٹیاں وچ اُسر دی اے اک نقتے وچ نہیں۔ ورڈ زورتھ ہوراں دی شاعری داوڈ احصہ قدرت وچ خداتے خدا وچ قدرت دی نینہ رکھدا اے۔ شاعر دی فطرت پیغمبرانہ اے جہڑی چراگا ہواں، پہاڑاں وچ سپین ویکھدی اے اوس سپین نوں روحانی انداز نال اگے لیا وندی اے۔ ورڈ زورتھ ہوراں کول سانوں ایہ نظریہ لبھدا اے کہ رب ہر پاسے اے فطرت وچ یکجا اے روح تے قدرت دا آپسی رشتہ ڈونگھا اے۔ اوہ دکھاندا اے کہ انسان قدرت وچ رہندیاں ہویاں وحدانیت وچ سکون پاند اے۔ ورڈ زورتھ ہر مادی شے نوں اک اجیہی دنیا وچ لے جاندا اے جتھے اوہ شخصی خصوصیتاں توں اگانہہ ٹر جاندا اے۔ ایسے مادی دنیا نوں پکھے چھڈ کے حقیقت ول آگاہی دیندا اے۔ ایہ دکھان دی کوشش کردا اے کہ انسانی نفسیات تے آفاقیت دراصل اک اے۔ ایہہ نظم گوہ کرن مگروں ایہہ راز کھولدی اے کہ ایہدے وچ ورڈ زورتھ ہوراں نے اک سرجنہارول اشارہ کیتا اے جہڑا کائنات وچ موجود اے اوہدے لفظاں وچ Spinoza دے نظریات گونج دے نیں تے ایہہ اوس خدانوں فطرت توں ماورا سمجھن توں منن توں انکار کردیندی اے۔

“.....Therefore am I still a lover of the meadows and the woods and mountains' and of all that we behold from this green earth; of all the mighty world of eye, and ear - both what they half create,

and what we perceive; well pleased to recognise. In nature an the language of the sense, the anchor of my purest thoughts the muse the guide, the guardian of my heart, and soul of my moral being”. (10)

ترجمہ: ”ایس واسطے میں اے وی چراگا ہواں تے جنگلاں دا محبتی آں تے پہاڑاں داتے اوہ سبھ کجھ جہڑا ایس ایس ہری زمین تے ویکھنے آں، ایس اکھاں تے کناں دے وڈے جہان اتے، دوویں جہڑا ایس ویکھیے تے اوہ ادراک کرنے آں، اوہدی معرفت خوشی دیندی اے۔ حسیات دی بولی تے قدرت میرے سبھ نالوں خالص وچاراں نوں ٹھلن والی، رہبر، میرے دل دی رکھوالی کرن والی تے میرے وجود دی روح۔“

ورڈز ورتھ ہوراں قدرت دا اوہ تعارف کروایا اے جہڑا اوہ قدرت نوں سمجھدے سن۔ اوہو قدرت اوہناں دے سب نالوں نروئے جذبیاں نوں ٹھیلدا سی، اوہور ہیرسی، اوہواوہناں دے دل دی رکھوالی کرن والا سی۔ ایہوشاہ حسین ہوراں دے کلام وچ وکھالی دیندی اے جدوں اوہ آکھدے نیں ”اندرتوں ہیں باہرتوں ہیں روم روم وچ توں، توں ہیں تانا توں ہیں بانا سبھ کجھ میرا توں“..... تد اوہ اوس قدرت نوں رہبر، رکھوالا، جذبیاں نوں ٹھیلن والا تے..... نوں ڈنگن والا سمجھدے نیں اوہ Spirit جہڑی ورڈز ورتھ ہوراں نوں قدرت وچ جھلمکدی دسدی اے شاہ حسین ہوریں اپنے پچھو کڑتے وسوں پاروں اوہنوں اندرتے باہر ویکھدے نیں:

”اندر باہرا کا سائیں کس نوں آکھ سائیں“

But trailing clouds of glory do we come from God

کافی وچ اپنے اندر خدا نوں گھر منن تے اسرار کردی جا پدی اے:

انوں گھر منن تے اسرار کردی جا پدی اے:

ایس عشق دی جھنگلی وچ مور بولیندا

سانوں قبلہ تے کعبہ، سوہنا یار دیندا (11)

سانوں گھائل کر کے فیر خبر نہ لئی آ
تیرے عشق نچایا کر کے تھیا تھیا (11)

ایس دنیا وچ گھل کے انسان نوں گھائل کیتا گیا، کیوں جے اتھے آون لئی اصل توں دور ہونا پیتے برہوں دے
خنجراں سینے ونبھدتے۔ برہوں وس پیاتے وصل دی سدھر رکھن والے وچھڑی کونج وانگوں کر لان لگے۔ ورڈ زورتھ ہوراں وی
جمنے نوں اک نیندرتے بھل جانا آکھ کے خورے ایس گل ول ہی اشارہ کیتا سی پر اوہ اپنے پچھو کڑتے وسوں پاروں ایس گل
نوں ایس رمز نوں پوری طرحاں سمجھن توں وانجھے ہوئے سن۔ "A Soul that rises with us" بلھے شاہ ہوراں دے
نال اوہناں دی اک ہور کافی وچ رلدی دکھالی دیندی اے جدوں اوہ آکھدے نیں:

”کھولے دے پر چھاویں وانگوں، گھوم رہیا من ماہیں“

اوہ روح تے کھولے دا پر چھاواں اکوای اے جہنوں ایہ دوویں وکھری وسوں والے شاعر نال لے کے ٹرے پر اپنی
وسوں بارے اک دو جے توں وکھرے نظریات رکھدے سن، وکھرے وچار رکھدے نیں۔ ورڈ زورتھ ہوراں آکھیا:

"Come forth into the light of things, let Nature be
your teacher"

ایس توں ثابت ہوندا اے کہ اوہ اپنے تجربے لوکائی نال ونڈنا چاہندے سن تے لوکاں نوں گوہ کرن تے اکساندے
سن جو یس قرآن پاک وچ دنیا تے موجود رب دیاں نشانیاں تے گوہ کرن لئی آکھیا گیا اے کہ ایہ اوہ نشانیاں نیں جہناں وچ
رب تعالیٰ دا وجود لکھیا ہویا اے۔ اک بصارت نال بھری ہوئی اکھ اوہناں نشانیاں توں ہور معنی کڈھے گی تے اک عام بصارت
توں وانجھی ہوئی اکھ اوہناں رمز توں آگاہ نہیں ہو سکے گی۔ ورڈ زورتھ ہوراں اوہناں شیواں تے گوہ کر کے قدرت نوں اپنا
استاد بناو نوں آکھیا کہ قدرت جھڑی اوہناں مطابق اک رہبری اوس نوں ہی رہبری داکم دے دیوے تے فیر اوہدے تے
چھڈ دیو کہ اوہ تہا نوں کیہ سکھاندی اے۔ ورڈ زورتھ ہوری اپنی The Prelude وچ آکھدے نیں:

When from our better selves we have too long
Been parted by the hurrying world and droop,
Sick of its business, of its pleasures tired,
How gracious, how benign is solitude" (12)

ترجمہ: جدوں اسیں اپنی بہترین تھیں توں ایس بھسوڑی پائی دنیا پاروں
 وکھرے ہو گئے تے لٹک گئے، ایہدے رولیاں توں تنگ، ایہدے مزیاں توں
 بھرے ہوئے اکلا پانکنا مہربان تے نرم اے۔

ورڈز ورتھ دنیا دے جھیریاں توں اکے ہوئے سن کیوں بے اوہناں داسکون قدرت وچ سی۔ قدرت چونکہ اوہناں
 لئی کوئی روح سی، خدا سی ایس لئی اوہ دنیا دے جھیلیاں وچ سکون دی تھیں وحشت پاوندے سن تے ایس دنیا نوں اپنی تیر تھیں
 توں انسان نوں دور کرن داموجب خیال کردے سن۔ ایہو گل شاہ حسین ہوراں دے کول کجھ انج وکھالی دیندی اے:

مائے نی میں کہنوں آکھاں، درد وچھوڑے دا حال
 دھواں دکھے میرے مرشد والا، جاں پھولاں تاں لال
 سولاں مار دیوانی کیتی برہوں پیا ساڈے خیال
 دکھاں دی روٹی، سولاں دا سالن، آہیں دا بالن بال (13)

ورڈز ورتھ ہوریں جس وچھوڑے دی وجہ ایس چھتی پائی دنیا نوں ٹھہراندے وکھالی دیندے نیں شاہ حسین ہوراں
 او سے وچھوڑے دے حال واسطے کوئی نہ لہسن دی تکلیف نوں اپنے لفظاں راہیں بیان کیتا اے کہ اوہ کس نوں حال سناون کہ
 اوہناں دے پلے برہوں پے گیا اے۔ اوہ تیر تھیں توں جدائی ول آگئے نیں جتھے اوہناں نوں اپنے محبوب دا وصال نصیب
 نہیں ہونداتے اوہ جنگل پیلے او سے اکائی نوں دوبارہ پاون واسطے ڈھونڈ دے پھر دے نیں جنوں ایس دنیا دے جھیلیاں نے
 اوہناں توں وکھ کر چھڈیا اے تے اوہناں دی حیاتی سولاں وانگوں کر چھڈی اے۔ جتھے بقول ورڈز ورتھ رولے نیں، جھیلے
 نیں تے اوہناں رولیاں توں انسان دا دل تنگ اے، بظاہر اکھوں وکھالی دیندیاں نظاریاں وچ سوائے اکتاہٹ دے کجھ نہیں
 اے۔

The World has no heart,
 But I, though a handful of dust, our all heart
 It is a pleasant garden unworthy of my song!"
 A smile appeared on his lips-
 He did not say a world! (14)

ترجمہ: دنیا وچ کوئی دل نہیں، لیکن میں بھاری مٹی دا اک ذرا آں میں سارے دا
سارا دل آں۔ ایہ اوہ سوہنا باغ اے جیہڑا میرے گانے دے قابل نہیں۔

اوبدے ہوٹھاں تے اک مسکان ابھری اوہنے اک لفظ وی نہ آکھیا۔

نظم Solitude وچ ایس دنیا دیاں تلخ حقیقتاں توں گھبرا کے رب ول جاون دی گل کیتی گئی اے۔ بندار ب دے
وجود نوں پا کے اوبدے تک اپڑ کے ایس گل دا شکوا کر دا اے کہ رب تیری دنیا وچ میرا کوئی نہیں۔ تیری دنیا دے لوک دلوں
وانجھے نیں۔ شاہ حسین لکھدے نیں:

جہاں دیکھو تہاں کپٹ ہے، کہوں نہ پوچھین

دغا باز سنسار تے، گوشہ پکڑ حسین

من چاہے محبوب کو تن چاہے سکھ چین

دوہرا بے کی سیدھ میں، کیسے بنے حسین؟ (15)

شاہ حسین ہوری جگ دے رج کے کوڑے ہوون بارے سدھی گل کر دے دکھالی دیندے نیں چار پھیرے فریب
تے دھاندلی ہے تے کسے پل وی کسے تھان وی چین نہیں لکھدا۔ دنیا ساری جھوٹی تے مکاراے ایس لئی ایس دنیا نوں وسار
کے دکھرا ہو کے بہہ جا۔ اوہ دکھرا ہونا نچ دا ہی اے جو یں ورڈز ورتھ اپنے کلمے کمرے وچ سکھ پاندے نیں او تھے سکون نال
ہوندے نیں۔ دنیا دیاں جھیلیاں تے کوڑاں توں دور ہوندے نیں۔ کیوں بے مراقبہ دا عمل یاں فی رب سچے نوں پاون دا
عمل انسان دے دل نال شروع ہوندا اے جدوں اوہ گوہ کرے، خاموش ہووے تے قدرت دے اسرار تے گوہ کر کے
بظاہر دکھالی دیون والیاں شیواں نوں وسار کے اک رب سچے نال لوالوے تے فیہر خدا تعالیٰ وی بانہہ پھڑ لیندے نیں تے پار
لنگھا دیندے نیں۔ انسان مسکراندیاں چھریاں تے غماں دے پرچھاویں دیکھن دے قابل ہو جاندا اے۔ فیہر اوہنوں سچائی
نوں پڑھنا آ جاندا اے۔ ورڈز ورتھ لکھدے نیں:

"With an eye made quiet by the power of harmony,
and the deep power of joy, we see into the life of
things." (16)

ترجمہ: اکھ چھوں ہم آ ہنگی دی طاقت تے خوشی دی گورھی طاقت نے خاموش کر

چھڈ یا اے، اسیں اوہدے نال شیواں دی جیتی ویکھنے آں۔

پہاڑ، میدان، چشمے، چپ کھلوتے رکھ اوہناں دی حیاتی وچ جھاتی مارن لئی عام انسانی اکھتوں ودھ بصارت دے طالب نیں۔ انسان اوہ بصارت اوہدوں حاصل کردا اے جدوں قدرت تے انسان وی ہم آہنگی تے خوشی دے جذبے نال سرشار ہوندے نیں اوہ قدرت دا اسرار سمجھ جاوے کہ اردگرد نظر آون والے نظارے دراصل اکوہستی دے نیں جنہوں خدا آکھ لوویاں Spirit آکھ لو واصل اوہوہی اے تے جدوں بندالیں حقیقت نوں پالوے فیر اوہدے واسطے رب دیاں بنائیاں شیواں دیاں حیاتیاں وچ جھانک کے ویکھنا وی سوکھا ہو جاندا اے۔ نظریہ کہ واحد رب اے اوہوای ہر شے ورڈ زورتھ دے اوس خیال نال رلدی اے جدوں اوہ آکھدے نیں کہ اوہدا بسیرا ڈب دے سورج، گول سمندر، چندی ہواتے نیلے اسمان تے اے۔

ورڈ زورتھ قدرت وچ رب نوں ویکھن والے سن ایس لئی اوہناں دا ایہ تجربہ وی اک روحانی تجربہ ای جا پدا اے چنے اوہناں نوں مہبوت کرداتے اوہ ہلن جلن دے قابل نہ رہے۔ فیر نظم وچ "alone she cuts and birds" وچ لفظ alone قابل گوہ اے کیوں جے ورڈ زورتھ ہوری اوس کڑی نوں پہلی وار ویکھ رہے سن اوہناں نوں ایہ کوں پک ہو یا کہ اوہ کلی ہی ایہ کم کردی اے۔ شاید اتھے اوہناں دے لفظ "alone" توں مراد وحدانیت اے جو اس ذات خداوندی کلم کلی ہر کم کردی اے شاید اوہ اوس پیرائے وچ ایس کم نوں ویکھ رہے نیں۔ جتھے اوہناں نوں گانا سمجھ نہیں آ رہیا بولی پاروں اوہ اوس گانے وچ ڈب دے جارہے نیں مدہوش ہوندے جارہے نیں جو اس عشق شراب پیتی ہووے۔

میںوں عشق ہلارے دیندا

مونہ چڑھیا یا ربلیندا

بلھا دوروں چل کے آجی

اوہدی صورت نے بھر مایاجی (17)

ورڈ زورتھ ہوراں نوں وی وادی وچ کڑی دی شکل وچ اوہدے گانے دی واج وچ ربی حسن دسیا چنے اوہناں نوں عشق ہلار داتے اوہ اتھے ہی اپنے سرت اپنے ہتھ وچ نہ رکھ سکے۔ یاد رہیا تے اوہ گانا تے اوہ آ لے دوالے دا حسن۔ اوس ماحول دا اثر سی کہ ورڈ زورتھ ہوری اوہناں اوہدی غیر موجودگی وچ وی اپنی سماعت وچ محسوس کردے رہے۔ ایہو بیان ورڈ زورتھ

دی نظم The Daffodils وچ اے۔

The waves beside them danced, but they
Out- did the sparkling waves in glee:
A poet could not but gay,
In such a jocund company (18)

جہڑے خوشی نال نچدے اپنے سر ہلار ہے سن
لہراں وی سویر دیاں ہو اوچ نچ رہیاں سن
پر پھلاں نے اوہناں نوں خوشی وچ کچھ چھڈ دتا
اک شاعر ایس خوشی نال بھروسے محبت وچ
خوش ہون توں دکھ کجھ ہور نہیں کرسکدا

ایہو تجربہ شاعراں نوں کھیتاں وچ موجود کڑی دے گانے نال ہو یا اے اوہو ای ایہناں پھلاں وچ ہو رہیا سی کہ
اوہدا دل خوشی نال بھر گیا۔ ایہدی وجہ وجودی نظریے نوں لکھ رکھیاں ہو یاں ویکھوتے اوہو ہی اے جہڑی رب دی تجلی نوں
ویکھدیاں انسان نوں ہوندی اے۔ شاہ حسین ہوریں آکھدے نیں:

ایہہ نس وس رہی دل میرے

صورت یار پیار دی

باغ تیرا، باغیچہ تیرا، میں بلبل باغ بہارے دی

اپنے شوہنوں آپ رجھاواں حاجت نہیں پسارے دی

کہے حسین فقیر نما نا، تھیواں خاک دوارے دی (19)

جدوں کوئی شے دل وچ وس رہی ہووے تے فیر اوہ ظاہری طور تے موجود ہووے یاں نہ ہووے اوہ دل وچ موجود
ہوندی اے۔ انسان اوہنوں اپنی حساں راہیں ویکھ سکدا اے تے محسوس کرسکدا اے۔ شاہ حسین ہوری وی ورڈ زور تھ ہوراں
والے تجربے توں لنگھدیاں ہو یاں ایس گل دا ثبوت دیندے نیں کہ باغ وی اوہدا اے تے باغیچہ وی اوہدا اے یعنی جو کجھ وی
ہے اوہ دراصل اوہدا ہی اے۔ اتھے اک ہور گل گوہ طلب اے کہ جدوں اسیں ورڈ زور تھ دی Solitary Reaper وچ

کڑی نوں کڑی دے طور تے ویکھنے ہاں تے فیراوہ ایس اتلی کافی نوں مکھ رکھدیاں ہویاں اوہ بلبل جا پدی اے جھڑی اپنے سائیں دے باغ وچ گانا پئی گاندی اے تے سنن والیاں دادل پئی پرچاندی اے۔ اوہ ایہ گانا اپنے محبوب نوں آپ پرچاون لئی پئی گاندی اے۔

بلھے شاہ تے شاہ حسین ہوراں اپنے کلام وچ آخرت نوں مکھ رکھدیاں ہویاں دنیا دی بے ثباتی بارے وی گل کیتی اے کہ لافانی صرف اک ذات اے ایس لئی جھیرے سبھ اتھے ہی مک جان دے نیں۔ شاہ حسین ہوریں آکھ دے نیں:

دنیا توں جاو نا، وت نہ آو نا

جو کچھ کیتا برا بھلا و، کیتا اپنا پاو نا

آدمیوں پھر مردہ کیتا، متر پیاریاں چولا سیتا

گورازل پہنچا ونا (20)

بلھے شاہ ہوری آکھ دے نیں:

مل لہو سہیلڑ یو، میری راج گہیلڑ یو، میں سوہریاں گھر جانا

تساں ہی ہوسی اللہ بھانا، میں سوہریاں گھر جانا (21)

ورڈ زورتھ ہوری آکھ دے نیں:

A slumber did my spirit seal

I had no human fears

She seemed a thing that could not feel(22)

ترجمہ: اک نیندر جھڑی میری روح نے لئی

میںوں کوئی انسانی ڈر نہیں سی

اوہ میںوں کچھ انج دی لگی جنہوں محسوس نہیں نہیں جاسکدا

نظمیں دی ڈونگھیائی وچ جاؤ تے بلھے شاہ ہوراں دنیا چاردن مگروں مٹی دی ڈھیری آکھیا اے او سے طرحاں ورڈ زورتھ ہوراں موجب روح امن وچ اے جو یں ستی ہوئی اے کوئی فکر نہیں کوئی خوف نہیں۔ کوں "She" فطرت نال ہم آہنگ ہو گئی اے نہ اوہ سن سکدی اے نہ اوہ دیکھ سکدی اے کیوں جے موت اک آفاقی حقیقت اے شاہ حسین تے بلھے شاہ

اوہنوں رب دا وصل سمجھدے نیں ورڈ زورتھ ہوراں اوہنوں قدرت نال ہم آہنگ ہونا سمجھیا تے قدرت اوہناں لئی خدا داد و جا ناں ہی سی۔

پنجابی صوفی شاعراں نے اپنے وجود دی نئی کیفیت ”میں ناہیں سمجھتوں“ آکھیا اوہناں نے وحدت دے دریا وچ ڈُب کے رب تعالیٰ نوں پچھان لیا۔ اوہناں نے جنگل جیلے ڈھونڈ کے ایس رمز نوں پچھانیا کہ جہنوں ایدھر اودھر ہر تھاں تے ڈھونڈ دے پھر نے ہاں دراصل اوہ او تھے لکھن نال نہیں لکھن آندا۔ اوہدے واسطے وحدت دے دریا دا پانی پی کے اوس ذات دی معرفت حاصل کرنی پیندی اے۔ صوفی بزرگ اوس بھوئیں تے ہی جھے جتھے اوہناں کولوں سچ لکھنا مشکل نہیں سی۔ مرشد موجود سن تے رب سچ دے وجود بارے گواہیاں وی موجود سن دوجے پاسے جدوں ورڈ زورتھ بارے گل کیتی جائے تے ایہ گل سمجھتوں پہلاں دس دی اے کہ اوہ جتھے دا جم پل سی او تھے مذہب دا تصور اوہ نہیں سی جہڑا اسلام دا اے مذہب دی بنیادی وحدانیت اے تے رب تعالیٰ نوں اک نہ منن والا ایس دائرے توں باہر ہو جاندا اے۔ ایس لئی اوہنوں رب تعالیٰ دی بصارت دا کجھ حصہ عطا کیتا گیا جہدے پاروں اوہ کدے مدہوش ہوندا رہیا تے کدے کڑی دے گانے نے اوہدے پیراں وچ سنگلاں پاچھڑیاں۔ اوہنوں بلھے شاہ ہوراں وانگ کنجری بن کے رب نوں مناوون دا گرنہیں آیا کیوں جے اوہدے کول رب دا تصور ای ہور سی۔ بلھے وانگوں تھیا تھیا پنچنا اوہدے پلے پے ای نہیں سکدا اسی پر اوہنے اوہو تہر جے، پھلاں، بوٹیاں، وادیاں، پرندیاں، جنگل بیلیاں دے سپن نوں ویکھدیاں کیتے جہڑے ساڈے صوفی شاعر ایس حقیقت نوں مکھ رکھدیاں کردے سن رب تعالیٰ اک اے تے اوہ ہر پاسے جھلکارے ماردا اے۔ ورڈ زورتھ ہر پاسے اوہدیاں تجلیاں تے ویکھدا رہیا پر ایس گل نوں نہ سمجھ سکیا دراصل اوہ ہے کون جہڑا بھلاں نوں نچا رہیا اے۔ کڑی دی آواز وچ سپن کہدی دین اے تے توں و قزح پچن توں لے کے بڈھے ہون تک شاعر داسر کیوں ڈک لیندی اے۔ دوجا پنجابی صوفیاں نے تبلیغ دا کم کیتا تے لوکاں نوں اوس دین ول پریرین دی ذمے واری وی لئی رب تعالیٰ نے اوہناں نوں معرفت دتی کیوں جے معرفت توں کچھڑیا ہو یا بندہ لوکاں نوں دین ول کوں لیا سکدا اے۔ ورڈ زورتھ اک ایسے ملک دا جم پل اے جتھے مذہب ہر بندے دی ذاتی ملکیت سمجھیا جاندا اے تے تبلیغ دا تصور پاریاں تک ای محدود اے۔ اوہدے سماج وچ مذہب دا عمل دخل ساڈے والا ہوندا تاں شاید ورڈ زورتھ پنجابی صوفی شاعراں دے ہور نیڑے ہوندا۔

حوالے

- 1- [http:// www.poetry foundation, org/poems/45557/the-tables-turned](http://www.poetryfoundation.org/poems/45557/the-tables-turned)
- 2- محمد آصف خاں (مرتب) لاہور، آکھیا بلھے شاہ نے، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مئی 1999 (دوجی وار) ص 227
- 3- [http://m.poets.org/poetsorg/\[poem/lines-composed-fe](http://m.poets.org/poetsorg/[poem/lines-composed-fe)
w-miles-above-tintern-abbay
- 4- محمد آصف خاں (مرتب) کافیاں شاہ حسین، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ص 234
- 5- [http://m.poets.org/poets org/poem/lines-composed](http://m.poets.org/poetsorg/poem/lines-composed)
- 6- محمد آصف خاں (مرتب) کافیاں شاہ حسین، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور،
7. produced by Jonathan Irgram, Robert Prince
- 8 محمد آصف خاں (مرتب) لاہور، آکھیا بلھے شاہ نے، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مئی 1999 (دوجی وار) ص 62۔
9. <http://scottgfbaily.blogspot.com> 2012/04/html.
- 10' محمد آصف خاں (مرتب) لاہور، آکھیا بلھے شاہ نے، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مئی 1999 (دوجی وار) ص 146
11. <http://www.bartleby.com/145/ww290.html/lines> 354 to 370
- 12 - محمد آصف خاں (مرتب) کافیاں شاہ حسین، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ص 170
13. Golkhosravi, M.2001 "Panethistic' views of Divinelove in man and nature; A comparative study in whitman's leaves of Grass and Maulana Jala-ud-Din Rumi's Mathnavi. University of Barcelona
- 14- محمد آصف خاں (مرتب) کافیاں شاہ حسین، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ص 105
- 15- <http://m.poets.org/poets.org/poems/lines->
- 16- <http://www.englishverse.com/poems/the-rainbow>

- 17- محمد آصف خاں (مرتب) لاہور، آکھیا بلھے شاہ نے، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مئی 1999 (دوجی وار) ص 289
18. Produced by Jonathan Ingram
- 19- محمد آصف خاں (مرتب) لاہور، آکھیا بلھے شاہ نے، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مئی 1999 (دوجی وار) ص 366
20. http://www.bbc.co.uk/poetry_season/poems/deffodils.shtml
- 21- محمد آصف خاں (مرتب) کافیاں شاہ حسین، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ص 151
- 22- محمد آصف خاں (مرتب) کافیاں شاہ حسین، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ص 78
- 23- محمد آصف خاں (مرتب) لاہور، آکھیا بلھے شاہ نے، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مئی 1999 (دوجی وار) ص 307
24. <http://www.bartteby.com/296/161.html>

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan.-Dec. 2017, P.177-190

چھتھنار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری-دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 1

☆ مسز صائمہ شعبان

علی عباس جلاپوری دا فلسفہ وحدت الوجود

Abstract

Ali Abbas Jalapuru's Philosophy of Wahdat ul Wajood marvellous concept in Punjabi literature i.e. is depicted in his book "Wahdt-ul-Wajood ty Punjabi Shari". He described the Punjab and Punjabis ancient history in very expressive way. Being intellectuals of Pakistan, his philosophical observation made a way of consciousness. He expressed his views about mysticism, the tradition of mysticism in person and Punjabi Literature along the sub headings of "Ishq-e-Haqeeqi, Bhaghti Rang, Malamati te Qalandri, Waragh Te Tang di Shairi, Lokai Desti, Riazari di Muhalfat". The conclusion is the result of this ideology that Punjabi Classical Poetry is combined with the ideas of Greek mysticism and Platonism, Hindi meditation and Muslim mysticism with discernment.

☆ پی ایچ ڈی پنجابی، ریسرچ سکالر، لاہور کالج برائے خواتین، لاہور

پاکستانی پنجابی ادب دا انملا ہیرا علی عباس جلال پوری 19 اکتوبر 1914ء وچ جمے۔ اوہناں نے فلسفہ، اردو تے فارسی وچ ایم۔ اے کیتا۔ فلسفہ تے فارسی ایم۔ اے وچ گولڈ میڈل حاصل کرن دا اعزاز حاصل کیتا۔ اوہناں اپنی قابلیت دا ورتاوا گورنمنٹ کالج لاہور وچ فلسفے دے پروفیسر دی حیثیت نال کیتا۔ 6 دسمبر 1988ء وچ چوراسی ورہیاں دی حیاتی لنگھاؤں نگروں اوہ ایس دنیا توں چلانا کر گئے۔ اوہناں نے چودہ توں ودھ کتاباں لکھیاں۔ اوہناں دیاں لکھتاں

”1- روایات فلسفہ، 2- وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، 3- اقبال کا علم

کلام، 4- مقامات وارث شاہ، 5- روح عصر، 6- روایات تمدن و قدیم، 7- عام

فکری مغالطے، 8- تاریخ کا نیا موڑ، 9- رسوم اقوام، 10- جنسیاتی

مطالعہ، 11- کائنات اور انسان، 12- خرد نامہ جلال پوری (جلال پوری

ڈکشنری)، 13- مقالات جلال پوری، 14- سہد چیں“۔ (1)

اوہناں دا لکھتی ڈھنگ اوہناں دیاں لکھتاں راہیں پڑھن توں گویا جاسکدا اے۔ اوہناں دا تاریخ نوں اک نویں ڈھنگ نال دیکھن تے پڑھن دا مہاڑسی۔ تاریخ نگاری راہیں جتھے تاریخ بارے بھروسے جانکاری ہوندی اے اوہدے نال ای انسان دی ہوند، انسان دے لکھتی اتہاس، تے اوس دے تمدنی پہلو آں بارے جانکاری وی ملدی اے۔ عباس ہوریں فلسفے دے استاد سن تے کسی وی اوکھے توں اوکھے مسئلے نوں ڈھیر آسانی نال دلیلاں راہیں پڑھن والے اندر اتارن وچ کامیاب دسدے نیں۔ وحدت الوجود تے پنجابی شاعری ایس دی وڈی مثال اے۔ عباس جلال پوری ہوراں بارے وکی پیڈیا تے درج اے کہ:

“His opinion on the subject of history,

civilization religion, philosophy, metaphysics,

folklore and held in great esteem”.(2)

علی عباس دے فلسفہ وحدت الوجود بارے گل کرے تے اوہناں دی کتاب ”وحدت الوجود تے پنجابی شاعری“ سامنے آندی اے جیہڑی پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور ولوں اگست 1977ء وچ چھاپی گئی۔ 7 جولائی 1977ء وچ سبھٹ الحسن ضیغم وحدت الوجود تے پنجابی شاعری دے دیباچے وچ آپ دی حیاتی بارے لکھیا اے کہ:

”سید صاحب فلسفے دے استاد نہیں سگوں مشرقی علماں دے وی ڈا ہڈے جانو
 نیں۔ پنجابیاں واسطے ایس توں ودھ ہو خوشی کیہہ ہوسی کہ ایس پدھر دی اک علمی
 شخصیت نے ”وحدت الوجود تے پنجابی شاعری“ دے موضوع تے قلم چکھیا تے
 اپنی مادری زبان دی جھولی نوں وکھو وکھو علماں نال بھرن واسطے ہو رہی کوشش وچ
 اپنا مان یوگ حصہ گھننیا“۔ (3)

کتاب دے متن وچ مختصراً اُخا کہ نگاری نال ادب دے سوہنے نگھے تے حساس مسئلے نوں چھو کے، تاراں نال تاراں
 وچن تے پیدا ہون والی سرسنگت دی سریلی لہرتے ساز نوں چھیڑن دا آہر کیتا گیا اے۔ جیہڑا روح دے تاراں نال جڑیا ہویا
 اے۔ وحدت الوجود بارے لکھدے نیں:

”وحدت الوجود۔ حقیقی وجود اکو اے۔ نوں فارسی وچ ہمہ اوست (سب کچھ خدا
 اے)۔ تے ہندی وچ ہر میں ہر۔ (ہر شے وچ خدا اے)، کہندے نیں۔ سچی
 گل تے ایہہ ہا کے فلسفے تے تصوف یا سُریت دی شروعات ای وحدت الوجود
 توں شروع ہوئی سی“۔ (4)

وحدت الوجود تے حقیقی وجود دے اک ہون بارے ہر دھرم نال سانجھ رکھن والا کردار اے۔ وکھو وکھ زباناں تے
 دھرماں دی کھوج پرکھ نال ایہہ گل نتر کے سامنے آؤندی اے کہ دنیا دے ہر ادب، ہر دھرم یا تصوف دا ڈھوی ایس وحدت
 الوجود دے نظریے توں بجھا۔ ڈاکٹر ایم بیلیمن ظفر موجب:

”جہاں تک پنجابی ادب کا تعلق ہے اس کا دامن تصوف اور نظریہ وحدت الوجود
 سے مالا مال ہے“۔ (5)

پنجابی ادب دی سانجھ داری اے ایس دا پلا تصوف تے نظریہ وحدت الوجود نال بھریا ہویا اے۔ جیہڑی پنجابی
 ادب نوں قیمتی تے مالا مال بنان واسطے انملا سرمایہ اے۔ اختر جعفری ہوراں نے وحدت الوجود دی مثال قرآن پاک دی سورۃ
 لقمان دی آیت راہیں سمجھاؤن دی کوشش کیتی اے۔ قرآن حکیم دی سورۃ لقمان وچ اللہ تعالیٰ انسان دی عظمت ایس طرح
 بیان کردا اے کہ:

”کیوتوں ایس اُتے گوہ نہیں کیتا پئی جو کجھ اسماناں تے زمیناں وچ اے اوہ سبھے کجھ رب
نے تیرے حکم پٹھ کر دتا اے۔ تیرے اُتے اپنی ظاہری تے باطنی نعمتاں مکمل کر
دیتاں۔ صوفیاء کرام نے اللہ تعالیٰ دے ایس ارشاد نوں مکھ رکھ کے وحدت الوجود دے
نظریے نوں جنم دتا۔ (6)

نظریہ وحدت الوجود نال ہر پنجابی پڑھن والا جانو اے۔ اک مسلمان ہون ناطے ایمان اے کہ ایس کائنات نوں
تخلیق کرن والا اکو خالق اے۔ جس نے کروڑاں نعمتاں دان کر کے انسانی سوچاں دے بوہیاں نوں کھول کے دماغ وچ
اٹھن والے سب سوالاں دے جواباں دی تلاش واسطے عقل، کائنات، مذہب اسلام دے نال نال قرآن مجید نوں انسانی
میںیاں دی زینت بنایا۔

وحدت الوجود دی چلی آن والی روایت تمثیلاں راہیں تے دلیلاں حوالیاں نال شجوک نے عباس جلال پوری ہوراں
نوں کامیاب بنا دتا اوہ لکھدے نیں کہ:

”پنجابی دی صوفیانہ شاعری نوں نوبیکلا تے اُچا مقام دتا جاسکدا اے کہ اوہناں

دی شاعری وچ مشرق تے مغرب دیاں تن ریتاں داسنگ میل ہو گیا سی۔

(1) یونانی سریت تے اشراق

(2) ہندی ویدانت تے بھگتی اہر

(3) مسلماناں دا تصوف تے عرفان“۔ (7)

mysticism سریت دا بانی فیثا غورث نوں آکھیا جاؤندا اے۔ فیثا غورث نے مصر، بابل تے ایران دی سیاحت
دوران حیاتی دے وکھو وکھ پہلو آں نوں وکھو وکھ دھرماں نال جانکاری نوں گوڑیا۔ ایہناں علاقیاں دے سوجھواناں نال
ملاقات مگروں عقیدہ دھریا کہ انسان دی روح موت پچھوں باقی رہندی اے روح نیک یا برے عملاں پاروں جنم لیندی
اے۔ فیثا غورث نے سب توں پہلے زمین نوں سیارہ آکھیا۔ فیثا غورث نے راگ دیاں سُراں وچ اوہو ترتیب تے سوچ
تلاش کیتا جیہڑا اعداد وچ پایا جاؤندا اے۔ سریت نوں جتھوں تیک فیثا غورث نے اُساریا اوہدے نال ای اشراقیت دے فلسفے
نوں افلاطون نے بیانیا جس نوں platonism آکھیا جاؤندا اے۔ افلاطون موجب ہر بندہ دوروہاں رکھدا اے۔ اک فانی

تے دوجی غیر فانی۔ غیر فانی روح نون خدا نے پیدا کیتا تے فانی کسے دیوتا دی تخلیق اے۔ افلاطون سنسار چکر دا قائل سی آ کھدا سی کہ نیک بندے دی روح موت پچھوں اپنے اصل دیس نون چلی جاؤندی اے۔ بدروحاں دوجا جنم لیندیاں نیں۔

چھویں صدی توں بعد مسیح تیک بدھ مت دی ریت چلی تے گیتارا جیاں دے عہد وچ جدوں برہمن مت وی ٹھک پیا تے سنسکرت ادب نال ہندو دیو مالا دے قصے لوکاں وچ عام رواج پا گئے۔ ترمورتی دا ہندوی عقیدہ رواج پا گیا اوہناں دے عقیدے مطابق تن مورتیاں برہما، شیو تے وشنو نیں۔ ہندو آں دے عقیدے مطابق برہما پیدا کردا ایشنو پالدا اے تے شیو فنا کردا اے۔ اوہناں دا خیال سی کہ سنسار چکر توں چھٹکارا پاؤن لئی بھگتی (عشق) ضروری اے۔ شیو ویشنو نے اوس دیاں اوتاراں رام تے کرشن نال عقیدت نون بھگتی لہر آ کھیا جاؤند اسی اک ویلا آیا کہ بھگتی لہر سارے ہندوستان وچ پھیل گئی۔ ایہہ وی آ کھیا جاسکدا اے کہ بھگتی لہر شکر تے رامانج دے بھجناں توں شروع ہوئی۔ بھگتاں نے اپنے معبود نال پر جوش و محبت دا اظہار کیتا جس نال اوہناں دی شاعری وچ تاثیر دے نال نال مٹھاس وی پیدا ہو گئی۔

گورو نانک ہوراں نون سب توں اچا بھگت شاعر ہون دا اعزاز حاصل اے اوہناں نے پنڈتاں تے مولویاں کولوں علم دا فیض حاصل کیتا۔ اوس ویلے ہندو مت تے اسلام دی بدلدی ہوئی صورت توں متاثر نہ ہون دی وجہ پاروں تیجے تے نویں دھرم سکھ مت نون اُساریا گیا۔ ذات پات نال ننڈیا کردیاں ہوئیاں لوکاں دی دوستی دادرس دتا۔ تیجی ریت مسلماناں دے تصوف تے عرفان بارے گل بات کردیاں اختر جعفری دا حوالہ شامل کیتا اے کہ:

”پنجابی زبان نے چونکہ صوفیانہ کرام کے ڈیروں، فقیروں کے تکیوں اور مساجد

کی صفوں پر جنم لیا۔ اس لئے اس زبان کا مزاج صوفیانہ، درویشانہ، فقیراں اور

مذہبی بنتا چلا گیا“۔ (8)

علی عباس جلال پوری نے پنجاب دی مڈھلی تاریخ نون بیان کردیاں صوفیانہ گھنڈ کھولے نیں۔ پنجاب دی سرزمین نون پنج دریاواں دادیس یا سپت سندھو دسیا اے۔ دراوڑاں توں پہلے آسٹریلیائی حبشی یا وڈی حبشی نسل دی ہوند دا وی ذکر اے۔ ہڑپاتے موہنجوداڑو دے تمدن تے آریائی تہذیب نال سی۔ اوہناں دراوڑ تہذیب تے تمدن آریا دے مذہب دیو مالا، اخلاق، کلام زبان، رسم و رواج تے سوچ اُتے اثرات دے سے نیں۔

دراوڑ لوکاں دی امن پسندی تے چپ چپینے واہی بجی کرن تے بیوپار دا ذکر کردیاں۔ آریا دے حملہ کرن گروں

رگ وید دے رچن بارے دسیا اے۔ آریا چٹے ان پڑھ تے غیر تہذیب یافتہ سن۔ قطب الدین ایک دی پنجاب اُتے دوسو ورھے دی حکومت، مغلاں دی حکومت، مہاراجہ رنجیت سنگھ دی پنجاب تے حکومت بارے مدبرانہ سوچ سامنے آندی اے۔ لکھدے نیں:

”پنجاب وچ ہی یونانی سریت، ویدانت تے تصوف دا گھنا تال میل ہو یا جس نے پنجابی صوفیاں دی شاعری نوں اوہ نویکلی کھچ تے گھمبیر تادتی جس دا ویروا کرن لئی ایہہ کتاب لکھی گئی اے“۔ (9)

علی عباس جلال پوری نے بدھ مت، ویدانت، برہمن تے بھگتی لہر بارے دکھو دکھ سوناویں پٹھ نظریات پیش کیتے۔ اوہناں روایت بارے جانکاری دتی اے۔ ایس توں فارسی شعراں تے اوہناں دیاں سوچاں بارے وی نظریہ سامنے لیا اے۔

”پنجاب وچ وحدت الوجود نوں صوفیاں دے دودھراں نے پھیلایا۔ چشتیہ تے قادریہ“۔ (10)

چشتیہ سلسلے دا سب توں وڈا شاعر خواجہ غلام فرید نوں مٹھیا اے۔ خواجہ غلام فرید دے نظریہ وحدت الوجود بارے ڈاکٹر اسلم رانا ہوریں لکھدے نیں:

”اصل وچ خواجہ غلام فرید نے وحدت دے جس تصور نے بڑا ڈونگھا اثر پایا۔ اوہ ایہہ سی کہ جے ایہہ کائنات وجود وچ نہ آؤندی تے بندہ ذات واجب الوجود دا اک جزین کے رہندا تے اوہ اپنا وکھرا وجود نہ رہندا“۔ (11)

انسان دے وجود پاروں ای اوہ وحدت الوجود نال مشروط اے۔ یعنی اوس دی ہوند دے نال اوہ وجود اے۔ اوہ اکلا کجھ وی نہیں۔ جے کائنات وجود وچ نہ آؤندی تے بندہ ذات واجب الوجود یعنی اللہ تعالیٰ دا اک حصہ یا جزین کے رہندا اوس دا وجود وکھرانہ ہوندا۔ نفسیات دی تاریخ وی ایس وحدت الوجود دے نظریے نوں دکھو دکھ و دواناں راہیں پروان چڑھایا گیا اے کہ دنیا دے وجود وچ آون توں پہلاں ایس کائنات دا کُل تے انسان دا جز سب اکوسی۔ بندہ جُود دی صورت وچ ہوند وچ آیا تے کُل نال ملاپ واسطے تڑنڈا رہندا اے۔ کُل دے نال ملاپ دی تانگھ اوہ دے دل اندر ہمیش برقرار رہندی اے۔

مرن مگروں جُز دا گل نال ملاپ تکمیل دا کارن بند اے۔

قادریہ سلسلہ دے جیٹھل شاعر بلھے شاہ ہوراں نوں منیا اے۔ بلھے شاہ ہوراں نوں وحدت الوجود دے نظریے دے حامی قرار دتے جان دے نال نال ملامتیہ سلسلے نال منسوب کیتا جاؤندا اے۔ علی عباس جلال پوری نے حوالیاں نال ایس نوں پورے ثبوت نال ثابت کرن دا ہروی کیتا اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا نے اپنی کتاب رمز روایت وچ بلھے شاہ بارے بیان کیتا اے کہ:

”بلھے شاہ نے روحانیت تے فلسفے نوں اک مک کر چھڈیا اے۔ تصوف دے معاملے وچ اوہ مولانا روم توں اگانہہ پئے نظریں اوندے نیں۔ توحید شہودی تے وجود جذبیایں دی یک رنگی، ذکر، عمل، اطاعت، علم، فنا تے بقا، حسن تے انسان ورگے مسئلیاں تے غور کیتا۔ علم تے عمل دی سنت کیتی اے“۔ (12)

کسے وی صوفی یا عالم دا باعمل ہونا ات ضروری اے۔ انسان دی اوہ گل جس تے اوہ آپ عمل نہ کر دا ہووے اوہدا دو جے نوں کرن دا درس دینا معیوب جا پدا اے۔ ایس دی اک ربی وجہ اے کہ اوہ گل کدے وی پرتا شیر نہیں ہوندی۔ اپنا اصل تاثر چھڈ دیندی اے تاریخ تے جھات پائیاں ایس گل دا ادراک ہوندا اے کہ سب صوفی عالم اپنے گلھے وچ جھات پاؤندے تے اپنے نفس نوں پاک کردے نیں۔ اپنی مین نوں مارن دا چارا کردے۔ اسلامی اصولاں نوں اپنی حیاتی دا اوڑھنا بچھونا بناون مگروں دو جے بندیاں نوں اوس دی تبلیغ دا درس دیندے۔ ہزاراں ورھے لنگھن مگروں وی ایہناں بزرگاں دے ناں جیوندے نیں تے ایہناں دیاں تعلیمات راہیں ایہناں دے منن والیاں نوں اک نویں سوچ تے جہت ول پریرن وچ کامیاب سدے نیں۔ علی عباس جلال پوری نے وحدت الوجود دے ایس نظریے نوں دو جے پنجابی کلاسیکل شاعراں دے کلام دے حوالیاں نوں وی شامل کر کے ثبوت نال ثابت کرن دا آہر کیتا اے۔ لکھدے نیں:

”شاہ رگ تھیں نزدیک اوہ رہندا

یار نہ ملیا جانو ہو“۔

ایہہ گل کیڈی اچرج ہے کہ شہ رگ توں نیڑے ہو کے وی اوہ سانوں نہیں ملدا۔ وارث شاہ کہندے نیں کہ رب ونوں ونی شکلاں وچ اپنے آپ نوں ظاہر کردا۔ میاں محمد بخش موجب جدوں وحدت الوجود دا دریا چھل ماردا اے۔ نکلیاں

نکیاں ڈھا بااں اوس وچ رل کے مٹ جانڈیاں نیں۔

ۛ وحدت دا دریا وڈیرا جاں موجاں وچ آوے (13)

عشق حقیقی دے سرنائیں پیٹھ علی عباس جلال پوری لکھدے نیں کہ:

”صوفیاں نے عشق مجازی نوں عشق حقیقی دا پل آکھیا اے“۔ (14)

اوہناں موجب کسے بندے نال پیار کرن توں بغیر رب نال پیار نہیں پایا جاسکدا۔ عشق مجازی نوں عشق حقیقی دی پہلی پوڑھی وی آکھیا جاندا اے۔ جس تے چڑھ کے بندہ عشق دیاں اوکھیاں پوڑھیاں تے چڑھ کے منزل نوں حاصل کر لیندا اے۔ محبوب نال پیار، اوس دی تا نگھ، وصل تے ملاپ ایہہ سب عناصراں دے نال نال، ہجر یا وچھوڑے دا عنصر وی لھندا اے جیہڑا عشق دے بھانجھڑ نوں بالن دا سبب بندا اے۔ رب یا خدا تعالیٰ ای اوہ محبوب ازلی اے جس دے حسن دیاں لاٹاں نال ایہہ سارا جگ لشک رہیا اے۔ جنید بغدادی، رابعہ بصری، شمس تبریز، مولانا روم تے عبدالرحمن جامی ہوراں نے بڑے جوش نال عشق حقیقی دی ترف تے تا نگھ نوں اپنے اندر محسوس کیتا جس دا ثبوت اوہناں دیاں لکھتاں تے اوہناں دے نال جڑیاں حکایتاں نوں لایا جاسکدا اے۔ ”دنیا کوڑھے“ علی عباس جلال پوری ہوراں نے دنیا دے اصل رنگ بارے لوکاں نوں جانو کروایا اے کہ ایہہ عارضی، فنا ہون والی چاہ اے جس دیاں غرضاں تے تا نگھاں نے دنیا داراں نوں اٹھا کر چھڈیا اے جس پاروں اوہ اصل راہ توں کرار ہے پے گئے۔ ایس کتاب وچ تاریخی حیثیت تے آج دے انسان دے نظریاں تے چانن پا کے دن دی کوشش کیتی اے کہ ایس مٹی دے ڈھیر نے مٹی نال مٹی ہو جانا اے۔ موت دی اصل حقیقت دا سامنا ہر انسان نوں کرنا پیندا اے۔ بابا فرید، شاہ حسین، بلھے شاہ، ہاشم شاہ، خواجہ غلام فرید تے میاں محمد بخش ہوراں دے نمونہ کلام نوں شامل کر کے سرنائیں نوں وضاحت نال بیان کرن دا آہر کیتا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں دا خیال درج کردے نیں کہ:

ۛ مان نہ کیجئے روپ گھنے دا وارث کون حسن دا

سدا نہ رہن شاخاں ہریاں سدا نہ پھل چمن دا (15)

انسان ایس گل تے ایمان رکھدا اے کہ ایہہ حیاتی فانی اے اک دن آنا اے کہ ہر انسان نوں ایس حیاتی نوں چھڈ کے اپنے اگلے گھر، اگلی اصل حیاتی ول پرت جانا اے۔ حسن یا خوبصورتی اک دیہاڑے مک جائے گی۔ کوئی وی ہمیش حسن دا ورث نہیں رہ سکدا۔ درختاں دیاں شاخاں ہمیش ہریاں نہیں رہندیاں۔ خزاں دے موسم وچ ایہناں دے پتے جھڑ

جاؤندے نیں۔ ایہتوں تیک کہ پھلاں نوں وی ٹاہنیاں توں ٹٹنا پیندا اے۔ سکھ دکھ وی ہمیش نیں رہندے دنیا دی ہر شے اپنے اصل ول ضرور پرتے گی۔ ایس گل تے یقین کامل حیاتی نوں جتھے وہاں توں جان چھڈ واؤندا اے او تھے اصل حیاتی دی کامیابی واسطے نیک عمل کرن دا جتن وی پیدا ہوندا اے۔

بھگتی رنگ دے سرناویں پٹھ علی عباس جلال پوری نے بھگتی عقیدے نوں بھگتاں تے اوہناں دے نمونہ کلام نال درج کیتا اے بھگتی فلسفے دی تاریخ بارے جا نکاری دتی اے۔ شاہ حسین، بلھے شاہ، وارث شاہ، خواجہ غلام فرید، دی شاعری وچ موجود بھگتی فلسفے نوں بیان کیتا اے۔ علی حیدر تے ہاشم شاہ دی شاعری وچ موجود صوفیانہ تے بھگتی شاعری دا اندراج وی کیتا اے۔ ملامت تے قلندری دے سرناویں پٹھ علی عباس جلال پوری نے دنیا جہاں دیاں تو ماں دی سریت تے عرفان بارے تذکرہ کیتا اے۔ سقراط توں شروع ہون والے ایس ملامتی سلسلے دا ذکر کیتا اے مسلماناں دے نظریے وچ ملامت بارے لکھدے نیں کہ:

”مسلمان ملامتیہ چار چیزاں دے ترک تیاگ دی دعوت دیندے سن۔ ترک

مال، ترک جان، ترک ناموس، ترک دین۔“ (16)

ایس دے نال ای حضرت داتا گنج بخش ہجویری دی کتاب ”کشف المحجوب“ وچ درج ملامتیہ فرقیوں دا تذکرہ کیتا اے۔ شاہ حسین ہوراں دے ملامتی ڈھنگ نوں شعراں نال بیانیا اے۔ وارث شاہ تے حافظ شیرازی دے کلام نوں وی شامل کیتا اے۔ وراگ تے تا نگھ دی شاعری دے سرناویں پٹھ پنجاب دے صوفی شاعراں دیاں لکھتاں سسی پنوں، ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، یوسف زلیخا، وغیرہ وچ عشقیہ ڈھنگ تے تا نگھ نوں وی وضاحت نال بیان کیتا اے۔ لوکائی دوستی دے سرناویں پٹھ بیان کیتا اے کہ:

”وجودی صوفیاں دی اخلاقی قدراں لوکائی دوستی دے آدرش توں پنگر دیاں

نیں۔“ (17)

اوہناں موجب خدا نال پیار کرن والا کدے وی کسے بندے نال نفرت نہیں کر سکدے۔ اکو ذات، اکو خالق ای، اک خالق دی بنائی ہوئی ایہہ سوہنی تے رنگین کائنات اے۔ کوئی وی شے نامکمل تے کوچی نہیں۔ لوکائی دوستی دا مطلب بیان کردے نیں کہ اپنے مفادنوں دو جیاں دے مفاد اُتے قربان کردیوے۔ لوگس بارے جانو کرواؤندیاں دسدے نیں ایہہ

تصور قدیم یونانی فلسفیاں داسی۔ جیہڑے ایس کائنات تے خدادے وچکاراک ضروری واسطہ سن۔ جس دے بغیر کائنات نوں پیدا نہیں کیتا جاسکد اسی۔ بلھے شاہ دے مونہوں ایس نظریے نوں ثابت کرن واسطے علی عباس جلال پوری نے اوہناں دا حوالہ درج کیتا اے کہ:

احمد وچ فرق نہ بلھیا اک رتی بھر مروڑی دا

اک رانجھا مینوں لوڑی دا (18)

احد توں مراد خدا تعالیٰ دی ذات مبارک اے احمد حضرت محمد ﷺ داناں اے۔ بلھے شاہ نے دسیا کہ ایہناں دوہناں وچ کوئی وی فرق نہیں۔ آپ ﷺ دا ہر کلام رب تعالیٰ دی رضاناں بیان کیتا جاؤندا اسی ہر عمل وچ اللہ تعالیٰ دی رضا شامل ہوندی اے۔ اک عاشق نوں ہر ویلے محبوب دی حب دی لوڑ رہندی اے جس واسطے اپنی ساری حیاتی دان کرن نوں تیار رہندا اے۔ رب بارے ایہہ تصور ہر دھرم دا گوہ نال مطالعہ کرن نال جانچیا جاسکد اے کوئی تے ذات ہے جس نے ایس کائنات نوں تخلیق کیتا؟ کوئی تے ہے جس نوں اندر دا علم اے؟ کوئی تے ہے جس ایس دنیا نوں اُسارن، ختم کرن تے فیر دوبارہ اُسارن لئی عقیدے نوں دل اندر ایمان دی صورت وچ رچاؤن واسطے تیار کیتا؟ سب سوالاں دا جواب کہ اکوہستی اوس خدادی اے جس نے ساہنوں پیدا کیتا اے تے اسی اوہدے ول دوبارہ پرت کے اپنے عملاں دا جوابدہ ہونا اے۔

ریا کاری دی مخالفت دے سرناوین پٹھ علی عباس جلال پوری نے ریا کاری بارے حوالیاں نال ایس دی ننڈیا کیتی اے۔ دل دے اندر دی صفائی توں بغیر کوئی بندہ یا مذہب تے نیک نہیں ہوسکد۔ بھانویں اوہ کئی ای عبادت کردا ہووے۔ دل دے اندر دی کالک نوں صاف کرنا ضروری اے تاں ای تے دل دے شیشے نال محبوب دا دیدار کرن۔ پنجابی کلاسیکل صوفی شاعراں نے وی اپنی شاعری وچ ریا کاری دی مخالفت کیتی اے۔ پرانے زمانے وچ بادشاہ نوں مالک الملک سمجھیا جاؤندا اسی۔ درباری ملوانے لوکاں نوں آکھدے سن کہ بادشاہ خدا دا نائب ہوندا اے ایس لئی اوس دی اطاعت اوہناں تے فرض اے۔ ایس وجہوں بادشاہ اوہناں نوں مالا مال کر دیندا اسی۔ جس توں ریا کاری دے ودھا وچ وادھا ہو یا۔ صوفیاں نے ایہناں ریا کار علماء تے مولویاں دی ننڈیا کیتی۔ اوہناں دے نیڑے باطن دی صفائی لئی حسن اخلاق، خدمت خلق، بے نفسی تے ایثار ہی سب توں ودھ سن۔ ”آخری لفظ“ علی عباس جلال پوری ہوراں نے اپنی کتاب وچ بے شمار معلومات نوں نکھار نال چوٹوں اکھراں دی صورت وچ پچھے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں کہ:

”مغرب وچ تصوف نوں ’سدا سچ‘ فلسفہ کہندے نیں۔ مطلب ایہہ ہے کہ
دو جے فلسفے تے بدلے رہندے ہن پر تصوف شروع توں قائم ہے تے آخر
تیکر دائم رہوے گا۔“ (19)

اوہناں موجب تصوف دا ایہہ سلسلہ وحدت الوجود دا ہی اک روپ اے۔ جیہڑا تصوف دا مڈھلا تصور اے۔ جیہڑا
دنیاوی ہر قوم تے ہر دھرم وچ کسے نہ کسے صورت وچ موجود اے۔ وحدت الوجود دے درس تے عمل کرن نال ہی محبوب دا
قرب حاصل ہوندا اے۔ دنیا دے کوڑ بارے حقیقت تے دل نال یقین کر دا اے۔ ایس دے نال ای لوکائی دوستی دے
جذبات وی پتنگر دے نیں۔ ایس اخلاقیات دی کتھا بارے ہر دھرم دے صوفی تے علماء ہر زبان وچ اپنے اپنے عقیدیاں
موجب اپنی زبانوں وچ لوکاں نوں جانو کرواؤندے دیکھے جاسکدے نیں۔ ویلا بدلن دے نال نال جتھے لوکاں دیاں
حیاتیاں دا ڈھنگ بدلدا اے اوہدے نال ای سماجی قدراں تے رجحانات وی بدل جاؤندے نیں۔

علی عباس جلال پوری نے ایسے فلسفے دے نکتے نوں تے پنجابی دی صوفیانہ شاعری نوں تن ریتاں، یونانی اشراق، ہندی
ویدانیت تے مسلماناں دے تصوف دے میل ملاپ واسطہ آکھیا اے۔ اخیر تے اوہناں نے ایس تا نگھ دا اظہار کیتا اے کہ:

”ہر ورھیائی رہوے گی تے ایس دیاں تھناں وچوں پیار محبت دے دُدھ دیاں
دھاراں سدا وگدیاں رہن گیاں۔“ (20)

ایہو تا نگھ ای اک سچے تے کھرے پیار کرن والے دی ہوسکدی اے تے ہونی وی چاہیدی اے۔ علی عباس جلال
پوری نے وحدت الوجود دے فلسفے نوں پنجابی شاعری دے نال سوہنے سچوگ نوں جانو کروا لئی ورتیا۔ جس دا مقصد پنجابی
پڑھن والیاں دا کلاسیکی شاعراں دے حوالیاں راہیں وحدت الوجود دے اوکھے تے فلسفیانہ عقیدے نوں سوکھا بناؤنا۔ تصوف
دی راہ تے مڑنا تے ایس عقیدے نوں سمجھنا بہت اوکھا کم اے۔ مسلمان ہون دی حیثیت نال ساڈا ایہہ وی ایمان اے کہ اللہ
جس دی ہدایت دا ارادہ کر دا اے اوس نوں دین دی سمجھ عطا کر دا اے۔ علم حاصل کرنا عبادت اے صرف علم حاصل کرن تے
کدے وی فرض دی ادائیگی نہیں ہو جاؤندی سگوں ایس واسطے عمل کرنا ات ضروری اے۔ علی عباس جلال پوری نے ایس
کتاب اندر تاریخ دی مکمل جانکاری دین نال جتھے ایس دی تاریخی حیثیت قائم کیتی اے۔ او تھے تصوف تے وحدت الوجود
دے نظریے نوں کھلا روں انداز نال بیان کر کے مذہبی لکھتاں دی صف وچ اپنا اک خاص مقام بنا لیا اے۔

حوالے

- 1- www.wikipedia.com
- 2- www.wikipedia.com
- 3- علی عباس جلال پوری، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1977ء، ص 6
- 4- اوہی، ص 10
- 5- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص 313
- 6- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر، نويس زاویے، لاہور: ایپوریم پبلشرز، 1995ء، ص 152
- 7- علی عباس جلال پوری، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1977ء، ص 9
- 8- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص 39
- 9- علی عباس جلال پوری، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1977ء، ص 55
- 10- اوہی، ص 16
- 11- اسلم رانا، ڈاکٹر، رمزروایت، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1990ء، ص 222
- 12- اوہی، ص 118
- 13- علی عباس جلال پوری، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1977ء، ص 179
- 14- اوہی، ص 185
- 15- اوہی، ص 204
- 16- اوہی، ص 217
- 17- اوہی، ص 233
- 18- اوہی، ص 238
- 19- اوہی، ص 245
- 20- اوہی، ص 245

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan.-Dec. 2017, P.191-204

چھتھنار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 1

☆ مس زو بار یہ مرغوب

رسالہ تے پنجابی رسالہ**Abstract**

This article is specifically for the promotion and background of "Rissala" Magazines. It's a part of history, in the early Sufi Era, Most o the risalas used for religious teaching and Preasling bara Anwa in Risala Nigat ul Mamameen, RisalaBahal Nmaz are the initial Punjabi risala's for the rreligious purpose. Now a days most of the Punjabi resal are used for the promotion of language and literature

آدم دی تخلیق توں پہلاں ای ابلاغ دا مڈھ بچھ گیا سی۔ اول روز توں ای بندہ اشاریاں کنایاں نال مدد لیند اسی تے بے ربط آوازاں راہیں گل اپڑان دے عمل دا چارا کر داسی۔ ٹٹیاں تے بے ربط آوازاں راہیں گلاں نوں آسانی نال اپڑان دا عمل سوکھا نہیں سی۔ دماغ توں کم لیندیاں آوازاں نوں لکھتی روپ وچ ڈھالنا شروع کر دتا گیا۔ مسلمان ہون پاروں ایس گل تے یقین رکھیا جاندا اے کہ رب نے بندے نوں قلم راہیں علم سکھایا ایہدے بارے نبی کریم ﷺ تے نازل ہون والی پہلی وحی توں گویڈ لایا جاسکدا اے جہدے وچ اللہ تعالیٰ نے پڑھن دا حکم دتا۔ فطرت انسانی نے اپنے جذبات تے اظہار بیانی لئی تصویراں وچ اپنا آپ ڈھالنا دی کاوش کیتی جس پاروں گلاں نوں اپڑان دا سلسلہ ہو رکھیا۔ ہونگا صرف ٹٹیاں بجھیاں لکیراں یا بے ربط آوازاں توں انسانی حیاتی نوں اگے توں اگے ودھانا سوکھا نہیں سی سمجھن سمجھان دا عمل تصویراں دی حد تیکر قائم نہ رہیا۔ بندے نے عقل، فکر تے سوچ دے گھوڑے دوڑائے تے چڑے نوں لکھن لکھان دے عمل لئی چنگا خیال کیتا۔ فیر چڑے دی

☆ پنجابی سکالر

تھاں درخت دی چھال نے لے لتی۔ قلم کدی چڑے تے چلایا گیا تے کدی جانوراں دی ہڈی تے کدی پتیاں تے لکھیا گیا کدی درخت دی چھال تے مڈھ توں ای بندیاں دے سامنے سب توں وڈا مسئلہ اپنے خیالاں تے جذبیاں نوں لکھتی روپ دینا سی بعد وچ ایس نوں اگے ٹورن دا آہر کیتا گیا۔ اجیہی شے دی لوڑ سامنے آئی کہ لکھتی کم نوں محفوظ کس طرح کیتا جائے۔ ایہدے نتیجے وچ کاغذ دی ایجاد ہوئی۔ جہدے راہیں علم نوں اک تھاں اکٹھا کرن دا کم ہو یا مڈھ توں ای کاغذ دی چھپائی واسطے کم کیتا گیا تے لکھتی کم نوں ہتھ لکھت راہیں لو کائی تیک اپڑایا گیا۔ جدوں علم دی روشنی پھیلی تے دنیاوی معاملیاں لئی دینی صورتاں تے رویاں نوں اک تھاں توں دو جی تھاں اپڑان دی لوڑ نے شدت پھڑی۔ جہدے نتیجے وچ وکھرے ذریعاں دی مدد توں ایس کم نوں توڑ چا ہڑیا گیا۔ ایہناں ذریعاں وچوں سب توں پہلا ذریعہ اخبارن جنہاں وچ خاص طور تے سیاسی معاملیاں نوں زیر بحث لیاندا گیا پر جدوں علم دی دنیا وچ ادب تے ثقافت نوں پھیلاں دی لوڑ نے جڑ پھڑی تے اجیہی نکی کتابڑی چھاپے چاڑھی گئی جہدے راہیں دینی، معاشرتی، سیاسی تے ہر پہلو تے بحث کیتی گئی۔ رسالے دی چھپائی دا کم مسلسل طور تے اک اچے پائے دے کم دے طور تے سامنے آیا۔ پہلاں پہل رسالے نوں چند صفحات تیک محدود رکھیا گیا۔ رسالے وچ رنگیں تے تفریح بھریا مواد شامل کرن نال ایہدے پڑھیاں دی دلچسپی ودھی ایہناں پڑھیاں دی تعداد ودھن دا مڈھلا کارن رسالے نوں چند صفحات اُتے محدود کر کے اختصار نال پیش کرنا سی۔ امتیاز شاہد ایہدے بارے لکھدے نیں:

“Once the magazine was little more than a collection of book reviews. Today its is one of the most important entertainment information and opinion forming factors in modern life”.(1)

رسالیاں وچ خاص طور تے رنگا رنگ فوٹواں ایہدی لکھتی صورت نوں وکھرا کرن داناں اے۔ اے دن

ایکسپلورنگ جرنلزم وچ ایہدے بارے لکھیاملد اے:

“Form journalistic point of view we may define a magazine as a periodical containing miscellaneous pieces as articles stories and poems after illustrated”.(2)

رسالہ اجیبہ کی کتاب اے جہدے وچ مضمون چونکہ موضوع دے اک ای پہلو تے بحث کردے نیں ایس لئی ایہناں وچ تفصیل بہتی ہوندی اے۔ رسالے دی ہوند بارے روشنائی تے ساریاں نوں ای ہوندی اے پر حقیقت وچ ہر شے جیہڑی وجود رکھدی اے اوہداتاریخ نال گوڑھا سمبندھ ہوندا اے۔ ایسے طرح ای رسالے دی تاریخ وی ڈھیر موکلی اے۔ مغرب وچ ایجاداں تے تخلیقاں دی دنیا وچ اوہ اگے ای رہیا اے۔ ادبی ثقافتی تے سائنسی طور تے مغرب مشرق دونوں ای ترقی دیاں منزلاں بڑے اچھے ڈھنگ نال طے کردے پئے نیں۔ تاریخی لحاظ نال جرمنی وچ سب توں پہلاں رسالہ چھاپیا گیا جیہڑا 1663ء وچ چھاپے چڑھیا۔ جہدے بارے انٹرنیٹ توں لئی گئی تعریف موجب:

“1663 the world's first magazine, erbauliche, monaths, unterredingen translation, edifying is published in Germany”. (3)

رسالے راہیں ادبی معاملیاں تے سیاسی مسلیاں نوں وسعت ملی جرمنی راہیں چھپن والے ایس رسالے دامقصد لوکاں نوں حقیقت دی دنیا توں جانو کرنا سی۔ نال ای ادبی صورت تے ادبی لکھتاں نوں وی رسالے راہیں چھاپیا گیا۔ رسالے کڈھن دارواج ادبی طور تے ہی ہو یا سی پرویلانگھن نال ایہدے وچ فلسفہ، سیاست، فلمی خبراں، انٹرویو تے ہور ودھیریاں ادبی صنفاں نوں تھان ملی جس پاروں رسالے دی چھپائی تے وکن داکم سوکھا ہو گیا لوکاں نے اوہنوں پڑھن تے خریدن واسطے بڑا روپیہ لایا۔ فلسفہ، ادبی لکھتاں، شاعری، کہانیاں افسانے تے ہور نثری تے شعری ادب رسالے دی چھپائی وچ ڈھیر اہمیت رکھدے نیں۔

رسالے دی تاریخ ڈھیر پرانی نہیں جا پدی کیوں جے لکھتی طور تے جیہڑا کم دنیا اگے آیا اوہ پتھراں، پیتیاں، چڑیاں اُتے سی ویلے دی دھوڑ دھپ نوں جھیلدیاں لکھتی کم نوں کاغذ راہیں وسعت ملی۔ جہدے نتیجے وچ رسالہ سامنے آیا رسالے راہیں ماحول، معاشرہ دین دنیا دے معاملیاں نوں لوکاں اگے بڑے اگھڑویں ڈھنگ نال پیش کیتا گیا۔ دنیا دے پہلے رسالے نے ادبی طور تے ادب دی دنیا وچ نویں ڈھنگ نال علم دی دس پائی جس پاروں کتاباں دے نال نال رسالے دی پڑھائی داسلسلہ شروع ہو گیا۔ رسالہ چھپن تے چھپان دے دوران دنیاوی، دینی، ادبی معاملیاں نوں مد نظر رکھ کے مواد دی فراہمی نوں پڑھیاں لئی ممکن بنایا گیا۔ امتیاز شاہد لکھدے نیں:

“The first magazine to break away from solid book

information was completed literary which in 1691 - 1692 began to british original contributions the easy type of periodical began with the faniliar as Tattler in 1709 and was followed by the sepectator the guardian the examiner and other's there were the days of addition settle and swift”(4)

رسالے نے مختلف شعبیاں نوں وی اپنے ویہن وچ سمویا تے جدید رسالے دے طور تے ابھر دیاں ہونیاں موضوعاں وچ جدت پیدا کیتی اوہناں نوں منظر عام اُتے لیانداتاں جے لوکائی حالات حاضرہ توں آگاہی حاصل کرن دے نال نال جدید دور دے نویں رجحاناں دے وی جانو ہو سکسن۔ رسالے دی چھپائی دا سلسلہ نثری، منظوم، ادبی، تے سیاسی معاملیاں وچ چلدار ہیا پر رسالے نے جدوں انگلینڈ وچ اپنے پیر رکھے تے او تھے چھپن والے رسالیاں وچ تخلیقی کم شروع ہو گیا ادب دے نال نال سیاسی معاملیاں تے وی انگلینڈ وچ خاص زور دتا گیا انگلینڈ توں بعد رسالے دی تاریخ امریکہ وچ دسویں اے جتھے تخلیقی طور تے اعلیٰ درجے دا کم لوکاں اگے پیش کیتا گیا۔

رسالے دی چھپائی دا سلسلہ اک تھاں توں دوجی تے دوجی توں تہی تھاں اپڑیا۔ مڈھ توں ای رسالہ ادبی طور تے چھپدار ہیا جہدے راہیں اوہناں لوکاں تیک وی معلومات اپڑیاں جہڑے اپنے گھر وچ بہہ کے باہر لی دنیا توں بہتے واقف نہیں سن۔ رسالہ جیویں چھپدا گیا انج ای ایہدی لوڑاڈواڈا مکاں وچ وی محسوس ہون لگی جس پاروں امریکہ، انگلینڈ، فرانس، جاپان، آسٹریلیا تے ہور دوجے مکاں وچ رسالے دی چھپائی دا کم جاری رہیا۔ جون سی میری ایہدے بارے لکھدے نیں:

“By for the largest circulation magazine of any type in the region is the monthly readers digest, which publishes special English language editions in Hong Kong and Australia and editions in four languages editions in four Asian languages Chinese, Japanese, Hindi and Korean the region

generally is not noted for its indigenous

magazines” (5).

رسالیاں اُتے جدت دی ڈونگھی چھاپ وی دکھائی دیندی اے ویلانگھن نال نہ صرف ایہدے موضوع بدلے سگوں دو جیاں زبانوں وچ وی ایہہ بڑے اعلیٰ طور تے چھاپے گئے۔ رسالہ نکی کتا بڑی ہون پاروں ہر بندے دی دلچسپی دا باعث رسالے ای رہیا۔ رسالے دی جدت ایس پاروں سی کہ ایہدے وچ ہر طبقے نال واہ رکھن والے لوکاں لئی لکھتی کم نوں چھاپیا جاندا سی تے پڑھن والے اپنے من مطابق موضوع چن کے پڑھ لیندے سن جس پاروں رسالے نوں اُچی تھاں لہی۔ رسالے راہیں برصغیر وچ اعلیٰ تخلیقی ادب نوں لوکاں اگے پیش کیتا گیا۔ رسالے اپنے پیر پندے اگا نہہ ودھدے گئے فیر برصغیر پاک و ہند وچ رسالیاں نے قدم رکھیا رسالے دی تاریخ ڈھیر پرانی نہیں پر رسالے وچ چھاپے جان والیاں لکھتاں دے پرانے ہون دا گوڑ ایس گل توں لایا جاسکدا اے کہ جیہڑیاں لکھتاں کتاباں وچ یا فیر کسے ہور تھاں چھپیاں نہیں ملدیاں۔ اوہ صرف رسالیاں وچ محفوظ نہیں برصغیر پاک و ہند وچ جدوں رسالے اپڑے تے رسالیاں دی چھپائی دا وڈا مقصد علم دا فروغ سی کیوں جے برصغیر پاک و ہند وچ رسالہ برطانوی دور اقتدار دی پیداواری جس پاروں علم نوں وڈیاں لئی قارئین نوں مغربی علماں تے سائنس دی ترقی توں آشنا کرن لئی مسیح مشنریاں نے ہی سب توں پہلاں تبلیغی کم نوں اچ تھاں دوان واسطے رسالے چھاپے۔ برصغیر پاک و ہند وچ رسالے آئے ای عیسائی مشنریاں دے چھاپے خانے لگن توں بعد سن۔

عیسائی مشنریاں نیں اپنے مذہب نوں پرچارن واسطے چھاپے خانے نوں برصغیر پاک و ہند وچ لیاندا اوہناں دا مقصد پاک و ہند وچ درس عیسائیت شروع کرن دے نال نال لوکاں نوں ایس مذہب اُتے لاون دی کلپنا کرنا سی۔ عیسائی ایس تحریک دے عمل وچ آئے سن جیہڑی مسلماناں نوں عیسائیت دا درس دیندی پئی سی عیسائی مشنریاں دے قیام توں بعد مسلماناں نوں مذہب توں کراہے پاو لئی انگریزاں ولوں ایسے ہتھکنڈے ورتے گئے کہ تاریخ گواہ اے۔ پنجابی زبان خاص کر کے اوس ویلے و سن والی عام لوکاں دی زبان سی ایس واسطے عیسائیت دے پرچارکاراں نے پنجابی وچ ترجمہ کرن دا آہر کیتا لوکاں واسطے عیسائیت دی تبلیغ دے کم نوں اگے ٹوریا۔ ڈاکٹر شہباز ملک گوڑ وچ ایہدے بارے لکھدے نیں:

”پنجابی ادب وچ اخبار رسالے دی روایت انگریزاں دے آون توں بعد قائم

ہوئی پاکستان دے قیام توں پہلاں ایہہ روایت تھیری پیکری موجود سی ہور

پاکستان بنن مگروں ایہہ سلسلہ اگے ٹریا“۔ (6)

انگریز نے اپنے مقصدوں پورا کرنے واسطے عام لوگوں دی زبان سکھ کے اونہوں اپنے مذہبی پرچار واسطے ورتنا سی اوہناں دے ایہناں ہتھکنڈیاں دے رد عمل وچ برصغیر پاک و ہند دے دلیر تے سوچ وچار نال تعلق رکھن والے طبقے نے رسالے دی طاقت نوں سجھیا رسالے لکھن، اودھی طباعت تے اشاعت نال مسلماناں دی ڈگمگاؤندی بیڑی نوں پار لایا۔ ایہناں اجیہے اقدام کیتے کے مسلماناں علم تے دین دی طاقت نال انگریزاں دے منفی پروپیگنڈا نوں ہرادتا۔ نہ صرف لوکاں لئی دینی معاملیاں نوں پیش کیتا سگوں تاریخی، سیاسی، جغرافیائی پہلوواں نوں وی سامنے لیاندا۔ جہدے نتیجے وچ سب توں پہلے چھاپے جان والے رسالے بارے عبدالسلام خورشید لکھدے نیں:

”ایک منظم تحریک کی صورت میں اس کا آغاز ”خیرخواہ ہند“ سے ہوا جو اردو کا پہلا

رسالہ تھا یہ رسالہ 1837ء میں مرزا پور سے پادری آرسی ماتھر کی ادارت

میں نکلا۔ اس میں فارسی رسم الخط میں مضامین چھپائے جاتے تھے۔“ (7)

ایہدے بعد دہلی کالج دے پرنسپل مسٹر شیرانگر نے 1845ء وچ قرآن السعدین دے ناں توں اک علمی ہفت روزہ

جاری کیتا۔ مسٹر شیرانگر ہوریں لکھدے نیں:

”1825 میں میں نے دہلی بہنی میگزین کی طرز پر ایک باتصویر موقت رسالے کی

بناؤ ڈالی اس کا نام قرآن السعدین تھا گویا مشرق اور مغرب مشتری اور زہرہ تھے

جن کا قرآن اس رسالے میں ہوا تھا۔ یہ اپنی قسم کی پہلی کوشش تھی اور جب میں

ہندوستان سے رخصت ہوا تو یہ دیکھ کر مجھے خوشی ہو رہی تھی کہ اس کی تقلید میں بارہ

سے زیادہ اور رسالے نکل رہے تھے۔“ (8)

ایس توں اڈ ماسٹر رام چندر نے 1825ء وچ ”قوائد الناظرین“ دے ناں توں اک پندرہ روزہ علمی اخبار جاری

کیتا۔ رسالے نے پاک و ہند وچ قدم کیمہ رکھے رسالے نے ترقی دیاں منزلاں طے کرنیاں شروع کردتیاں۔ جتھے رسالے

صرف دینی مسئلیاں لئی چھپدے سن او تھے ای رسالے معاشرتی سیاسی ماحول نوں وی بیان بنا رہ سکے۔ رسالیاں دی چھپائی

داسلسلہ ادبی رجھاں راہیں ہو ر پکیرا ہو گیا فیر رسالہ ”ماہنامہ“ نظریں پیندا اے جیہڑا ماسٹر رام ہوراں 1847 اپنیاں کاوشاں

راہیں کڈھیا۔

پاک و ہند وچ رسالے دی تاریخ بڑی پکیری اے تے رسالیاں راہیں دور دا ادب وی محفوظ کیتا گیا اے رسالے

لکھن لکھان دا سلسلہ ہورا گے ودھیہا۔ سلسلے نوں اگے ٹور دیاں 1947ء دی آزادی تے نظر پیندی اے جہدے راہیں پاکستان تے ہندوستان وکھرے وکھرے ہو گئے تے رسالے چھاپن دے سلسلے نوں دونوں ملکاں نے اپنی سوچ، خیالاں، رسم و رواج موجب پنجابی انجام دتا۔ پنجابی زبان دا گھیرا ڈھیر موکلا اے۔ جس پاروں ایہہ بڑی وسعت رکھدی اے۔ پنجاب وچ وسن والے پنجابی زبان نوں ذریعہ اظہار مندے نیں۔ ایس زبان نوں جدوں رسالیاں وچ تھال ملی تے ایہہ رسالے اُچے پائے دے رسالیاں دے طور تے لوکاں اگے پیش ہوئے۔

پاکستان وچ سب توں پہلاں اردو رسالے چھاپے گئے پر پنجابی رسالیاں نوں اپنی تھال ملن لئی بہتیاں کاوشاں نہیں کرنیاں پیاں کیوں جے پنجابی زبان دیاں جڑاں ڈھیر پکیریاں سن جدوں انگریزاں نے عیسائیت دے درس لئی رسالے کتاباں تے وکھری وکھری قسم دے ہتھ کنڈے ورتے اوس ویلے دینی، درسی تے مذہبی رسالیاں نے نہ صرف اوکھے ویلے لوکاں نوں آسرا دتا سگوں ویلا لنگھن دے بعد وی اوہناں دیاں دینی، سیرتی، معلومات پاروں لوکاں نوں علم نال روشناس کیتا۔ پنجابی ادب وچ اچھیاں تالیفاں دا سلسلہ بہت موکلا اے ایہہ تے معلوم نہیں کہ ایہہ سلسلہ کہہڑے زمانیاں توں شروع ہو یا پر ایس دے قدیم ہون وچ کوئی شک نہیں کیوں جے اکبر دے عہد دے مخطوطے وی موجود نیں ایہدے وچ مولانا عبدی کو دھن دار سالہ مہندی نظریں پیندا اے۔ ڈاکٹر احمد حسین قریشی ایہدے بارے دسدے نیں:

”مولانا عبدی ابن محمد ساکن با تو کار سالہ مہندی سب سے مقدم ہے جو 1997ء کی تصنیف ہے مولوی عبدی خصوصیت سے قابل ذکر ہیں جو جہانگیر کے عہد سے شروع کر کے شاہجاں کے آخری ایام تک برابر چالیس سال تک تصنیفی و تالیف میں مصروف رہے شریعت ان کا میدان ہے اور ساری عمر اسی میں تمام گزاراں انہوں نے علوم دین اور فقہ کی زبردست خدمت کی مولوی عبد اللہ کے مقلدین میں غلاماں ناجی اور عمد درویش محمد ہیں فقہی رسالے دونوں نے اپنے یادگار چھوڑے ہیں۔“ (9)

ایہناں توں اڈ رسالے دی صنف نوں اگے ٹور دیاں ہوئیاں فیض اللہ ہوراں رسالہ مقدمہ فیضی لکھیا۔ پنجابی ادبیات

کی مختصر تاریخ موجب:

”فیض اللہ انہوں نے 1090ء میں ایک رسالہ مقدمہ فیضی پنجابی میں تصنیف کیا

جس میں فن قرأت کے متعلق غٹ ہے۔“ (10)

پنجابی رسالے چھپدے گئے تے درس تبلیغ دا سلسلہ نال نال ٹردا گیا ایس سلسلے راہیں لوکاں نے نہ صرف پنجابی زبان راہیں علم دی جوت جلائی۔ ایہدے نال ای دینی معاملیاں فقہی مسئلیاں توں لوکاں نوں شناسائی ہوئی جس پاروں علم دی دین دنیا نوں وسعت ملی۔

رسالے چھاپن دا سلسلہ ویلے لنگھن نال ہو ر پکیرا ہوندا گیا عبدی کو دھن جے وڈے پرچے چھپن والیاں دے ورھیاں بعد عبد اللہ لہوری دی رسالہ تحفہ نظریں پیندا اے جہدے وچ فقہ دے مسئلیاں نوں چھاپیا گیا۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد لکھدے نیں:

”عبدی کو دھن توں کوئی 28 ورھے بعد گیا رہویں صدی ہجری دی پہلی چوتھائی بعد 1025 ہجری 1616ء وچ مولوی عبد اللہ لہوری دا رسالہ تحفہ دکھالی دیندا اے ایہناں نے 1075ھ تک فقہ دے مسائل بارے کوئی بارہ رسالے لکھے۔“ (11)

رسالے لکھن لکھان دا سلسلہ جاری وساری رہیا۔ لکھن دا ڈھنگ تے طریقہ وکھرا وکھرا اسی پر مقصد سب دا اک ای سی ایس طرحاں رسالیاں دی لڑی اگے توں اگے ٹردی چلی گئی۔ ویلا لنگھن نال عبد اللہ لہوری دے شاگرد نوں لہار دکھائی دیندے نیں جہاں رسالیاں نوں اگے لیان لئی نویں رسم دی بیہ رکھی تے رسالیاں نوں نظم وچ لکھیا جاوے دا کم شروع ہو یا۔ ڈاکٹر احمد حسین موجب:

”ملاں عبد اللہ لہوری کے شاگردوں میں نور اہبار ہی ایک شخص تھا جس نے فرق تخریجے ایک مختصر رسالہ پنجابی نظم میں لکھا۔“ (12)

نظم وچ اسلامی رسالے دی ہر دور وچ دس پیندی اے نویاں جدتاں ہر اک دی پہلی نظر دی منتظر سن انج ای رسالہ ”فرق تریجے“ دے بعد منظوم صورت وچ رسالے چھاپے گئے ایس لڑی دے ہی اک ہو ر اُچ کوئی دے لکھاری مولوی جان محمد صاحب دکھائی دیندے نیں۔ جہاں اک سی حرفی دی ہیئت وچ رسالہ لکھیا۔ ایس توں بعد شیخ امام الدین جہاں رسالہ ”نمانی جندری“ 1194 وچ لکھیا جہدے راہیں اوہناں درس تبلیغ دے سلسلے نوں جاری کیتا۔

رسالیاں دے چھپن چھپان دا سلسلہ صرف مذہبی رسالیاں دی حد تک نہیں رہیا سگوں پاکستان دے بہت سارے

لوکاں نوں پنجابی رسالے کڈھن دا خیال آیا کسے وی زبان تے ادب نوں محفوظ رکھن تے اگلی نسل تیکر اپڑان وچ رسالے تے کتاب لڑی اہم کردار ادا کردے نیں کیوں جے علم دا اڑا ہر تھاں کرن واسطے ایہہ نکی کتابڑی ڈھیر اہمیت دی حامل اے۔ پنجابی ادب وچ جدوں رسالے دی نیہہ رکھی گئی اوہ مذہبی طرز دے رسالے سن پر انسانی حیاتی تے نویاں تخلیقاں دے ویکھا ویکھی رسالے دی لکھتی صورت وچ وی جدت پیدا ہوئی۔ پنجابی رسالے دی ٹورنوں اک ہور راہ ملی۔ پاکستان بنن توں بعد ادبی حوالے نال جس رسالے دانان سب توں پہلاں آندا اے اوہ بابائے پنجابی فقیر محمد فقیر دامہینہ وار ”پنجابی“ اے۔ جنہاں پنجابی زبان نوں ترقی دین تے اوہدا اصل مقام دوان واسطے مہینہ وار رسالہ ”پنجابی“ کڈھیا۔ جہدے راہیں اوہناں پنجابی زبان واسطے اک نویں ریت دی نیہہ رکھی۔ ایس رسالے راہیں نویں آون والیاں نوں راہ ملی تے نویں لکھن والیاں نے وی رسالے چھاپن دا اہر کیتا۔ جس پاروں اجیہا نثری، شعری، ثقافتی، ادب سامنے آیا جہدی مثال کدھرے نہیں ملدی۔ مسکین علی جازمی ایس رسالے بارے لکھدے نیں:

”1951ء میں لاہور سے ماہنامہ پنجابی جاری ہوا اس کے اجراء کا سہرا مولانا

عبدالحمید سالک اور ڈاکٹر فقیر محمد فقیر کے سر تھا اس رسالہ کے قلمی معاونین میں اور

اردو پنجابی کے بیشتر ادیب صحافی شامل تھے۔“ (13)

ایہدے بعد رسالے دی چھپائی داکم پنجاب تیکر محدود نہ رہیا ایہہ کم دو جے صوبیاں وچ وی کھل پلر گیا۔ کراچی توں

پنجابی رسالے دی چھپت داکم شروع ہو یا۔ ڈاکٹر مسکین علی جازمی ایہدے بارے لکھدے نیں:

”جولائی 1950ء میں کراچی سے رسالہ پنچ ندکا اجراء ہوا یہ پنجابی کی ایک شاخ

سرائیکی میں تھا اس کے ایڈیٹر علی شاہ ملتانی تھے یہ سالہ چھ ماہ بعد بند ہو

گیا۔“ (14)

پنجاہ دے دہاکے وچ اک ہور ادبی رسالہ ”پنچ دریا“ 1938 وچ کڈھیا گیا۔ ایس رسالے نے پنجابی زبان تے

ادب نوں علمی حوالے نال ویکھن واچن دی پرت پائی تے ایہدے نال ای معیاری ادب چھپ کے لوکاں سامنے آن

کھلوتا۔ رسالہ پنچ دریا پاکستان بنن مگروں اوہناں رسالیاں وچوں اے جیہڑا پنجابی ادب دی سیوا وچ رجھیا رہیا۔ ایہدے

بارے مسکین علی جازمی لکھدے نیں:

”ماہنامہ پنچ دریا چودھری محمد افضل خان نے فروری 1985ء میں لاہور سے جاری

کیا اس میں لکھنے والے تمام نامور ادیب شاعر تھے عبدالمجید بھٹی مرحوم بھی کچھ دیر اس سے وابستہ رہے۔ (15)

ایہناں رسالیاں توں بعد پنجابی رسالیاں دی چھپائی دے کم نے جڑ پھڑی تے رسالے چھاپن دا گھیرا موکلا ہو گیا۔ ایہدے بعد سٹھ دے دہاکے 1960ء وچ اک ہور رسالہ ”پنجابی ادب“ دکھائی دیندا اے جسے پنجابی ادب واسطے ایسے ادبی رسالے کڈھے کے لوکاں لئی ادبی کم دی فراہمی ڈھیر سوکھی ہو گئی۔ رسالیاں دی لمیری لڑی وچ رسالہ حق اللہ وی اپنے علمی پائے راہیں اُچ پدھرتے کھلوتا دکھائی دیندا اے۔ ایس رسالے وچ خاص طور تے اسلامی ادبی علم دی فراہمی دا کم کیتا گیا اے۔ ایہہ دسمبر 1962ء وچ شروع ہو کے دسمبر 1968ء وچ بند ہو گیا۔

”یہ ماہنامہ دسمبر 1962ء میں جاری ہوا اور دسمبر 1968ء میں بند ہو گیا۔“ (16)

سٹھ دے دہاکے وچ اک ہور رسالہ ”لہراں“ سامنے آیا۔ جیہڑا لاہور وچ 1965ء وچ جاری ہو یا۔ ایس دے مالک تے مدیر سید اختر حسین اختر سن رسالہ لہراں اوہ واحد رسالہ اے جیہڑا 1965ء توں لے کے ہالے تیکر مسلسل چھپدا لگا جا رہیا اے تے پڑھیاراں نوں اپنیاں کوششاں نال علمی دنیا بارے علم دی فراہمی نوں سوکھا بنا رہیا اے۔ ایہدے بعد ستر دے دہاکے وچ رسالہ ”پنجابی“ زبان چھپدا دکھائی دیندا اے۔ جیہڑا پنجابی زبان واسطے ہمیش توں ای بڑے اچھے تے اچھے پائے دا کم لوکائی اگے پیش کر رہیا اے۔ شہباز ملک موجب:

”ستر دے دہاکے وچ نکلن والا پنجابی ماہوار رسالہ پنجابی زباں اے جیہڑا رشید انوردی ادارت وچ 1970ء وچ شروع ہو یا۔ ایہہ پنجابی ادبی لیگ لاہور دا ترجمان سی۔“ (17)

ایہناں رسالیاں دے نال ای رسالہ سانجھاں اپنیاں ادبی کاوشاں راہیں دکھائی دیندا اے۔ جسے پنجابی زبان تے ادب دی ترقی تے واڈھے لئی ڈھیر کم کیتا ایس رسالے دا ناں ممتاز شاعر ہوراں سانجھاں ایس لئی رکھیا کہ صوبیاں وچ زبان تے ادب دی سانجھ پیدا کیتی جاسکے۔ صوبیاں دیاں زباناں دا ادب پنجابی وچ ترجمہ کر کے چھاپیا جاوے۔ سعدیہ اشفاق اپنے مقالے وچ ایہدے بارے دسدیاں نیں:

”سانجھاں مارچ 1974ء توں چھپنا شروع ہو یا تے ایس دے ایڈیٹر تنویر ظہور

سن۔ (18)

رسالے دی چھپائی تے ادب نوں پھیلاں دا سلسلہ کدرے وی اک تھاں محدود نہ رہیا تے ایہدی اڈاری وچ ایہدا سنگ ساتھ دین والے ہو رو دھیرے رسالے تے رسالے چھاپن والے صحافی نظر آندے نیں۔ جنہاں پنجابی وچ رسالے چھاپن دی ریت نوں اگے ٹوریا۔ اوہناں وچ 1978ء وچ رسالہ ”لکھاری“ جیہڑا اقبال زخمی ہو ریس کڈھدے رہے۔ تے اک میاں عقیل ارشد کڈھ رہے نیں۔ 1987ء وچ ”تماہی“، ”پنجابی ادب“۔ 1987ء وچ ”سورج مکھی“۔ 1989ء وچ ”پنج رنگ“۔ 1989ء وچ ”پنچم“۔ 1990ء وچ رسالہ ”رویل“۔ 1990ء وچ ای ”تماہی انکھ“۔ 1991ء مہینہ وار ”سانجھ وچار“ تے 1993ء وچ ہفت روزہ ”بیلی“۔ 1994ء وچ ”جینس“ تے 1995ء توں رسالہ ”پکھیر و“ ایس ریت نوں اگے توں اگے ٹور رہے نیں۔ ادبی مذہبی پکھ نوں سب توں ودھ تھاں ایہناں رسالیاں راہیں دتی جاندی اے تے ایہناں رسالیاں نے پنجابی رسالہ جاتی ادب دی عمارت نوں مضبوط کرن وچ اہم کردار ادا کیتا اے ایہناں رسالیاں وچ جیہڑے موضوع بیانے گئے نیں اوہ حقیقت توں نیڑے جا پدے نیں انسانی جذبیاں دی عکاسی کردے نیں۔ منطقی ہون پاروں ایہناں موضوعاں وچ دلیلاں تے مثالاں راہیں معاشی، معاشرتی تے سیاسی پکھاں نوں وی رسالیاں وچ تھاں دتی جس پاروں رسالے معیاری ادب دی اوس اچھائی تیکر اپڑے جہدی واشنا چارچونفیرے کھلری۔ ادب دے تقاضے تے اوہدیاں لوڑاں نوں رسالے نے اپنے ویہن وچ سمویا تے ایہدے راہیں ادب دے میدان وچ بلاشیری کارن رسالہ ہر دل عزیز تے ہر من پیاری ادبی نثری صنف دے طور تے سامنے آیا۔

حوالے

- 1- M. Imtiaz Shahid, Mass Communication, Lahore: Caravan Enterprises, 2004, P.191
- 2- Mirza Muhammad, A One Exploring Journalism, Lahore: A one Publishers, 2005, P.31
- 3- MagazineHistory.com

- 4- Mass Communication, P.193
- 5- John, Merrial, Global Journalism, New York: America Mian Chamber,
P.142
- 6- شہباز ملک، ڈاکٹر، گوپٹ، لاہور: تاج بک ڈپو، 1985ء، ص 289
- 7- صحافت پاکستان و ہند میں، لاہور: مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، سن، ص 124
- 8- اوہی، ص 72
- 9- احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1964ء، ص 48
- 10- اوہی، ص 61
- 11- عصمت اللہ زہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے ون پبلشرز، 1989ء، ص 50
- 12- پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص 49
- 13- مسکین علی حجازی، پنجاب میں اردو صحافت، لاہور: اظہر سنز پرنٹرز، 1995ء، ص 87
- 14- اوہی، ص 87
- 15- پنجاب میں اردو صحافت، ص 88
- 16- پنجاب میں اردو صحافت، ص 88
- 17- اوہی، ص 292
- 18- سعدیہ اشفاق، (مقالہ بی ایس پنجابی) رسالہ لکھاری 2001ء وچ لکھیاں ہونیاں نعمتاں دا جائزہ، لاہور: لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، 2007ء، ص 50

ISSN: 2521-9332

Patron-in-Chief:	Prof. Dr. Uzma Qureishi (Vice Chancellor, Lahore College for Women University, Lahore)
Editor:	Dr. Mujahida Butt
Sub Editor:	Dr. Samina Batool,
Deputy Editor:	Soniya Allah Rakha
Assistant Editors:	Saima Batool
Research Specialist:	Dr. Shagufta Naz (Director Research, Lahore College for Women University, Lahore)
Women Representative:	Prof. Dr. Sara Shahed
Research Scholar:	Ayesha Murtaza, Sehrish Iftikhar
Editorial Board:	Prof. Freha Basit Director (Language & Culture), Prof. Dr. Dilshad Tiwana (Rtd.), Prof. Dr. Nabila Rehman, Prof. Dr. Khalida Tasneem, Dr. Asma Ghulam Rasool, Dr. Kalsoom Akhtar, Dr. Ayesha Rehman, Dr. Hina Khan Dr. Dhanwant Kaur (Director Linguistic Patiala), Prof. Dr. Jasbir Kaur (Patiala)
Man Representative :	Prof. Dr. Abad Nabeel, Dr. Hameed Mohsin, Dr. Mahmood-ul-Hassan Bazmi, Prof. Dr. Nashir Naqvi (India), Dr. Marghoob Hussain Tahir (Tokyo)
Advisory Board:	Prof. Dr. Bushra Mateen (Prof. of Amritas), Dr. Nasreen Mukhtar, Dr. Abida Hassan, Dr. Fakhra Ijaz, Dr. Nighat Khursheed, Dr. Sugra Sadaf (Director Pilac), Parveen Malik (Punjabi Adbi Board), Maryam Sarfraz Balvinder Kaur (Canada), Kanwal Jeet Kaur (Canada), Dr. Gurpreet Kaur (India)
Man Representative :	Prof. Dr. Jameel Ahmad Paul, Dr. Arshad Iqbal Arshad, Prof. Dr. Jaswinder Singh (India), Ajaib Singh Chatta (Canada)
Address:	Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan.
Ph. No.	042-99203806-297 +92-334-4050347
E-mail:	chatnaar@gmail.com drmujahida@gmail.com
Price:	Rs. 500/- (in Pakistan), US\$ 25 (Abroad)

CHATNAR

Research Journal

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan
2017